

تذکرہ لطفی

یاگو بیو

مصنف

لطف اللہ بدوی

سابق پروفیسر گورنمنٹ کالج

سکسارہور (سندھ)

[تعداد ۱۰۰۰]

۱۹۶۷-۱۹۶۸ع

[دفعہ ۳]

قیمت **Rs-6/-**

چپائینڈر :-

آر۔ ایچ۔ احمد انڈسٹریز

بوکسیارس شامی بازار حیدرآباد سندھ۔

”انتساب“

• شمس العلماء ڊاڪٽر

• عمر بن محمد دائود پوٽه

• جي اسم گرامي سان

• منسوب ڪريمان ٿو.

”لطف الله بدوي“

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تمهيد

طبع اول

هن ڪتاب جي پهرين جلد کي لکي گهڻو وقت گذري چڪو هو ۽ وڌيڪ لکڻ جي تمنا دل ۾ محفوظ ٿي رهي، مگر جيئن ته پهرين جلد جي طباعت جو ڪو خاص طرح بندوبست ٿي نه سگهيو هو، ان ڪري ٻي جلد جي لاءِ منتشر خيالات کي گڏ ڪرڻ گران ٿي لڳو، مگر سرڪار سنڌ جي ”مرڪزي صلاح ڪار بورڊ“ (سنڌي ادب) جو ٿورائٽو آهيان جنهن پن مون جو گرانقدر علم ڏيئي، مونکي طباعت جي بار کان سبڪدوش ڪري ڇڏيو ۽ مون ۾ اڳتي وڌڻ جي همت پيدا ڪئي.

”تذڪره“ جي لکڻ جي مراد ۽ مفهوم جنهن نيڪ نيتي تي رکيل آهي، اهو اڄي سٺن مان ظاهر آهي، منهن جي هن ڪاوش جو صحيح مقصد آهي، ”سنڌي شاعري“ جي هڪ محقق ۽ مڪمل تاريخ پيش ڪرڻ ۽ انهن بزرگن کي سنڌ وارن جي ڌيان تي آڻڻ، جن جي ادبي ڪارنامن کان سنڌ واسين سو وڏو طبقو آڻ جاڻ آهي.

هتي آءِ هن افسوسناڪ ذڪر کي ڇيڙڻ کان سواءِ
 رهي نٿو سگهان ته ”سنڌ وارن“ پنهنجي ”وطني شاعرن“ ڏانهن
 نهيت بي اعتنائي جي رهنما رکي آهي. جنهن ڪري
 ڪيترائي شاعر ۽ سندن ڪلام اسان کان هميشه لاءِ جدا ٿي
 ويا آهن. هن کان زياده ملڪ جي ڪور نوقا به ڪهڙي ٿي
 سگهي ٿي؟ پنهنجي سامهون ڪي برگزيده هن ”جهار“ مان
 سوڪلاڻي ويا ۽ ٿورن سالن جي بعد نه سندن زندگي جو صحيح
 احوال حاصل ٿو ٿي سگهي نه ڪلام. هن بي اعتنائي جو نتيجو
 هي نڪتو، جو ڪي جوهر قابل اسان کان وسري چڪا. هي
 آهي اسان جي درد مهري، مگر ٻين زبانن ڏي جيڪڏهن اسين
 نگاهه ڪنداسون، نه هو اهڙن تذڪرن مان سالا مال ۽
 پرپور آهن.

جيئن ته فطرتاً پنهنجي طبيعت جو ميلان ”شاعري“ جي
 طرف رهيو آهي. ان ڪري آءِ ”سنڌ“ جي هن منتشر فن کي
 ڇڪڻ جو گران بار پنهنجي سر ورتو آهي. جتي هي
 ڪم حڪومت جي طرفان سر انجام ٿيندا رهيا آهن، اتي هي
 ڪم سنڌ جي هڪ مسڪين گروهه جي فرد پنهنجي سر تي کنيو
 آهي. مون کي آسپد آهي ته ”وطن“ جي خود حڪومت، ديس
 جي بادگار کي قائم ۽ زنده رکڻ لاءِ پنهنجي ۽ اهڙي قسم
 جي مصنفن جي امداد فرمائيندي رهندي؟.

هي جلد فقط ”ميرن جي صاحبي“ سان تعلق رکي ٿو.
 جنهن دور ۾ پڻ نامور ۽ شهر آفاق شاعر ٿي گذريا آهن. جن
 مان گهڻا اهل دل ۽ صاحب عرفان آهن. تحقيق ۽ تفتيش ڪندي
 ٻين تصنيفن ۾ جي ڪهي ۽ ييشيون نظر آيون آهن. انهن کي
 گهڻي قدر صاف ڪيو ويو آهي، جتي جتي تنقيد جي لحاظ
 کان صاف ڪوئي کان ڪم ورتو ويو آهي، اتي ڪنهن جي دل

(ج)

آزاري مقصود نه آهي، مگر صحيح حقيقت کان پڙهندڙ کسي واقف ڪرڻ، ”حڪيم رومي“ عليه الرحمه تنقيد لاءِ ڪهڙو نه عمدو نڪتو بيان فرمايو آهي:-

نڪته ها چون نيغ بولاد است تيز
چون نڌاري تو چير واپس گروڙ
پيش ايسن الماس بي اسپر نيا
کز بريدن تيم را نبود حيا.

هن فيصلی هوندي به هڪ علمي تصنيف لکندي، ڄاڻڻ
نڪته چيني کان به گرهيز ڪئي اٿم. ڪتاب جي شروعات
”سیرن جي صاحبي“ جي تاريخي احوال سان ڪئي اٿم. جنهن
جي مفصل حالات لکڻ لاءِ ڪيترن ئي ڪتابن جو مطالع ڪري
صحيح حقيقتون درج ڪيون ويون آهن. ان کان پوءِ پارسي گو
شاعرن جو مختصر ذڪر ڏنو اٿم، جنهن بابت ڪن معزز همدردن
جو خيال هو ته ”سنڌي شاعرن“ جي تذڪري ۾ سندن احوال
درج ڪرڻ، اڃا ئي طوالت ٿيندي. مگر مون کي افسوس آهي، جو
سندن راه سان متفق نه ٿيو آهيان. حقيقت ۾ اهو ذڪر آهي، جو
مون تذڪره جي پهرين جلد ۾ پارسي گو شاعرن تي تمام ٿورو
ڌيان ڏنو آهي. جيڪڏهن حياتي وفا ڪئي ته انجي به ايڏينهن
۾ اها گهڻائي نه رهندي، ڇو ته سنڌ جي شاعري جو اهو به
هڪ ڀاڱو آهي. ملڪ جي هن ايڏي ساري لٽريچر کي ڪاغذن
جي اندر سانڍڻ، انهي کان گهڻو ضروري هو، جو هو دستبرد
زمانی کان برباد ٿي وڃن. جيڪڏهن ڪن صاحبن کي پارسي گو
شاعرن سان پيار نه هجي ته ان حصي کي واگذار ڪري سگهن ٿا.
ان ڪلپوهه مون لاءِ ضروري آهي ته آءٌ پنهنجي همدرد
دوستن ۽ شفيقن جو شڪريه بجا آڻيان، جن مون کي هن عظيم الشان
ڪم ۾ امداد فرمائي آهي.

(د)

- ۱- سيد حسام الدين شاه راشدي بهمنوي،
- ۲- عزيزم ميان غلام علي مسرور- شڪارپور، ري،
- ۳- عزيزم عبدالعلي فتح علي قباڻي- روهڙي،
- ۴- لعل محمد لعل بي- اي- سٽوڊنٽ سيٽلداس ڪاليج
شڪارپور،

۵- شفيق احمد علوي ڪلارڪ پوسٽ آفيس ڪراچي.
آميد اٿم ته منهنجي هن علمي ڪاوش جي قدر افزائي
ٿيندي ڇا مونکي ٿين جلد جي وسيع ڪم جي همت ڏياريندي
وما توفيني إلا بالله.

آڊيٽور ۱۵ نومبر ۱۹۴۱ع

لطف الله بدوي

(طبع ٺاڻي)

تذڪرہ جي ٻي جلد کي ڇپي، تقريباً نون سالن جو عرصو گذريو، ڪتاب، جنهن ته محدود انداز ۾ شايع ٿيو هو، ان ڪري ٿوري وقت ۾ ختم ٿي ويو. افسوس جو انجي ٻي طباعت جو جلد بندوبست ٿي نه سگهيو. ملڪ جي هر گوشي کان ڪتاب جي طلب وڌندي رهي. جنهن مان سمجهيم ته منهنجي محنت جو ملڪ وارن وٽ احساس آهي. اگرچہ ڪن صاحبن نه ڄاڻان ڇو، منهنجي محنت ۽ مشقت کي نظر انداز فرمائي، پنهنجي تعصب جو مظاهرو به ڪيو. مونکي انهن دوستن لاءِ ڪابه شڪايت نه آهي، ڇو ته اسان وٽ اڃا صحيح ادبي ذوق پيدا نه ٿيو آهي ۽ اسين تنقيد جي ابتدائي منزلن کي به طي نه ڪري سگهيا آهيون. ورنه جن حالتن هيٺ مون پنهنجي تذڪرہ جي نگارش ڪئي هئي، هي ايتريون ته همت شڪن هيون جو آءٌ جيڪر، پنهنجي تصنيف کي ڪاغذ تي آڻڻ کان دست بردار ٿي وڃان ها، مگر آءٌ انهن سڀني کي صبر سان برداشت ڪيو ۽ پنهنجي تصنيف کي تڪميل تي آڻڻ ۾ ڪامياب ٿيس. مون کي خوشي آهي ته منهنجي تصنيف کان عوام ۽ خاص بهرہ اندوز ٿيندو رهيو آهي ۽ منهنجي هن ڪاوش ملڪ ۾ صحيح ادبي ماحول پيدا ڪيو آهي.

ڪتاب ۾ ڪجهه اضافو به ڪيو اٿم، جو بلڪل ضروري هو. نظر ٺاڻي ڪرڻ بعد، ڪتاب پريس ۾ ڏنو اٿم، جنهنجي طباعت ۽ صحت لاءِ هاڻي مطبع جوابدار آهي. خدا ڪري ته هو، مطبع جي محنت سان ظاهري طرح به جاذب نظر ۽ دلڪش بڻجي.

لطف الله ٻڌوي

شڪارپور ۱۴ آگسٽ ۱۹۵۵ع

تمهيد

(اشاعت نئين)

تذڪرو حصي بي جي هيءَ ٽئين اشاعت آهي، جا شايع ٿي رهي آهي. هن ايڊيشن ۾ اڳي کان ڪجهه وڌيڪ مضمون ڪي شامل ڪيو ويو آهي، تانجو سنڌي ادب جي ڄاڻ وارن لاءِ وڌيڪ ڪتاب ڪارائتو ٿي سگهي. مون کي اميد آهي ته هيءَ حصو به پهرئين حصي وانگر، سنڌي علم ادب جي مطالع ڪرڻ وارن لاءِ مفيد ثابت ٿيندو.

ڪتاب ۾ ڀرپور جو غلطيون رهجي ويون آهن، جن کي اميد ته درست ڪري، هن ڪو تباھي لاءِ معاف ڪيو ويندو.

مصنف

۹- مئي ۱۹۶۷ع

فهرست مضامين

صفحہ نمبر	مضمون
۱۸۴۲-۱۸۴۳ع	میرن جي صاحبي
۶	میر بهرام ۽ سرفراز خان- راجو ليکي- مير بهرام ۽ صوبدار خان جي شهادت.
۱۰	میر بجار خان
۱۳	هالائي جي جنگ
۱۸	هزير جنگ مير فتح علي خان
۲۷	میر غلام علي خان
۳۰	میر سکرم علي خان
۳۲	میر مراد علي خان
۳۵	میر نور محمد خان
۴۰	میر نصير خان
۴۴	ميالي جنگ
	خيرپور جا مير
۴۷	میر سهراب خان
۴۸	میر رستم خان
	خيرپور خاص جا مير
۵۳	میر نازو خان
۵۴	میر علي مراد خان
۵۴	میر شير محمد خان
	میرن جي صاحبي ۾ پارسي شاعري
۵۵	میر جان الله شاه رضوي روهروئي "میر"

پہج نمبر	مضمون
۶۲	سید عظیم الدین تئوي "عظیم"
۶۸	سیر کرم علی خان "کرم"
۷۳	سیر مراد علی - علی
۷۴	سیر شہداد خان حیلری
۷۵	سیر نصیر خان "جعفری"
۸۲	نواب ولی محمد خان لغاری "ولی"
۸۵	شیو کرام "عطارد"
۸۹	ملا طوفان تئوي
۹۱	مرزا ظہر سید طباطبائی
۹۳	محمد ابراہیم "اہری"
۹۴	محمد صفت الم شاہ راشدی
۹۵	سید یوسف لکوی
۹۷	حیدر شجاع لکوی
۹۹	چرا نظام الدین سرہدی
۱۰۱	میر فتح الدین علوی
۱۰۳	مخدوم محمد صالح
۱۰۵	مخدوم عبد الواحد سیوستانی
۱۰۶	علام علی تئوي
۱۰۶	ماہرانی آزاد ملکائی
۱۰۸	محمد پناہ رجا
۱۰۹	سید صابر علی
۱۱۰	مخدوم نور محمد "صالح"
۱۱۱	سحاب
۱۱۲	پیر سرام
۱۱۳	ٹانہریو مل
۱۱۴	سرزا خسرو بیگ

مضمون	پيچ نمبر
ميد علي مشتاق	۱۱۵
اسامي افغان مير هوتک خان بلوچ	۱۱۷
رفيق ۽ زين العابدين شاه	۱۱۸
مير کاظم شاه	۱۲۰

ميرن جي صاحبي ۽ سڀني شاعري

۱۲۲	صوفي
۱۲۷	اسامي تصوف
۱۲۹	صوفي
	مخدوم علي ميوڙي - شيخ شهاب الدين مهروردي ۽
۱۳۴	حضرت عبدالقادر جيلاني
۱۳۵	امام عراقی - حضرت محي الدين ابن عربي
۱۳۶	منصور حلاج
۱۳۸	سنڌ ۾ اسلامي تصوف
۱۴۰	مرست مڇل
۱۹۱	ميد ثمت علي شاه
۲۱۵	ميد خير شاه
۲۲۸	پير علي گوهر شاه "اصغر"
۲۴۵	ملا اويس احمد "اويس"
۲۳۹	صاحبذ صاحب
۲۴۳	محمد عارف صنعت
۲۵۵	فتح فقير
۲۶۲	حمل لغري
۲۷۹	محمد صديق سومرو
۲۸۹	مراد فقير

گلدہڑی جا فقیر

۳۰۲-۳۰۱

شاہو فقیر ۽ غلام علی فقیر

۳۰۴

دریا خان

۳۱۵

خانیو کرم اللہ

۳۱۸

پیر محمد اشرف شاہ

۳۲۷

پاڻي چن راڻ لنگ

۳۴۴

دیوان دہشت راہ صوفی "سامی"

۳۵۸

خانیو نسی بخش "فلسر"

قصہ گو شاعر

۳۷۰

حافظ

۳۹۷

خانیو حاجی عبداللہ

۳۸۳

مدح گو شاعر

ميرن جي صاحبي

۱۷۸۳-۱۸۹۳ع

مير صاحبن جو اوائلي احوال

ٽالپرن جي قوم، بلوچن جي وسيع قومن جي هڪ شاخ آهي. ڇيو وڃي ٿو ته بلوچ عربي نسل مان آهن، ۱- ۽ محمداڪبر شهنشاه هند جي حڪومت جي دور ۾، سال ۹۵۵ هـ برابر سال ۱۵۸۶ع ۾ حلب جي ماڻڪ ڪان اچي، بلوچستان جي حدن ۾ رهيا. جتي سندن مکيه ٿڌو ٻوڪ هو. مگر ٻي روايت آهي ته بلوچ قديم ايراضين جي نسل مان آهن، جو ذڪر فردوسي پنهنجي تصنيف شاهنامه ۾ ڪيو آهي. هي خلافت راشده جي دور ۾ مسلمان ٿيا. ڪن به چئي، مگر هي جڳجو قوم، سنڌ جي اتر ۽ اولهه ۾ قديم وقت کان رهندي آئي آهي. موجوده وقت ۾ اگرچہ هو سنڌ جي هر هڪ ٽڪر ۾ پکڙجي چڪي آهي، تڏهن به سندس گهڻو تعداد اتر ۽ اولهه ۾ ئي رهي ٿو.

بلوچن جي قوم مان هڪ ٿله نالي بزرگ ٿي گذريو آهي. جنهن جي نالي پوڻان تاريخ ۾ سندس اولاد کي ٽالپر سڏيو ويو آهي. هجي اولاد مان ٿي، حڪمران ميرن جو ڏاڏو ڪڪو خان عرف سليمان خان پيدا ٿيو. سليمان کي اٺ پٽ هئا، جن

مان هوتڪ خان ۽ مالڪ خان سنڌ جي تاريخ ۾ مشهور آهن ۽ هوتڪ خان جي اولاد مان حيدرآباد ۽ خيرپور جا مير يا حاڪم پيدا ٿيا ۽ مالڪ خان جي اولاد مان ميرپور جا مير ٿيا، جن کي مالڪاڻي مڻجي ٿو.

شہداد خان

هوتڪ خان کي لائڪ فرزند ٿيو، جنهن جو نالو شہداد خان رکيو ويو. جنهن جي پوين پٽن کي، سندس نالي تي شہداداڻي مير مڏايو. هيءُ ئي پهريون ڏندرو، جنهن سنڌ ۾ اچي باقاعده رهن شروع ڪيو. ڪن خانگي ڳالهين جي تڪرار تي هو پنهنجي چاچي صوبيدار کان رسي ايس، ميان نور محمد ڪلهوڙي جي نوڪريءَ ۾ گهڙيو. جتي آهستي آهستي ترقي ڪري وڃي سڀه سالار جي عهدي تي پهتو. هن کان پوءِ ڪي ٻيا به ٽالپر سنڌ ۾ آيا، جن جو هي رئيس يا ڀڳ ڏٺي چونڊيو ويو. تاريخ جي هيءُ به حقيقت آهي ته مخدوم عايت الله شام جهوڪ واري جي شهادت ۾ به سندس گهڻو هٿ هو. شہداد پور جو شهر، سندس ئي آباد ڪيل آهي. هي ناسور شخص سنه ۱۱۴۷ ۾ برابر سنه ۱۷۳۳ع ۾ فوت ٿي ويو ۽ کيس سندس آباد ڪيل شهر ۾ دفنايو ويو.

مير بهرام خان

مير بهرام ۽ سرفراز خان - راڄو ليکي - مير بهرام ۽ صوبيدار جي شهادت - خداآباد کي ڀرڻ جو گهرو - ميان سرفراز جي پاڇ - گرفتاري.

مير شہداد خان جي وفات کان پوءِ، سيني ڀرڻ ڪڏهي سندس ٽين فرزند، مير بهرام کي ڀڳ پٽائي ۽ حڪومت جي طرفان به کيس سندس والد وارو عهدو يعني سڀه سالار عطا ٿي، مان نور محمد جي فوت ٿيڻ کان پوءِ، جي گهرو جڳهڙا پيدا ٿيا، انهن جي ٽارڻ ۾ مير بهرام جو گهڻو هٿ هو. ميان محمد مراد باب کي گادي تان لاهي، مير بهرام خان، مان غلام شاه

کي مسدءِ نشن ڪيو. غلام شاه جي حياتي جي دور ۾ مير بهرام حڪومت جون وڏيون خدمتون ادا ڪندي، ميان جو رازدار بڻيو. ميان غلام شاه جي فوت ٿيڻ کان پوءِ، ميان محمد سرفراز تخت تي ويٺو. اگرچہ هو ڪهڙوئي عالم ۽ نيڪدل ۽ شريف طبع حاڪم هو، مگر سندس طبيعت ۾ حاڪمائي طرزِ گهٽ هئي. سياسي تدبير جي نہ هئڻ سبب، کانئس وڏيون غلطيون سرزد ٿيون. جنهن ڪري سندس حڪومت ديرپا ثابت نہ ٿي. انهن وڏين غلطين مان سندس هڪ وڏي غلطي هئي، مير بهرام جي طرف کان بدگمانتي. جيتوڻيڪ شروع ۾ مير بهرام سان سندس لاڳاپا وڻندڙ هئا، مگر اوچتوئي، سندس دل ۾ وڏو انقلاب پيدا ٿيو، جنهن انقلاب پيدا ڪرڻ جي سڃي جوابداري راجو ليکي. سائنس سندس، هڪ اسر ۽ درباري ٿي پوي ٿي. راجو ليکي ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ ترقي جي ڏاڪڻ تي پير رکيو، جنهن تہ سندس قوم ان وقت بعد طاقت واري هئي، ان ڪري هو پنهنجي ابتدائي زماني ۾ ئي مٿي وارو ٿي ويو. ميان نور محمد جي دور ۾ هو خاص درباري جي درجي تي پهتو. ميان غلام شاه جو نہ نڊري هوندي کان طرفدار ۽ دوست هو. ان وقت جڏهن ميان پنهنجي پائڻن عطر خان ۽ احمد يار جي دنگن ۽ فسادن ڪري سڌ ڇڏي، ٿر ۽ ملوواڙ ڏي هليو ويو هو. تڏهن بہ راجو ليکي هڪ وفادار ملازم جي حيثيت ۾ ساڻس ڏک، ۽ سک جو شريڪ ٿي رهيو. موٽي اچڻ تي جڏهن ميان سڌ جو حاڪم بڻيو، تڏهن راجو ليکي کي قلمدان وزارت سپرد ڪيائين. مان جي فوت ٿيڻ کان پوءِ ميان محمد سرفراز ان سندس قدرشناسي فرمائي کيس -اڳي عهدي تي قائم رکيو-. مير بهرام ۽ راجو ليکي، ان وقت ڪلهوڙن جي حڪومت جا ٻه مک ٽپا هئا، مير بهرام تي ميان سرفراز جون وڻندڙ مهربانيون

فسي، فطرتاً راجو لکي جي دل ۾ بدگمانيون پيدا ٿيون ۽ هو حسد جي چار ۾ قلبي هڪ نيڪ طبيعت جي سر جو دشمن ٿي پيو. هن نئين تاحدار کي جو جهانبائي جي شطرنج ۽ انجي فريب ڀريل مهرن کان اڃا نتجربہ ڪار هو. پنهنجي پراڻي سپه سالار کان بدظن ڪرڻ شروع ڪيو. جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو ميان جي صاف دل، ڪنورٽ جي زنگ سان ڪڍجي وئي. اگرچہ ميان ڄاتو ٿي ته مير بهرام کي ماري هڪ وڏو فساد خريد ڪرڻو پوندو، مگر راجو ليکي جي شرارت اٿاريندڙ تقريرن جي انديشا پيدا ڪيس، تن کان مرعوب ٿي، هو نيڪ نهاد مير جي مراثي واسطي تيار ٿي ويو فضا هن تي کلي رهي هئي، ڇو ته هڪ بي گناه جي موت ۾ ظالم جو موت لڪل هو. مگر نااعامت انديش ميان سرراز هوڏ تي قائم رهيو، هوڏانهن مير بهرام به اندروني غصي کان واقف هو، هن پنهنجي پٽن مير بهار ۽ مير صوبدار کي گهرائي وڌندڙ خطري کان آگاه ڪيو ۽ گھڻ سنڌ ڇڏي وڃڻ جي صلاح ڏنائين. مير بهار ته ٻيءَ جي امر کي ساه سان سانڍي، عرب ڏانهن حج جي ارادي سان نڪري ويو، مگر مير صوبدار بي غسان گڏجي رهڻ تي نجات دارين ڄاتو، ميان سرراز ظاهر ۾ مير بهرام کي گهڻيون ئي تسليون ڏنيون، مگر گهڻي ريت، پنهنجي گناه جي تحريڪ کان باز نه آيو. نيڪ هڪ رات جو، ميان سرراز پنهنجي سازش ۾ ڪامياب ٿيو، خاص خدمت گار حسين مورڙائي کي حڪم ڏنائين ته جيئن وقت مير بهرام ڪچهري ۾ اچي ته ان کي ترار هڻي ماري ڇڏجان. اتفاق سان ان ڏينهن مير صوبدار بيمار هو انڪري اڪيلو سان جي ڪچهري ۾ سلام لاءِ آيو، مير کي رات ٿي سان جي سازش جي خبر پئجي وئي مگر موت کان بي پرواه پنهنجي ولي نعمت جي درٻار ۾ اچي حاضر ٿيو، ان وقت سائس فقط هڪ خدمتگار عرضي نالي هو. هوڏانهن مير صوبدار کي جڏهن ٻيءَ جي اڪيلي وڃڻ جي خبر پئي، تڏهن هو بيماريءَ جي بستري تان بي بي آرام ٿي اٿيو ۽ مڏو ميان جي

ڪجهه ڏينهن جي ٻاهران اچي ويٺو، ڇو ته ان وقت دربار جو دروازو بند هو. ٻاهر راجو ليکي جو ڀائٽيو الله بخش ليکي به ويٺل هو. مير صوبدار انجي تلوار کڻي جي بهاني سان قابو ۾ رکي ۽ نتيجي جو منتظر ٿيو.

دربار ۾ ميان مير بهرام کي هڪ هزارو مير بچار جو خط پيش ڪيو، هو جهڙوئي انجي پڙهڻ ۾ مشغول ٿيو، تهڙوئي ميان جي اشاري تي حسين بي گناه تلوار جو ڀرپور هٿ ڀريو ۽ گالهائيندڙ سسي اک ڇنڀ ۾ وڃي بي مر جسم جي جهولي ۾ ڪري، عرصي روئندو ٻاهر نڪتو. مير صوبدار معاملي جي نزاکت کي سمجهي ويو. پهرين ڏڪ سان الله بخش جي سسي لاهي دربار ۾ گهڙيو. ميان ته دربار مان ڪڍڻ جو اٿي ويو هو، مگر مير صوبدار دربار جي ٻن ناسي پهلوان هاشم ۽ بهڙ کي ماري وڌو. پر پوءِ پاڻ به ٻن رفيقن ڪمال رند ۽ غلام محمد لغاريءَ سان گڏجي مارجي ويو. مير بهرام جي شهادت جو واقعو سال ۱۱۸۹ هجري برابر ۱۷۷۵ع ۾ ٿي گذريو. ڪنهن شاعر ان واقعي جي تاريخ هين لکي آهي:-

زهي مير بهرام بهرام رزم ڪه نمز مشر نيزه بر ماه زد
بارجه در عرصه گاه نبرد اگر رخ زدي بر رخ شاه زد
و گر نه ڪچد بيجه اهل خرد ڪه باشير بر پنجه روباه زد
وليکن چو تدبير بود اين چين قضا از قضا تيغ ناگه زد

به سال وصالش ملڪ بر فلڪ

بگفتا بفردوس خر گاه زد.

۱۸۸۹ هجري

شهيد مير بهرام ۽ سندس فرزند جي لاشن کي خداآباد جي ٻسگرڌاڻي ۾ دفن ڪيو ويو. مير بهرام جي شهادت جي واقعي

۽ نواب ولي محمد لغاريءَ جو ۽

وڏي شورش پيدا ڪئي. مير فتح خان جو شهيد ميرن کانپوءِ
 ٻروڇن ۾ برڪ هو. پٿر تي ويهي ڪلهوڙن کان بدلي وٺڻ جو
 ٺهراءُ پنهنجي پاڻن جي اڳيان رکيو. رات جي وقت ٻلوڇن جي
 فوج خداآباد ۾ ميان جي ڪوٽ کي گهيرو ڪري وئي، انڪري
 چور دروازي کان پڇي هزار خرابي سان حيدرآباد جي قلعي ۾
 اچي پهتو. مگر ٻلوڇن جو لشڪر اتي به اچي پهتو. ميان نهايت
 عاجزي ۽ پشيمانيءَ سان مير فتح خان جي اڳيان پيش ٿيو. هنن
 کڻي قيد ڪيس. ڪنهن شاعر سچ فرمايو آهي:

ڏهندي ڪم خون ناحق پروانه شمع را.
 چندان امان نه داد ڪم شب را سحر ڪند.

مير بجار خان

[ميان غلام نبي - مير بجار جو سنڌ ۾ موٽڻ - مير بجار ۽
 ميان غلام نبيءَ جي جنگ - ميان عبدالنبي ڪلهوڙو - مير بجار
 جون خدمتون.]

مير بجار جي شهادت

ميان سرفراز جي قيد ٿيڻ کانپوءِ ٽالپرن سندس ننڍي ڀاءُ
 محمد ابا کي تخت تي ويهاريو. مگر جئن ته هو به حڪومت
 جي ڪاروبار کان قطعي بي خبر هو، ان ڪري کيس تخت تان
 لاهي ميان نور محمد جي پٽ غلام نبي کي تخت تي وهاريائون.
 ميان غلام نبي پنهنجي سڄي فوج جي سپه سالاريءَ جو عهدو
 فيروز پٿافيءَ کي ڏنو ۽ وزير اعظم جي عهدي تي ساڳي ريت
 راجو ليکي قابض رهيو. ايتري ۾ ميان کي خبر پئي ته مير بجار
 سنڌ ڏانهن موٽي رهيو آهي. ميان هيءُ خبر ٻڌي بيحد هراس ۾
 آيو ۽ فيروز پٿافيءَ جي مصلحت سان مير بجار جي وڙهڻ لاءِ فوج
 وٺي نڪتو. هوڏانهن راجو ليکي جڏهن مير بجار جي آمد جي
 خبر ٻڌي، تڏهن دلشڪستو ٿي پيو ۽ زهر کائي خودڪشي

ڪيائين. مير بجار به قلات مان لنگهي اچي سڌ جي سرحد تي پهتو. مگر طرفين مان ڪابه ڇرڇر نه ٿي. انگري مير بجار ڇپ ڇاپ ۾ اچي خداآباد ۾ پهتو. ميان صاحب مير صاحب سان وڙهڻ جو خيال لائو هو. مگر راجو ليکي جو ڀٽ تاجو ليکي، جو پيءُ جي آپ گهات ڪاٺپوءِ وزيريءَ جي عهدي تي پهتو هو. ميان صاحب کي اڀاريندو رهيو، جهنگو نتيجو اهو نڪتو، جو ميان صاحب طرح طرح مير کي لکي موڪليو: ”سڌ ڇڏي وڃ.“ مگر مير ان دفعي تي ڪوبه ڌيان نه ڏنو ۽ وڃي عمرڪوٽ جو قلعو وسايو. مگر ميان جي ماڻهن سلاه دل مير صاحب کي اوچيون نيچيون ٻڌائي قلعو خالي ڪرائي پنهنجي قبضي ۾ آندو. مير صاحب کي پوءِ پنهنجي غلطي محسوس ٿي ۽ سمجهيائين ته جنگ ناگريز آهي.

ميان صاحب پنهنجون فوجون وٺي ”لانياري“ (تعلقه شهدادپور) ۾ پهتو. مير صاحب جيتوڻيڪ جنگ لاءِ تيار نه هو، مگر مستقل تي غور ڪرڻ کانپوءِ هن ڏٺو ته مقابلي کانسواءِ ٻيو چارو نه آهي. ٿوري فوج وٺي وڃي سامهون ٿيو. جئن ته فتح مير صاحب جي طرف هئي، ميان جي فوج هارايو ۽ سندس سپه سالار فيروز جنگ جي ميدان ۾ قتل ٿيو ۽ خود ميان صاحب سخت رجمي ٿي. مير صاحب جي هٿ ۾ آيو ۽ ٿوري وقت کانپوءِ فوت ٿي ويو.

مگر سيد عظيم الدين نقوي پنهنجي ڪتاب ”فتح ناسي“ ۾ بي روايت ڏني آهي، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته ميان لانياري جي جنگ ۾ شڪست کائڻ بعد مير بجار وٽ پيش پوڻ کانسواءِ ٻيو چارو نه ڏنو. هو جهڙوئي قرآن شريف مير کي صلح لاءِ مير صاحب ڏي ٿي آيو، ته تاجو ليکي ترار هڻي کيس ماري وڌو. واقعات ڪيئن به هجن، مگر پوئين روايت البت شڪ ڪڏهن نظر اچي ٿي. قبول ڪجي ته تاجو ليکي پنهنجي بچاءَ ۾ ائين ڪيو هجي، مگر پوءِ به ته مير صاحب وٽ گرفتار ٿي پهتو هو. ان

ڪن سواءِ تاريخ مان پتو هوي ٿو ته مير صاحب، ميان صاحب جي قاتل يا و فرار تي بيحد ڪاوڙيو هو، ته هن ميان صاحب تي ڇو قاتلان حملو ڪيو هو، مگر جيڪڏهن ٻارو نه ۽ تاجو ميان صاحب جو قاتل هو ته مير صاحب ان ڪن قصاص ڇو نه ورتو؟ تاجو ته مير صاحب جي دشمنن مان مکيه دشمن به هو. حيرت لڳائي ٿي ته مير صاحب تاجوءَ مان ميان صاحب جي قتل بابت ڪابه چيوڇاڙ نه ڪئي.

ميان صاحب جي قتل ٿيڻ جي خبر جڏهن سندس ڀاءُ عبدالله کي پئي، تڏهن هن قبيخانه ۾ وڃي انهن ڇهي شهزادن ۽ تخت جي وارثن کي شهيد ڪيو، جي وقت بوقت انقلاب زماني کان تخت ۽ تاج وڃائي، بنديگي ۾ ٻاندي ڪيا ويا هئا. تاريخ انهنجو تعداد چار ئي ٻڌائي، ڪنهن شاعر قتل جي تاريخ ملين ريت لکي آهي:-

”از گل باغ علي پنج * کمر“

۱۱۹۱ هـ

عبدالله کي سڀ ڪارروائي تخت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪئي. مير بجار سندس ظلمي ڪاررواين جي ٻڌندي به سنڌ جو تخت کيس سپرد ڪرڻ چاهيو. اگرچ ميان عبدالله جي والده مير بجار کي پنهنجي پٽ جي تخت نشينيءَ کان باز آڻڻ چاهيو، مگر مير بجار قاتل ڪلهوڙي کي تاج بهرايو.

مير بجار، عبدالله کي تخت تي وهاري گهليون ٽي خدمتون مرانجام ڪيون، هن تيمور شاه والي افغانستان جي فوجن

* شهيدن جا نالا هي آهن: محمد ابا خان، محمود ۽ عطر خان، شاعر پنجون، ميان غلام نبي ورتو آهي، جو پڻ ساڳئي سال ۾ شهيد ٿيو هو.

کي عسڪارپور جي پسگردائي ۾ هٽايو. افغانن جي ٻي چڙهائيءَ ۾ مير صاحب نهايت دانشمنديءَ کان حڪم وٺي کين صلح حالت ۾ وطن اسانجيو. مير صاحب جي وڌندڙ طاقت ۽ دانشمندي هاليءَ مان جي اکين ۾ ڪٽڪڻ لڳي ۽ هو مير کان بدظن رهڻ لڳو. جنهنجو نتيجو اهو نڪتو جو ميان صاحب جوڌپور جي راجا بجيسنگ سان سازباز ڪري ۽ راجپوت گهراڻا، جن کي هدايت ڪئي وئي ته مير صاحب کي شهيد ڪري ڇڏين. راجپوت رات ڏينهن تاز ۾ رهيا، نيٺ هڪ ڏينهن خلاصي احوال ٻڌائڻ جي فریب ملڻ. مير صاحب تي مندن حملو ڪامياب ٿيو. راجپوتن پنهنجا پالا مير صاحب جي جسر ۾ داخل ڪري ڏنا. مير صاحب ٽپ ڏيئي اٿيو. هڪ کي ته ماري وڌائين، باقي ٻيو ٻچي ويو. مير صاحب ٻه ٿوري وقت کنڀوءَ زخمن وگهي وفات ڪئي. هڪ شاعر ان منحوس واقعي جي تاريخ هينين ريت لکي آهي:-

اڙ سر افسوس گستا هانگر
مير شد از جمد هر هندو شهيد.

۱۱۹۴ هجري

هالاڻي جي جنگ

[مير عبدالله. ميان عبدالسيءَ جي پاڇ. ميان صلاح علي جو تخت تي وهڻ. جوڌپور جي راجا سان جنگ. قلات سان جنگ. مدد خان جو سڌ ۾ اچڻ. ميان عبدالسيءَ جي وري تخت نشيني. ميرن جو قتل. مير فتح علي جي پڳ ٻڌڻ. عبدالنبي سان پهرين جنگ.]

هالاڻي جي جنگ

مير بجار جي قتل جي خبر ٻڌي، لاهور غرظ و غنڀ ۾ ڀرجي ويا. رئيسيءَ جي پڳ مير بجار جي لائق ٻيٽ مير عبدالله

کي ٻڌائي وئي. جنهن جي سرڪردگي هيٺ ٽالپرن ميان عبدالنبي کان ٻاڙو جهڙو وٺڻ جو فيصلو ڪيو. هن فيصلي جي خبر ميان کي به پهچي ويئي، جنهن پنهنجا پٽ جوڌپور جي راجا ڏي موڪليا ۽ پاڻ وڃي قلات جي خان وٽ پناهگير ٿيو.

ميان عبدالنبيءَ جي پاڇ جي خبر ٻڌي ٽالپر سردارن ڪنهن کي ڪلهوڙن مان تخت تي وهارڻ مناسب ڄاتو. منهنجي نگاه انتداب هڪ صادق علي نالي فقير تي پئي، هو دنيا جا لاڳاپا ٽوڙي فقيري حال ۾ گذاريندو ٿي رهيو. هيءُ ميان غلام حسين ڪلهوڙي جو پٽ هو ۽ تخت و تاج سان سدس ڪابه ويجهائي ڪانه هئي. مگر نصيب کيس فقيريءَ تان اسيريءَ تي پهچايو. صادق علي فقير ۱۷۸۰ع ۾ سڌ جي گاديءَ تي ويٺو. هن تخت نشين ٿيڻ کان پوءِ رعيت جي آسودگيءَ لاءِ گهڻوئي پاڻ پتوڙيو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ مير عبدالله جوڌپور جي راجا کان بي گناه مير بجار جي خون جو بدلو وٺڻ گهريو. فقير صادق علي وڏي فوج وٺي جوڌپور تي ڪاهي هليو. هوڏانهن راجا بچيسگ به زبردست فوج وٺي ميان جي مقابلي لاءِ هليو. جوڌپور جي سرحد تي هڪ خونريز جنگ لڳي، جنهن ۾ ميان سوڀارو ٿيو. گهڻي لٽ جي سامان سان گادي جي هنڌ ڏانهن موٽيو. ميان عبدالنبي به قلات ۾ ماب ڪيو ته ويٺو هو. جوڌپور جي جنگ جي نتيجي کيس گهڻو مايوس ڪيو. نانگ وانگر وٽ ڪاٺي آيو. قلات جي حاڪم محمد نصير خان کان مدد گهريائين، جنهن گهڻي رد بدل ڪاٺيو. پهچي ناني ريزڪ خان جي هٿ هيٺ لشڪر سڌ تي چاڙهي موڪليو. ميان صادقعلي ميرن جي همراهي سان لاڙڪاڻي جي ٿوري پنڌ تي بروهن جي فوج جي سامهون ٿيو. سخت لڙائي لڳي، جنهن ۾ ريزڪ خان مارجي ويو ۽ ميان عبدالنبي انگ ڪو ميدان ڇڏي پڇي ويو. فقير صادقعلي وري به مظفر ۽ منصور دارالسلطنت ڏي ويو.

هن ناسڪايبلي کان مجبور ٿي، ميان عبدالنبي وڃي ٿنڌار پهتو. افغانستان جي تخت تي ان وقت ناسور بادشاهه احمد شاه ابداليءَ جو فرزند تيمور شاه هو. جيتوڻيڪ تيمور شاه پهريائين ميان جي اسداد کان انڪار ڪيو، پر پوءِ ان جي گهڻي راج رازي تي کيس گهڻو رحم آيو ۽ وڏي فوج پنهنجي سردار مدد خان جي هٿ هيٺ سنڌ تي ڇڏي موڪليائين. مدد خان جي اچڻ جي خبر ميرن کي پئي. هنن هڪ مشاورتي مجلس ڪوٺائي، مير فتح خان ۽ مير مرزو خان جي راه هڻي ته بادشاهي لشڪر سان وڙهڻ اڻ سهائيدڙ آهي، مگر صوبدار خان جي لائق فرزند مير فتح علي خان* زوردار لفظن ۾ مخالفت ڪئي ته بادشاهي لشڪر هي پيش پوڻ جي معنيٰ آهي، ميان جي پيش پوڻ. مير عبدالله خان، جو انوقت ٽالپرن جو رئيس هو، هي آخرين فيصلو ڪيو ته: ”نه جنگ ڪجي، نه پيش پئجي، ڪنهن نامعلوم هنڌ تي وڃي گوشت نشين ٿجي.“ جيئن ته هي خيال خود حفاظت هي لاءِ موزون هو، مير صاحب ديره جات ڏي هليا ويا. مگر مير فتح خان ۽ مير باگو خان پڻي عمرڪوٽ ۾ وڃي رهيا. مدد خان به تيزي سان وڌندو اچي عمرڪوٽ ۾ پهتو. پهاڳير ميرن پاڻ ۾ وڙهڻ جي حرارت نه ڄاڻي، مدد خان جي پيش پوڻ ۾ بهتري سمجهي ۽ عمرڪوٽ جو قلعو مدد خان کي سپرد ڪيو ويو. مدد خان به هر پنهي کي کڻي قيد ۾ ورتو. مير فتح خان ته ڪنهن حيلي قيد مان پئجي ويو، مگر باگو خان ٺڪري نه سگهيو.

مدد خان هاڻي پڙ پالهو ٿي، ميان عبدالسي کي وري تخت تي ويهاريو ۽ ڪلٽس ان دولت جي گهر ڪيائين، جنهنجو هو وعدو ڪري آيو هو. ميان، پهريائين ته هن کي چالاڪيءَ سان دفع ڪرڻ گهريو، مگر مدد خان جي اڳيان هجي هڪ نه هلي. نيٺ عبدالنبي مدد خان کي سنڌ ۾ عار ڦرلٽ جي اجازت

ڏني. بس پوءِ ته مدد خان سنڌ ۾ ڪيڏي ڪري چڪو. سند
عظيم فتويٰ پنهنجي تاريخ ۾ ان واقعي جي اهميت هنن ٿو ڏيکاري:-

”هنان هول در ملڪ سنڌ اوقتاد
که هولر لياست بداده به داد.“

مدد خان سنڌ کي ويران ۽ برباد ڇڏي ڪابل موٽيو،
جتي بنا اولاد مري ويو. مدد خان جي هيٺ، ويچارن سنڌين تي
ايتري ته وڃڻ لڳي، جو اڄ ڏينهن تائين ضرب المغل آهي ته
”ڪو مدد نه ڇڙهيو آهي.“ هڪ شاعر ان واقعي جي تاريخ
لکي آهي:-

”اي داد از ظلم بي دادی، نهوس“

۱۱۴۱ھ

مدد خان جي طوفان تري وڃڻ کان پوءِ ميان عبدالسي
هڪ عاجزيءَ ڀريل خط مير عبدالله ۽ ٻين ڏي لکي موڪليو ته
هو موٽي ماڳن تي اچن. اگرچ نوجوان ميرن هن ۾ فريب ڏنو،
مگر مير عبدالله، مير فتح خان ۽ مير مرزو خان جهڙن سادہ دل
ميرن وٽاءُ کي وڌڪرو ڪرڻ مناسب نه ڄاڻي. ميان جي مد تي
موٽيا. مگر فريبي ۽ بد نصيب ميان پنهنجي قول کي نه پاڙيو.
هڪ ڏينهن وجه وٺي، هن مير فتح خان، مير عبدالله خان ۽
مير مرزو خان کي شهيد ڪرائي ڇڏيو. ننڍا مير جيستائين ماڳين
رسي ٿي رهن، هي بد خبر سندن پيشوائيءَ لاءِ ٻهتي. نئون ڪهرام
مڃي ويو. تاهه ڪارڻ ڪهڙن ۾ اچي مير فتح علي وٽ پهتا.
جيئن ته مير عبدالله جا فرزند ننڍا هئا، ان ڪري رئيسي جي
ڀڳ مير فتح علي کي ٻڌايائون.

مير فتح علي خان پنهنجن ٻين ميرن جهڙوڪ: ”مير سهراب خان
۽ مير ٺاري خان“ سان گڏ وڏي فوج وٺي عبدالسي ڏي هليو.

هوڏانهن ميان به ڏنگائي جنوئي جي هٿ هيٺ مقامي لاه
 لشڪر موڪليو. مگر ڏنگالو پنهنجي لشڪر جو گهڻو حصو وڃائي
 ڀڳو. عبدالنبي کي جڏهن شڪست جي خبر ملي، تڏهن کهاوڙن
 جي مدد سان اچي هلائي ۽ ميرن جي سامهون ٿيو، جتي مير
 اڳيئي منزل انداز هئا.

هالاڻي جي ميدان تي هڪ خونريز جنگ ۽ وڙهي وئي.
 جنهن ۾ سنڌ جو ناسور دلير محمد حسين کهاوڙ، ميان جي طرف
 وڙهندي مارجي ويو. ٻئي طرف مهاراب خان به سخت زخمي ٿي
 پيو. گهڻي وقت جي مقابلي کانپوءِ عبدالنبي ميدان ڇڏي ڀڳو.
 فتح مير فتح خان جي حصي ۾ آئي. هن جنگ ۾ ڪلهوڙن جي
 صاحبي جو سنڌ ۾ هميشه لاه خاتمو ڪري ڇڏيو.

مَدَاتِينِ رَهْمِی زَلَّ اللهُ جَو.

هٿڀر جنگ - مير فتح علي خان

۱۷۸۲ - ۱۸۰۳ع

هالاڻي جي جنگ کانپوءِ - حڪومت جو جوڙجڪ -
عمر حڪوت تي جوقڀور جي راجا جي ڪاھ - ميان عبدالنبي جون
لاڳام ڪوششون. حيدرآباد جي فتح - بهاولپور تي هٿڀرائي -
حيدرآباد جو تخت گاه ٿيڻ - ڪرند ۾ حڪومت گاه مهر جي وٺڻ.

هالاڻي جي فيصل ڪنڌڙ جنگ (۱۷۸۲) کانپوءِ مير صاحب
منزل کڻي اچي نوشهري فيروز ۾ رهيو، جتي هن پنهنجي فوجي
عسڪارن ۾ مهاجن کي خوب انعام ۽ اڪرام ڏنا. ميان عبدالنبي
جا گهڻا طرفدار هتي اچي سندس پيش پيا. جن جي داڍوئي ڪري،
کين عزت ۽ مان سان رخصت ڪيائين.

حڪومت کي زياده پابدار ڪرڻ لاءِ مير صاحب پنهنجي
ٻين ٽن ڀائرن مير غلام علي، مير ڪرمعلي ۽ مير مراد علي کي
هن رياست جي ڪاروبار ۾ شريڪ رکيو. جنهن حڪومت کي
اڄوڀاريءَ جو نالو مليو، ۽ حڪومت ڪنڌڙن کي اڇار ٻار،
ڪري مڏيندا هئا.

حڪومت جي ڦير گهير جي حالتن کان جوقڀور جي راجا
کي هشي آئي ۽ چاهيو ته انقلاب واري زماني جو فائدو وٺجي.
انڪري هن وڏي فوج عمر حڪوت جي فتح ڪرڻ لاءِ ڇڙهي

مڪي. مير فتح علي جي فوج ”هالاڻي“ جي جنگ کانپوءِ ٿڌي پکڙي وئي هئي. باقي جا وٽس فوج هئي، ان جو ڪجهه حصو مير سهراب خان جي ڀاءُ مير غلام محمد جي ماتحت راجپوتن جي مقابلي ۾ ڏياري موڪليائون. مير غلام علي نهايت دليري سان وڙهيو مگر شهيد ٿيو. سندس سڄي فوج ميدان ۾ ئي مڪر آئي. مير فتح علي کي جڏهن هن واقعي جي خبر پهتي، تڏهن پاڻ فوج وٺي راجپوتن تي هڙمي ويو. راجپوت مهتار کي جڏهن هيءُ خبر پهتي ته مير پنهنجي سر مهر تي اهي رهيو آهي، تڏهن عمر ڪوٽ کي ڇڏي، فوج کي واپس وٺي ڇوڏيڙو پهتو. پر تنهن عوندي به عمر ڪوٽ راجپوتن کان وٺي نه سگهيو. هيڏانهن مير فتح علي حڪومت کي کي مضبوط ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙي رهيو هو. هيڏانهن ميان عبدالنسي هالاڻي هار کڻي، قلات جي حاڪم نصير خان وٽ وڃي پهتو. اڳي وانگر کيس مدد لاءِ منٿ ميڙ ڪيائين. نصير خان پهرئين ته کيس مدد ڏيڻ کان انڪار ڪيو، پر پوءِ دلاسو ڏنائين، ساڳئي وقت مير فتح علي ڏي پنهنجي مجوري جو سڄو احوال لکي موڪليائين. جنهن ۾ کيس ڄاڻايائين ته ”قلات لاشڪر ميان کي فقط خدا آباد ۾ پهچائيندو. انکان پوءِ اوهان ڄاڻو ۽ ميان اسين هن معاملي ۾ بي طرفدار رهنداسين.“

مير هن خط جي جواب ۾ ”هان قلات“ کي سختيءَ سان لکيو ته سندس فوجون ڀلي ميان کي خدا آباد پهچائي وڃن، مگر هو ڪنهن به حالت ۾ درياءُ پار نه ٿين. ميان هي وٺي جڏهن سيوڻ جي نزديڪ آيو، تڏهن قلاتين کائڻ ۽ خوراڪ جو خرچ گهريو. ميان صاحب وٽ پيسو ڪمڻ هو، هن چاهيو ته بروهي به پٺاڻن وانگر لت مان شروع ڪي، مگر بروهين هن کان انڪار ڪيو ۽ ميان جو ساز و سامان لٽي. واپس قلات موٽي ويا. ميان پاڻ کي اڪيلو ڏسي، وري اتر طرف رهڻ ڪري هليو ۽ منزلون ماريندو وڃي ”تيمور شاه“ جي دست ۾ پهتو. ”تيمور شاه“ وري به سندس حال پڇي ٿيو ۽ وڏي فوج پنهنجي مڪي سردار

”بوستان خان“ ۽ ”اخلاص خان“ جي هٿ هٿ سنڌ تي ٻاڙهي موڪليائين هوڏانهن مير صاحب به پٺاڻن جي آمد جي خبر ٻڌي اهي روهڙي منزل انداز ٿيو.

اوچتو تيمور شاه پنهنجي سردارن کي واپس وٺڻ جو حڪم ڏنو، جو ڪنهن اندروني جڳهڙن جي ڪري قنڌار جي طرف هٽيا. جا آثار تي نظر آيا. ميلن به ان لشڪر سان ناهڪام ٿيو. هن واقعي کان ٿورو وقت پوءِ بيان وري به تيمور شاه کي هرڪايو، جنهن هڪ فوج ”احمد خان“ نورزئي جي هٿ هٿ ڏهاري موڪلي. سکر جي پسگردائي ۾ مقابلو ٿيو، جنهن ۾ پٺاڻن سخت شڪست کاڌي ۽ فتح، مير صاحب جي حصي ۾ آئي، هن فتح تي خداآباد ۾ وڏي خوشي ملهائي وئي. هن واقعي کان ٿورو پوءِ تيمور شاه به فوت ٿي ويو ۽ قنڌار، گهرو جنگين جو مرڪز بڻجي ويو، جنهن ڪري عبدالنبي هميشه لاه پٺاڻن جي مدد کان مايوس رهجي ويو. ميان عبدالنبي جي ناهڪام ڪوشش کانپوءِ ”مير فتح علي خان“ سنڌ جي حڪومت کي ستن ڀاڱن ۾ ورهايو، جنهن جا چار ڀاڱا منظم قبضي ۾ آيا، باقي ٽن ڀتين مان ٻه حصا ”مير سهراب خان“ کي مليا ۽ هڪ حصو مير ٺاري خان کي ماڻيو. آئينده لاءِ سنڌ ٽن حصن ۾ ورهائي وئي ۽ سنڌ جا ٽي تخت گاهه غيرور، خداآباد ۽ ميرپور خاص مقرر ٿيا.

خداآباد جو قلعو هنوقت تائين ميرن جي قبضي ۾ نه آيو هو. ميان عبدالنبي جي طرفان قلعي جو نگهبان ”شالمن“ ڏالي شيدائي هو. ميان عبدالنبي جي ناهڪامين جو اثر قلعي جي بهادر نگهبان تي ڪجهه به نه ٿيو. هن دلاور شخص قلعي کي وڌيڪ مضبوط ڪيو ۽ مقابلي لاءِ تيار ٿي ويٺو. مير فتح علي خان پنهنجي هڪ دلير سردار، سردار حاجي احمد کي وڏو ڪٽڪ ڏيئي، قلعي جي فتح لاءِ موڪليو. شالمن، قلعي جا دروازا بند ڪرائي پختو ٿي ويٺو. سانده ۽ ويجه حاجي احمد قلعي کي گهرو ڪيو ويٺو هو، مگر سدس

ڪوبه ڄاڙهو نه ٿيو. آخر موڙاڻي ذات جا ماڻهو جي قلعي جي اندر هئا، تن کي حاجي احمد پاڻ سان ملايو. هنن بارود کي باه ڏئي، جنهن ڪري قلعي جي اڀرندي واري پٽ ڪري پئي. حاجي احمد موٽي کي غيبت سمجهي قلعي ۾ ٽوڪي ۽ دلاور شالمين کي گرفتار ڪري، مير صاحب ڏي ٺهاري موڪليائين. مير صاحب شالمين جي وفاداري جو قدر ڪندي، کيس ڪرسي تي ويهاريو ۽ سندس نمڪ جلائي تي آڙين ڇيائين.

هڪ روايت ۾ آهي ته مير صاحب ان کي قلعي ۾ ئي ڄاڙهيو. اتي روايت ۾ آهي ته هن کي آزاد ڪيو، جو پوءِ وري ميان عبدالسي سان گڏيو. مير صاحب حيدرآباد جي قلعي جي فاتح کي بيحد نوازيو ۽ گهڻي قدر داني ڪئي.

بهاولپور جي رئيس ”فضل علي دائود پوٽي“ کي بختيار نالي هڪ دائود پوٽي ملڪ مان ٽڙي ڪڍيو هو. هو مير صاحب وٽ مدد لاءِ ڪڍي آيو هو. مير صاحب کي سندس گڻ ياد هئا، جو هن هڪ دفعي مير صاحب جي خدمت ڪئي هئي. مير صاحب کي سندس ڏکڻي حال تي ترس آيو. وڏو لشڪر وٺي دوت جي مدد لاءِ بهاولپور ڇڙهي ويو: بختيارخان مقابلي جي طاقت نه ساري پيو ۽ حق حقدار کي مليو.

مير صاحب هاڻي جنگي ڪارروائي کان فرائت لهي، ملڪي جوڙجڪ ڏي توجهه ڏنو. هن خدا آباد کان گادي ڦيرائي حيدرآباد ڪئي، جو هن خدا آباد جي شهر کي منحوس ڏيئي سمجهيو، جتي ٽالپرن جا ڪيترائي نامي رئيس ساربا ويا. قلعي کي درمت ڪرايو ويو، ۽ پوءِ پنهنجي سموري آڻاڻي سان اچي حيدرآباد ۾ رهيو. ٿر جي آخرين ڇيڙي وٽ ۽ مضبوط قلعا فتح ڪرڻ تيار ڪرايائين. پوئين کي هينئر اسلام ڪوٽ ۽ پهرئين کي نئون گهوٽ مڏجي ٿو.

اُن کان سواءِ سڪرلڊ جي ڀنڊ ۾ هڪ عالیشان محلات تعمير
ڪرائين جنهن ۾ وقت بوقت پاڻ سندس پويان مير صاحب رهندا
هئا مير صاحب جي پوئين وقت ۾ سنڌ کي بيدار آرام ۽ امن حاصل
ٿيو، پر اوچتو ئي اوچتو مير صاحب کي ”سرطان“ جي ڦرڙي پيدا
ٿي. جيتوڻيڪ ۴ دفعا اڳ به کيس اهڙو ڳڙ پيدا ٿيو هو، مگر
هن دفعي مهاڪ ثابت ٿيو. حڪيمن گهڻائي جيلا ڪيا، مگر
موت جو علاج ڪهڙو؟ ۱۰ محرم ۱۲۱۷ هـ جي رات هئس،
مير صاحب موت جي بستري تي آخري پناهه کڻي رهيو هو، جو
سجاول نالي خاصخيلي کيس فرزند تولد ٿيڻ جي خبر ڏني. خدا تعاليٰ
جا شڪر ادا ڪيائين. سجاول کي ڀرسان رکيل جوهردار نزار
انعام ڏنائين ۽ پٽ تي پنهنجي شهيد پيءُ جو نالو صوبدار رکيائين.
جيئن ته کيس پنڌ ڪرڻ جي طاقت نه رهي هئي، پٽ کي ڏسڻ
لاڻ پٽ پيءُ جو حڪم ڏنائين. مگر حڪم جي تعميل کان اڳ،
بي هوش ٿي ويو ۽ وري موت جي ننڊ مان سجاڳ ٿي نه سگهيو.
سندس لاش وصيت موجب خدا آباد سندس وڏن جي ڀرسان دفن ڪيو
وهو ڪنهن شاعر سندس فوت ٿيڻ جي تاريخ لکي آهي:-

جاني جست نصيب فتح علي

۱۲۱۷ هـ

مير فتح علي، سنڌ جي گذريل حاڪمن مان نامور حاڪم
ٿي گذريو آهي، جهڙوئي دلير هو، تهڙوئي علم مان شوق هوس،
سندس درٻار هميشه علم وارن جي توجهه جو مرڪز بڻي رهي.

مير ظلم علي خان

۱۸۰۲ع - ۱۸۱۲ع

مير ٺاري سان جنگ شڪارپور ۽ ڪراچي جي فتح.
ڊاٽوڊ ٻوٽن سان جنگ. شاه شجاع اڀارڪ جو ڏيل جي وصولي لاءِ
اٺن انگريزن سان صلح. مير صاحب جو انتقال

هي مير فتحعلي خان جو ڀاءُ هو، ۽ ان جي فوت ٿيڻ کان پوءِ حيدرآباد جي پاڻي جو ۽ سڀني ٽالپرن جو رئيس ڪري سڏجڻ ۾ آيو. حڪومت جو انتظام هلائڻ لاءِ هن مير فتحعلي خان وانگر پنهنجي ٻن ڀائرن مير ڪرمعلي خان ۽ مير سراد علي خان کي به پاڻ سان شريڪ رکيو.

مير غلام علي هي اوهڻو ميرپور خاص جي حاڪم مير ناري خان سان جنگ لڳي جنهن جنگ جو سبب ”سنڌ جو شاهانه“ جي مصنف هيٺين ريت ڏيکاريو آهي:

گهنور نالي هڪڙي لغاري بروج جو اٺ مهينن مري جي گذرڻ جي وڙي ۾ اچي پيو. مهينن ان کي ٻڏي ڇڏيو. هي خبر جڏهن گهنور کي پئي، تڏهن هو مهينن وٽ آيو ۽ کيس ڀل جي رقم آڇ ڪري اٺ گهريلو ارهين کيس اٺ ڏيڻ کان انڪار ڪيو ۽ اٺو ڪارگرڊ ڪئي. گهور کي سندس بدزباني تي ڇوڙ لڳي تڪ هڻي مهينن کي ماري وڌائين ۽ اٺ ڇوڙي راهي ٿيو. بروجن وڃي مير ناري کي دانئون ڏني. هن ٻا مڪهن تحقيقات جي پنهنجا ساهي لغاري تي واهي مڪا جن لغارين جي گهرن کي باهيون ڏنيون ۽ ڪپتون کي ماري وڌائون. لغاري، جي شهداداڻي ميرن جي نوڪريءَ ۾ هئا تن کڏمي حموري حقيقت وڃي مير غلامعلي کي ڪئي. مير ٺارو حيوٺڪ مير غلامعلي جو عزيز ۽ سالو هو، تڏهن به حڪومت جي انتظام رکڻ لاءِ مير صاحب، مير ناري جي گوشالي ڪرڻ ضروري سمجهي. تنهن ڪري پنهنجي سپه سالار مير محمود خان جي هٿ هيٺ وڏو لشڪر ڏياري موڪليائين. هي لشڪر کوني جو طرف ڏئي اچي ”وهائي“ ڳوٺ ۾ پهتو. هوڏانهن مير ناري کي به خبر پهتي. هو به وڏو لشڪر وٺي اچي مير محمود خان جي سامهون پهتو. سر سهراب خان خبرپور جي حاڪم مير ناري خان کي هڪ نصيحت پريو خط لکيو، مگر مير ناري ان نصيحت کي اڻ ٻڌو ڪري مقبلي جي تياري ڪئي.

سانده پنج ڏينهن جنگ لڳي، جنهن ۾ وهداداڻي فوج جا
ڪيترائي ماسور سردار قتل ٿي، ويا. مير ٺارو سخت ڦڙهي پيسو ۽
سلسل باق فوج جنگ جو ميدان ڇڏي پڇي وئي. مير ٺاري کي
هيدرآباد ۾ آندو ويو، جتي سندس علاج ڪرايو ويو. جڏهن تندرست
ٿيو، تڏهن مير غلام علي کيس گهڻي عزت سان ڪيٽي راوانو
ڪيو. هن واقعي کانپوءِ مير ٺاري ۽ وهداداڻي ۽ ميرن جي وچ ۾
هميشه لاه ڀڳو سلوڪ ٿي ويو.

شڪارپور جو شهر دائود پوٽن ۽ مهران جي مشهور جنگ
• (۱۶۰۳) کان پوءِ دائود پوٽن آباد ڪيو هو سو اوائل
دائود پوٽن جي قبضي ۾ رهندو آيو. ايتئين جو ميان يار محمد
سنه ۱۷۰۱ع ڌاري ڪائن ڪنهن تجويز سان فتح ڪري ورتو.
۽ مگر هي شهر گهڻو وقت ڪلهوڙن جي قبضي ۾ نه رهيو. ميان
نور محمد جي وقت ۾ جڏهن ايران جو مشهور تاجدار نادر شاه سنڌ
تي چڙهي آيو، تڏهن شڪارپور وارو ڀاڱو ڪلهوڙن کان ڪسي،
جنهنجي مڪه سان ملائي ڇڏيائين. نادر شاه جي قتل ٿيڻ کان پوءِ
شڪارپور جو شهر ابدالي خاندان جي ڀائي رکندر ”احمد شاه“
جي قبضي ۾ آيو. جنهن جا ماسور ڪيل نواب هن ڀاڱي تي حڪومت
ڪندا رهيا. جن مان ”نواب صديق خان“ هڪ مشهور ناليوارو،
نواب ٿي گذريو آهي. جنهنجي نالي پوٽن شڪارپور جو هڪ محلو
”صديق ماري“ سڏيو وڃي ٿو. احمد شاه ابدالي پاڻ به وقت بوقت
شڪارپور ايندو ٿي رهيو.

• هي مشهور جنگ (تعلق مڪر) جي ڀرڻ لڳي، جنهن
۾ دائود پوٽن کٽيو. لکي جي ڀرڻ ۾ ”ڀاڙهو مڪر“ سڏجي
ٿو، سو هن جنگ جو يادگار آهي.
• دائود پوٽن شڪارپور، وڏي ۽ خونريزيءَ کان پوءِ ڪلهوڙن
کي ڏني هئي. جتي دائود پوٽن جو قتلعام ٿيو هو، ان کي اڄ به
”ماهو“ سڏجي ٿو. جتي هاڻي ڪٿي رهن ٿا.

تيمور شاه جي وقت ۾ شڪارپور ابدالن جي قبضي ۾ رهي. مگر تيمور شاه جي وقت کان بعد جڏهن سندس پٽن قيصير مرزا ۽ زمان شاه جي وچ ۾ تخت لاءِ حڪومت هلي، تڏهن مير غلام علي ان موقعي جو فائدو وٺي، مير سهراب جي مدد سان شڪارپور پنهنجي قبضي هيٺ آندي ساڳي وقت ”ڪراچي“ جو شهر جو ميان بدالسي مدد جي عيوض ”قلاٽ“ جي نواب کي ڏيئي ڇڏيو هو، سو مير غلام علي قلاٽين کان کسي ورتو. قلات جي خان محمود خان، مير صاحب جي وڏن طاقت ڏسي، ساڻس دوستي جو فاتو ڳڙيو ۽ پنهنجي دائي مير صاحب جي نڪاح لاءِ ڏني. هي شادي ”ڀاڳ“ ۾ نهايت تڪميل ۽ دلچسپي سان ٿي گذري.

مير غلام علي ۽ جي ڏينهن ۾ بهاولپور جي مشهور نواب محمد صادق دائود پوٽي سان جنگ لڳي، جنهن جو ڪارڻ هو اڄ جي حيلاني آبادتن سان نواب جي نااندي. اڄ جي قديم شهر ۾ گهڻي وقت کن حيلاني سادات رهيا هئا. انوقت فقيري ۽ پيري جي مسند تي مخدوم گنج بخش جنگ آور ويٺل هو، جنهن کي ڪن خانگي ڳالهين تان نواب موصوف ارارڻ شروع ڪيو. جنگ آور ساڻس مقابلو ڪندو، پر ناڪامياب ٿيو ۽ اڄ ڇڏي پنهنجي جاگير فارپور، [تعلقه گهوٽڪي] ۾ اچي رهيو. جتان مدد لاءِ پنهنجي خاص مريد شادي* کي خبردار ڪري مير سهراب خان ڏي موڪليائين. مير سهراب، مخدوم صاحب جي مدد لاءِ وڏي فوج رواني ڪئي. جا احمد پور جي نزديڪ پهتي. مير جي فوج هڪ واه جي تري ۾ وڃي آڙ ورتي. نواب موقعي کي غنيمت

* فقير شادي بروج هو. جو پوءِ پنهنجي پير جي خدمت ڪندي شهيد ٿيو. ميرڪس شادي شهيد منڇي ٿو. سندس تربت خيرپور کان ٿوري مفاصلي تي آهي.

سمجھي، واه جو منهن ڪوئي ڇڏيو. هاڻي جي اوهڻي حملي ڪري مهراڻ جي فوج سامان سڙو ويڃائي، پنهنجو سر بچائي ڀڳي. نواب ٺٽولي طور ڀڄي ويلن جو سامان مير غلام علي ڏي حيدرآباد ڏياري موڪليو. مير صاحب کي هي ڏسي بيحد غصو آيو ۽ وڏي فوج بهاولپور رياست تي ڇڙهي موڪليائين. لشڪر جي سپه سالار طاهر خان وڏي مقابلي کانپوءِ احمد پور تي قبضو ڪيو. هي ڏسي نواب صلح لاءِ درخواست ڪئي، جنهن موجب سبزل ڪوٽ جو ڀاڱو مير صاحب کي مليو. پارهين هزار ڍل به ساليانه نواب ڏيئي ڪئي، ۽ اڄ جي مخدوم صاحب کي به پرهائي ويو. طاهر، سندس پٽ بهاول خان غلام طور مير صاحب وٽ پهچايو. مير صاحب تنهن سوڀ کانپوءِ طاهر کي نوابي جو خطاب عطا ڪيو. حيدرآباد ۾ اڄ به طاهر بازار نواب طاهر خان جي نالي کي جهڙو رکندي ٿي اچي.

جنن مٿي ڏيکاريو ويو آهي، تيمور شاه جي فوت ٿيڻ کانپوءِ سندن ٻن فرزندن قيصر مرزا ۽ زمان شاه جي وچ ۾ تخت ۽ تاج لاءِ خورپڙي ٿيندي رهي. هن چڪتاڻ جي سبب سندن ٻن ڀائرن ٿوري وقت لاءِ افغانستان جي محڪومي ڪان آزاد ٿي ويو. نيٺ زمان شاه غالب ٿيو ۽ افغانستان جو تاج سندس نصيب ۾ آيو. پنجاب، جو هن خانہ جنگي جي ڪري، دراني ڪان باقي ٿي ويو هو، ان کي وري هٿ آڻڻ لاءِ زمان شاه وڏي فوج وٺي افغانستان ڇڏيو. مگر بغاوت جي باهه افغانستان ۾ پئي ڏڪي. بادشاهه جي غير حاضريءَ ۾ سندس ڀاءُ وڏي لوح ولي ڪابل تي چڙهي آيو ۽ ڪابل فتح ڪري بالاحصار جي قلمي مان ”قيصر مرزا“ کي آزاد ڪيائين. مگر قيصر مرزا هاڻي ڪنهن ڪم جو نه هو، ڇو ته زمان شاه مظلوم ۽ اڪين ۾ گرم لوهي سرائي ٿيڻي کيس هميشه لاءِ اٽڻو پٽائي ڇڏيو هو.

محمود جي بغاوت جي خبر ٻڌي زمان شاه نهايت تيزي سان ڪابل ڏي وڌيو. ڪابل جي پشڪرنائي ۾ ٻنهي ڀائرن جي خوبريز لڙائي ٿي گذري، جنهن ۾ زمان شاه قيد ٿي پيو ۽ محمود ان جي اکين ۾ گرم لوهي سرائي گهمرائي کيس هميشه لاءِ اٿڻو بڻائي ڇڏيو. انهيءَ ڪري ئي ڪنهن عاقل فرمايو آهي:

”زمان جي ٻڌي کان پيخير نه ره،
ڪڻڪ کان ڪڻڪ ملي ٿي ۽ چٽو کان چٽو.“

محمود کي به گهڻو وقت تخت مٿان نصيب نه ٿيو، اسيرن جي مخالفت ٺيڪ رنگ لائون، جن محمود کي تخت تان لاهي شجاع الملڪ کي تخت تي ويهاريو، جنهن کي عام طرح شاه شجاع سڏيو ويندو آهي. افغانستان جي بادشاهه گودي جي زماني ۾ سنڌ بلڪل آزاد رهي مگر شجاع الملڪ تخت تي وهڻ سان قلات ۽ سنڌ ڏي ڏيان ڏنو، جنهن ۾ سنڌ ڏي گهڻي وقت کان ڀل رهندڙ هئي، شاه شجاع ان جي وصولي لاءِ سنڌ ۾ پهتو، مير غلام علي به وڏي فوج وٺيو، شاه جي مقابلي لاءِ اچي شڪارپور جي سامهون پهتو، مگر جلدئي سندن نام ٿي ويو ۽ شجاع الملڪ ڏم لڪ رهيا وئي، مير کي سنڌ جي حڪومت جي سڌ عطا ڪئي، جنهن جي عورس مير صاحب کيس سالانہ پنج لک رپيا ڏيڻ منظور ڪئي، هن مير صاحب جي ڏينهن ۾ سکر واقعو آهي: انگريزن ۽ ميرن جو عهدنامو. اگرچہ سنڌ سان انگريزن جي ڏيک وٽ سورھين صدي عيسوي ۾ ٿي هئي، مگر چئن تہ سنڌ جي حاڪم ۽ سندن واپار کي ايترو فروغ حاصل ٿي نہ سگهيو، پڻ سڀان سرفراز نہ کين شڪي نگاه سان ڏسڻ لڳو، ان ڪري ايسٽ انڊيا ڪمپني پنهنجي تجارتي ڪوٺي کي ٺٽي ۾ بند ڪرڻ مناسب سمجهيو، ان کان پوءِ جا انگريزي تعلقات تفصيل طلب آهن، جي ”انگريزي دور“ ۾ ڏيکاريا ويندا. مگر هتي ٻي ڏيکارڻ ضروري آهن تہ ميرن ۽ انگريزن جو پاڻ ۾ ڪهڙي ريت سنڀڻ ٿيو.

مير فتح علي جي زماني ۾ ۱۹۰۱ع ڌاري ايسٽ انڊيا ڪمپني
 ابوالحسن نالي هڪ ديسي سودگر کي سنڌ حڪومت ڏانهن ڏياري
 موڪليو ته وي هائن انگريزن جا ٽٽل ٺاڻا قائم ڪري، اگرچ
 ظاهر ۾ هي هڪ واپاري ناتو هو، مگر بلڪل ان جي اندر هڪ
 سياسي حڪمت هئي، جنهن جو مطلب هو ته سنڌ جي درار کي
 فرنگين ۽ سپهر جي مجاهد سلطان فتح علي ٺپيو کان دور رکيو
 وڃي، ڇو ته فرانس ۾ ان وقت وڏو انقلاب اچي چڪو هو ۽
 انقلابين جو مشهور سپه سالار ”نيپولين بونا پارٽ“ مصر فتح ڪري
 هندستان تي ڪاهه ڪرڻ جا ساڻاها ڪري رهيو هو ۽ سلطان ٺپيو
 سان هن جا گهرا لاڳاپا ٿي چڪا هئا. مير فتح علي انگريزن جي
 وفد کي گهڻي عزت ڏني ۽ بمبئي جي گورنر کي صحبت ڀريو خط
 لکي کيس اجازت ڏني ته ٻيل ڪراچي ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني
 پنهنجي ڪوٺي وٺي. ”سٽرٽائن ڪرو“ ڪراچي ۾ انگريزن جو
 پهريون ايجنٽ ٿي رهيو، مگر هو گهڻو وقت سنڌ ۾ نه رهيو ۽
 ڪمپني کيس جلد ئي گهرائي ورتو، ڇو ته زمان شاه، مير کي
 مجبور ڪيو ته انگريزي ايلچي سنڌ ۾ نه رهايو وڃي. سنه ۱۸۰۷ع
 ۾ ۱۸۰۸ع ۾ نيپولين جو خطرو گهڻو وڌي ويو هو، ان ڪري
 انگريزي حڪومت ضرور چاتو ته افغانستان ۽ سنڌ ڏي پنهنجا ايلچي
 موڪلي ۽ اتان جي اميرن سان دوستي جو ناتو ڳنڍي. افغانستان
 ڏي ”مائوٽ ايلفنسٽن“ (جو پوءِ بمبئي جو گورنر ٿيو، جنهنجي
 هندستان جي تاريخ لکيل آهي) ۽ سنڌ ڏي سٽرٽن ميٽن موڪليو
 ويو. مگر ڪوبه خاطرخواه عهدنامو نه ٿي سگهيو.

هن وقت ڌاري ڪڇ ۾ ڏڪار پيو، جنهنڪري اتي جا
 ماڻهو سنڌ ۾ لڏي آيا، جتي هنن پنهنجا ٻچا وڪڻي، پيٽ قوت
 جو سامان پئي حاصل ڪيو. انگريزي پريزيڊنٽ جي عرض تي
 مير غلام علي پنهنجي خاص ملازم فقيري کي حڪم ڏنو ته ڏڪار
 جي ستايلن کي ان مفت ڏنو وڃي ۽ وڪاٽل زالن ۽ ٻارن کي
 ڇڪ مٿس ڏانهن موٽايو وڃي. جنهن حڪم جي تعميل فقيرن ڪرڻ

نهایت عمدي طرح سان ادا ڪئي. وڪاٽل زالون ۽ ٻار پنهنجي وطن ڏانهن موٽايا ويا.

سنہ ۱۸۰۷ع ۾ جيتوڻيڪ مسٽر ميٽن جي سفر مان ڪو خاطر خواه نتيجو نہ نڪتو هو، تنهن هوندي بہ انگريزي حڪومت سنڌ جي حالتن کان بيخبر رهن مناسب نہ ٿي سمجهو ۱۷۰۹ع ۾ هڪ وفد سنڌ ڏي موڪليو ويو. ۲۷ اپريل ۱۸۰۹ع ۾ اهو ڏينهن آهي، جنهن ڏينهن تي مسٽر سمٿ ۽ ان جي جماعت هڪ ”ميرپا“ نالي جهاز ۾ سوار ٿي بمبئي جو بندر ڇڏيو ۹ مئي تي ”ميرپ“ ڪراچي پهتو. جتان جي نواب توڻ سان سنڌن ملاسي ڏني ۽ مهماني لاءِ حوراڪ جو سامان موڪليو، مگر ان مهمان نوازي تي بدلي ۾ سنڌين کي سختي سان جواب مليو. هي حالت ڏسي نواب کي خوف لڳو. جنهن حيدرآباد جي درٻار کي خبردار ڪيو. مير صاحب وٽان هڪ سعيت ڀريو خط ٻارني جي اڳواڻ کي لکيو وڌو ۽ آخر هي وفد حيدرآباد پهتو. جتي مسٽر سمٿ درٻار ۾ ڪيبي تي ويٺو جي گهر ڪئي، چوٽه کيس خبر هئي تہ مشرقي درٻارين ۾ ڪرسي جو ملڻ حاڪم جي بيعزتي آهي مگر انهن ڳالهين هوندي بہ سدس عاليشان آڇيان ڪئي وئي. قربن جي وچ ۾ هڪ دوستانو عهدنامو ٿيو، جنهن ۾ مضبوط دوستي، ايلچين جي رهڻ ۽ فرينچن کان پري رهن جون سکيا ڳالهون هيون. هي عهدنامو ۲۲ آگسٽ سنہ ۱۸۰۹ع تي حيدرآباد ۾ صحيح ٿيو.

هن عهدنامي کان ۶ سال پوءِ، سنہ ۱۸۱۱ع * ڌاري

* مهر غلام علي جي وفات جو سال ”شاهنام سنڌ“ جو مصنف ۱۸۲۲ع ٿو وٺي لب تاريخ وارو ۱۸۱۳ع ۽ سرزا قليچ بيگ مرحوم ۱۸۶۱ع. حقيقت ۾ مير صاحب ۱۲۲۷ هجري ۾ وفات فرمائي، جنهن سان لب تاريخ جو مصنف بہ اتفاق ڪري ٿو. ان ڪري مير صاحب جي وفات جو عيسوي سنہ ۱۸۱۲ع ٿيندو.

مير غلام علي فوت ٿيو. چون ٿا ته مير صاحب هڪ ڏينهن جبل
پر شڪار ڪرڻ ويو، جتي تمام گهڻا هرڻ شڪار ڪيائين.
هڪ هرڻ کي مير صاحب پاڻ حلال ڪيو مير صاحب انهي بيٺو هو حلال ٿيل هرڻ
جو شوق وڌو، جنهن ڪري ان جي گنگ جي پنهنجا سندس پير وڃي لڳي ۽ هڪ
زخم ٿي پيو. اهو زخم ڏينهن ڏينهن خراب ٿيندو ويو، ڪيترائي
علاج ٿيا، مگر ڪوبه اثر ڪونه ٿيو ۽ نيٺ ان مهلڪ زخم وڌي
مير صاحب وفات ڪئي. مير غلام علي پنهنجي پوٽن هڪ فرزند
مير محمد خان ڇڏيو.

مير ڪرم علي خان ”سرڪار عظمت مدار“

۱۸۱۲ع - ۱۸۲۸ع

شجاع الملڪ ۽ سنڌ - عمر ڪوٽ جي فتح

رني ڪوٽ جو قلعو - ڪڇ تي ڪاهه

راجا رنجيت سنگھ جي ڪاهه

شاھ شجاع الملڪ کي افغانستان جي تخت تي اٺ سال حڪومت
ڪندي مس گذريا هئا، هو بي قرار قوم پنهنجي شاھ جي پر خلاف
ٿي پئي. ”فتح خان بارڪزئي“ جي مهنداري هيٺ انقلابين شاھ
کي افغانستان ڇڏڻ تي مجبور ڪيو. شاھ پنهنجي حرم سان گڏ
جان بچائي قلات جي رستي سنڌ ۾ پهتو ۽ شڪارپور ۾ اچي رهيو،
افغانستان ۾ محمود کي وري تخت تي ويهاريو ويو، مگر جلد ئي
محمود پوڙهي وزير فتح خان جون اکيون ڪيرائي، کيس مارائي
ڇڏيو. هن جي ظلم ڪري بارڪزئي محمود ۽ ان جي پٽن کي
ملڪ مان ڀڄي وڃڻ لاءِ لاچار ڪيو ۽ ڪابل جي تخت تي
فتح خان جي ڀاءُ ”دوست محمد“ کي ويهاريو ويو. امير دوست محمد
دراني کي تباه ڪرڻ جي نيت رکي، محمود جو فيصلو ڪري،
شاھ شجاع جي پوٽن ٻيو ۽ لاڙڪاڻي وٽ اچي پهتو، مير صاحب
۽ هي خبر ٻڌي اچي هن فوج جي مقابل ٿي. اڃا جنگ يا صلح
بابت ڪوبه فيصلو نه ٿيو هو، جو افغاني ۽ سڌي هوڪيدارن

جي وڃ ۾ تلوار هلي پئي، هن معاملي مان وڌيڪ خرابي جي
پيدا ٿيڻ جي امڪان کان ڌرين جا وڪيل اچڻ وڃڻ لڳا.
ميرن جي طرفان نواب ولي محمد خان لغاري ۽ سيد آغا الله اعليٰ
شاهه وڪيل هئا. ٽيڪ پڌڙي جي فوج هن شرط تي پئتي موٽي ته
شاهه شجاع کي سنڌ ۾ نه رهيو وڃي. مير صاحب اهو شرط قبول
ڪيو ۽ شاهه شجاع کي پنجاب ادلي ڇڏيئون، جتي هن وڃي
راجا رنجيت سنگهه جي پناهه ورتي.

شاهه شجاع جي معاملي کان فراغت ٿي، مير صاحب موٽي
حيدرآباد آيو، جتي مير صاحب کي مير مهرباب جو خط پهتو، جنهن
۾ عمر ڪوٽ جي فتح لاءِ کيس ترغيب ڏياري وئي هئي. مير
خوشي سان دعوت کي قبول ڪيو ۽ سبزل ڪوٽ جي فاتح
نواب طاهر خان ۽ نواب ولي محمد خان وڏي فوج ڇڏي مڪائين.
هوڏانهن ميان مهرباب خان به پهچي فوج موڪلي شاهه جي
سرداري هيٺ رواني ڪئي. هوڏانهن جوڻيجو به راجا جنهن جي
هٿ ۾ عمر ڪوٽ جو قلعو ٿي رهيو، وڏي فوج مقابلي لاءِ ڏياري
موڪلي. راجپوتن لکمي جي اندر ترسي ميرن جي لشڪر کي تنگ
ڪرڻ شروع ڪيو. مگر نواب طاهر خان قلمي کي ڏزود
مان اڏائي ڇڏيو ۽ لکمي جي اندر دست بست لڙائي ڪرڻ پوءِ
راجپوتن جي فوج ۾ وڃ پئي ۽ قلعو ميرن جي قبضي ۾ اچي ويو.

ڪوهستان جي علائقي ۾ مير ڪرم علي خان هڪ مضبوط
ڪوٽ اڏايو، جنهن کي رني ڪوٽ چئجي ٿو. هو مشهور ڪوٽ
اڄ به پنهنجي ماحوليت ۾ بيٺو آهي. اندر البت نهر جي پاڻي
جي زور ڪري هڪ ڇايون برباد ٿي ويون آهن.

گهڻي وقت کان ڪڇ جي راجا جي سنڌ جي ميرن سان
خصومت هلي ٿي آئي. مير ڪرمعلي خان ان جهيڙي کي
هميشه لاءِ ختم ڪرڻ ٿي گهريو هن وڏي فوج ڪڇ جي راجا

تي ڇاڙهي مڪي، مگر جيئن ته ڪڇ جو راجا انگريزن جو دوست هو، انگري انگريزن ميرن کي ڪڇ تي ڪاهه کان باز رکيو.

جلد ئي مير صاحب کي معلوم ٿيو ته پڇاڻو جو ڪو حاكم راجا رنجيت سنگھ سنڌ تي ڪاهڻ وارو آهي، ڇو ته هن وقت ۾ راجا رنجيت سنگھ ملتان جي حاكم مصغر خان کي هڪالي ملتان هٿ ڪري ورتو هو ۽ هن جون اڪيون مزارين (بلوچن) جي ملڪ تي هيڙهه ڇڏيو. حجڙو شهر روهڙي به حديسي سندس قبضي ۾ اچي ويو جيئن ته روهڙي سنڌ جي سرحد تي هو. ان ڪري ميرن پنهنجون قومون شڪارپور، موهلي، ڏاڙو، جيئن راجا رنجيت سنگھ جي اوهڻي حملي جو جواب ڏيئي مڱيون، سرچار نيشنر سنڌ جي فاتح اُنوقت ميرن جي طاقت جو نقشو هڻڻ ڪڍيو آهي، ”انهيءَ ۾ ڪوشش نه آهي ته هو سنڌ فتح ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿئي ها، مگر ٻئي طرف مير به ڪنهن ڌاري طاقت جا محتاج نه هئا.“ مگر انگريزن هي ناهيو ويهي ڏسڻ نه گهرو، وڃ ۾ ٻئي هنن راجا رنجيت سنگھ کي سنڌ تي حملي ڪرڻ کان باز رکيو.

مير ڪرم ۱۸ ورهين جي حڪومت کان پوءِ ولاد فوت ٿي ويو. سندس وفات جي تاريخ ”بادايشٽ بارگاهه“ ۾ ان سال ۱۲۰۴ هجري برابر سال ۱۸۲۸ع ڏيکاري ٿو. مير ڪرم علي خان پنهنجي ڏور جو وڏو اديب ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. اُنهي علم ادب جي رفاڻ ”پارسي ادبيات“ ۾ اڀي هڻي ورتي.

مير مراد علي خان (سرڪار جهان مدار)

۱۸۲۸ع - ۱۸۲۲ع

سرايگزنڊر پرنس جو سفر - انگريزي عهدنامو.

کرڙي جلد ۱ - وفات

مير ڪرم علي خان جي وفات کان پوءِ مير مراد علي خان حيدرآباد جي گادي تي ويٺو. سنه ۱۸۳۰ع جي پڇاڙي ۾ انگلڙو

۽ ۽ پادشاهه ڪئي سوکڙي-ون راجا رنجيت سنگھ ڏانهن موڪليو، جيڪي پهچائڻ جو حڪم سر اليگزينڊر برنس* کي ڏنو ويو. ٻيئي کان ٺاهور تائين پهچڻ جو سولو رستو ڏنڊي ۽ رستي هو ۽ سر برنس کي حڪم ڏنو ويو ته اهوئي قريبي رستو پنهنجي ۾ ڦري ۽ لاه اختيار ڪري. هن حڪم جي ملنديئي سر برنس عربي سمنڊ کان سنڌوندي جي منهن تي پهتو. ميرن جي اڇوت گهڻوئي ڪين منع ڪئي، پر آخر مير مراد علي جي اڏوري مرضي سان هي قانون سلامت سان حيدرآباد پهچي ويو، جتي ميرن جي طرفان سندن چڱي آدرش ٿي. مير دسترخوان جنهن تازو خيرپور جي اميري جي ڀڳ ۽ ٻڌي هئي، هنن انگريزي مسافرن جي دل وٺڻ لاءِ پنهنجا خاص مقرب سندن آڇيان لاه روانا ڪيا، انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته اليگزينڊر برنس جي هيءَ مسافري ڏاڍي ڪمائي ٿي ۽ مقرب هي رهنڊڙن کي ۽ مهران جي واديءَ بابت پهريون دفع مڪمل حالات هٿ لڳا، مگر هن حالت کان سنڌي عارفن جون اکيون بيخبر نه هيون، انهن مان هڪ نه هئي ڏٺو.

الموس سنڌ ميرن کان وٺي- بس لرننگن ۽ هراڻ ٺڌي ڏسي ورتي جا فتح جو دروازو آهي.

انهيءَ ۾ هڪو شڪ نه آهي ته هي پيشنگوئي ٻڌو حرف بحرف سچي نڪتي. سر اليگزينڊر برنس جي هن مسافريءَ کانپوءِ ڄمڻي انگريزن ۽ ميرن جي وچ ۾ سنه ۱۸۴۲ع ۾ هڪ واپاري عهدنامو ٿيو، مگر چئن نه ان ۾ گهڻيون سهوليتون نه هيون، انگريزي انگريزن سنه ۱۸۴۴ع ۾ هڪ نئون عهدنامو پيش ڪيو. لارڊ وليم بينٽڪ جو آئوٽ هندستان جو گورنر جنرل هو، سو پنهنجي سر سنڌ جي معاملن ۾ دلچسپي وٺڻ لڳو ۽ هن ڪرنل

* سر اليگزينڊر برنس ۱۸۰۰ ۾ ڪابل ۾ پڙهڻ جي شان

مارهي ويو.

تذڪره لطفي (۲۴) مير مراد علي

پاڻڊر کي جو سر برنس مان گڏ رهيو هو، ٽئين عهدنامي جي
تڪميل لاءِ سنڌ ۾ موڪليو جنهن ڪري انگريزي جهازن کي
مٿي درياءَ ۾ اچڻ وڃڻ کان روڪ لڳي، مگر ساڳي وقت ميرن جي
طرفان جي شرط ڏنا ويا، هي به انگريزن قبول ڪيا، جي ڏهين
شرط هئا.

- ۱- ڪو به انگريز سنڌ ۾ پنهنجي ڪري نه وڃندو.
- ۲- ڪو به واپاري بنا پاس سنڌ ۾ نه ايندو.
- ۳- انگريزي لشڪري جهاز مٿي درياءَ تي نه ايندو، نه
وري جنگي سامان سنڌ ۾ آندو ويندو.

انگريزن ۽ ميرن جي هن ٻئين عهدنامي جو سال ۱۸۴۳ع
معلوم ٿئي ٿو، مگر ”لب تاريخ“ جو مصنف انجو سال ۱۸۴۲ع
لکي، پڻ سرزا قليچ بيگ صاحب به ۽ عهدناما ٿو وٺي، انهن
مخالف روايتن کي مد نظر رکندي، ٻئين عهدنامي جو تفصيل سر
مراد علي جي دور ۾ ڏنو اٿم. اهو ته هن کي تاريخي لحاظي
تصور نه هڪو ويندو.

جلدئي شاه شجاع پڙهندو، بهاولپور رياست کان لنگهي،
شڪارپور ۾ پهتو ۽ هڪ قلعي وري شڪارپور جو قلعو ۽ انجي
پسگردائي سندس هٿ ۾ اچي وئي. مير صاحب جڏهن هي خبر
پڙهي، تڏهن وڏي اوج شاه جي مقامي لاءِ رواني ڪيائين. مير رستم
خان جون فوجون به حيدرآبادي لشڪر سان اچي گڏيون، هي فوجون
گڏجي سنڌوندي جي ڀرسان ڪرڙي (سکر ڀرائي) وٽ اچي محي
الهاڙ ٺهون.

هوڏانهن شجاع فوجون به بلغار ڪنديون اچي مائهون
ٿين، هڪ خونريز لڙائي لڳي، جنهن ۾ حيدرآبادي ۽ خيرپوري
... لالمر اسير مارجي ويا. سڄي جنگ کانپوءِ ميدان شاه شجاع جي
هٿ آيو. شاه، فتح اچي شڪارپور جي قلعي ۾ لٿو. جيئن

تذڪرو، لطفي (۳۵) مير مراد علي

تہ مير، بادشاہ جي فتح کان عراسان ٿي ويا هئا، اڌڪري کيس وڏي وقار نظر ائي طور ڏٺائون ۽ کيس فوجي اسٽاڊ هو ۽ يقين ڏنائون، مگر مير مراد علي جي حياتي وفا نه ڪئي.

مير مراد علي خان پنهنجي پوٽن چار هئا مير نور محمد خان، مير نصير خان، مير محمد خان، ۽ مير يار محمد خان وڏي سنه ۱۸۴۳ع ۾ وفات ڪئي. * کيس مير حڪرم علي خان جي نزديڪه حيدرآباد ۾ دفن ڪيو ويو.

مير نور محمد خان

۱۸۴۱ع - ۱۸۴۳ع

ڪرنل ڊائلمور جي سروي - لارڊ ڪين جي آمد -

سنه ۱۸۳۸ع جو عهدنامو - وفات

مير مراد علي جي وفات کانپوءِ سندس وڏو پٽ مير نور محمد رهيس ڪري لوڪن ۾ ايو. هن حڪومت جي ڪاروبار ۾ هٿين مير صاحبن کي ۽ پاڻ سان شريڪ رکيو.

* سنڌ جي ته هڙمي ۾ مير مراد علي جي وفات جو سنه ۱۸۳۷ع ڏيکاريل آهي. مگر "آپ تاريخ سنڌ" جو مصنف سندس وفات جو سال ۱۸۴۳ع ٿو ڏيکاري. شمس الدائم فليچ بيگ ۽ ۱۸۴۳ع ٿو ڏيکاري. سنڌ جي رنگين تاريخ ۾ به سال ۱۸۴۳ع ڏيکاريل آهي. مگر عجب ٿو لڳي ته "سنڌي ته هڙمي" ۾ مير صاحب جي سال وفات تي هن نئين تهقيت لاءِ حڪومتي اشارو نه ڪيو ويو آهي. سنه ۱۸۴۳ع جي بدران ۱۸۴۷ع ڀرپس جي غلطي هجي.

۱۔ میر نصیر خان سندس ڀاءُ.

۲۔ میر صوبدار خان ولد میر فتح علي خان (سوت).

۳۔ میر محمد خان ولد میر غلام علي خان (سوت).

هن گذريل حڪومت کي تاريخ ۾ ميرن جي ٻي ڀوناري سڏجي ٿو. سنه ۱۸۳۵ع ۾ انگريزي سرڪار جي طرفان ڪرنل ٻائمر سنڌو درياھ جي سروي ڪرڻ گهري. جيتوڻيڪ مير صاحبن جي مرضي نه هئي، مگر لاچار ڪين انگريزن جي طلب آڳيان جهڪڻو پيو. انگريزي ايجنٽ هڪ خانگي جهاز ۾ وڙهي هي ڪم پورو ڪيو، جو ڇو وڃي ٿو ته هڪ سوداگر آغا محمد رحيم جو هو. هن سروي کانپوءِ انگريزن کي سنڌ جو تفصيلوار حقيقتون معلوم ٿيون. انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته هن مير صاحب جي ذهن ۾ انگريزي مداخلت جو ملڪ ۾ ظاهر ظهور مظاهرو ٿي رهيو هو ۽ نتيجي ۾ ڏنگي پنهنجون ابتدائي منزلون خاموشيءَ سان طي ڪري ويا هئا.

سال ۱۸۳۷ع جي ٻيڙي قاري راجا ونجهت منگھ وري به سنڌ تي چاڙهائيءَ خيال ڪيو. هنجي دشمنيءَ جون ڪارروايون اڃا شروع نه ٿيون هيون، جو انگريزن ڪرنل ٻائمر کي انوقت ڪڇ ۾ رهندو هو، راجا ڏي موڪلي ڏنو ته ميرن جي برخلاف جنگي ڪاررواين کي بند رکي. راجا وري به انگريزن جو چيو مڃي پنهنجي وڏنڌر فوجي سيلاب کي روڪي ورتو. شڪر گذار ميرن، انگريزن جي امداد تي بعد خوشي ڏيکاري. لارڊ آڪلڊ جو آئوٽ هندستان جو گورنر جنرل هو، ميرن کي آڇ ڪئي ته هو انگريزي سپال هيٺ اچن، جنهن کي ميرن قبول ڪيو ۽ پهريون ايلڇي ڪرنل ٻائمر مقرر ٿي آيو. هي عهدنامو ۲۰ اپريل ۱۸۳۸ع تي صحيح ٿيو.

هن عهدنامي تي صحيح ٿيڻ کان ٿورو پوءِ يعني جون ۱۸۴۸ع
 شاه شجاع پنهنجو لڏپاڻي ۾ وڃي انگريزن جي پناهه هيٺ پهتو.
 انوقت انگريزن کي ايران جي طرف کان روسي حڪومت
 جو خوف لڳل هو، هنن چاهيو ٿي ته افغانستان جي تخت تي سڪو
 دوست ويهاريو وڃي. جنهن هندستان اولهه واري خطري کان بچاءُ
 ۾ رهي. انڪري سال ۱۸۴۸ع ۾ انگريزن، راجا رنجيت سنگهه
 ۾ شاه شجاع الملڪ جي وچ ۾ عهدنامو ٿيو. جنهن موجب
 انگريزن شاه شجاع کي افغانستان جي تخت تي ويهاري لاءِ سڪو
 شروع ڪئي. ڪيتري قدر ته اها منحوس گهڙي هئي، جنهن گهڙي
 انگريزن، مڊرن کي هي خيال دل ۾ پيدا ٿيو. بنگال مان هڪ
 وڏي فوج تيار ڪئي وئي، جنهن کي حڪم ڏنو ويو ته بمبئي
 جي فوجن سان ملي، جنهن جو بهادر ”مرچن ڪين“ مقرر ڪيو
 ويو هو، جنهن کي حڪم هو ته شڪارپور کان ٿيندو، بولان
 رستي قندار پهچي. اڳ ۾ هن فوجن لاءِ پنجاب جو رستو گهڻو
 آسان هو، مگر راجا رنجيت سنگهه باوجود تازي دوستاني عهدنامي
 جي هي ڪڏهن به نه ٿي چاهيو ته سندس ملڪ مان هڪ مضبوط
 ۽ طاقتور فوج پنهنجي طاقت جو مظاهرو ڪندي لنگهي. نه وري
 انگريزن راجا سان قتائن گهريو ٿي، انڪري هي سڄو ٻار سنڌ
 جي مٿان اچي پيو، هي فوجون سنڌ رستي اچي سنڌوندي جي
 منهن وٽ پهتيون.

هنن فوجن جي پهچڻ کان اڳ ۾ ڪرنل پانچر ميرن خان
 ايندڙ فوجن جي بندوبست لاءِ مليو. مير نور محمد ٻين ميرن جي
 مخالفت هوندي ۾ ڪرنل کي رستي ڏيڻ جو دلاو ڏنو. مگر
 انگريزن جي هن ٽئين گهر ملڪ ۾ بي آرامي آندي ۽ حيدرآباد
 شهر جي گهڻين ۾ ڪرنل پانچر تي پٿر اڇايا ويا. اٽڪ ۽ ٻيو
 سامان ”ڪرنل آئوٽرام“ ڪڇ جي راجا سيڪ ٺاٺول (ڪراچي
 واري) جي مدد سان گڏ ڪري ورتو. بنگالي فوجون هنوقت لٽي

جي نونديڪي ۾ ۱۹۶۱ جي ويون هيون. ڪرنل آئوٽرام ۾ ايسٽوڪ صاحب کي حيدرآباد موڪليو ويو ته مير صاحبن جي راه معلوم ڪئي وڃي.

۲۲ جنوري ۱۸۳۹ع تي هي ٻئي اهلجي ميرن جي دربار ۾ پهتا، مير نورمحمد پتيءَ مان اڳيان ۾ پوءِ ان سيشي دستاويز ڪڍي اهلچين جي سامهون رکيا ۾ ڇيائين ته ”آخر هنن جي قيمت ڇا آهي؟ جنهن وقت ڪنولي انگريزي تعلقات سنڌ سان شروع ٿيا آهن، اوهان جي لفظن ۾ نيون طلبون پيش ڪري رهي آهي. پر ان هوندي به راضي نه ٿي آهي. اسان اوهانجي دوستي لاءِ شايد آهيون، پر هميشه گرفتار ٿيڻ نه ٿا چاهيون. اسان اوهانجي فوجن کي دستو ڏنو آهي ۾ هرڪا اسد ڏيڻ گهرون ٿا، پر اوهان هاڻي گهر ڪري ويهن گهرو ٿا، جا گاهه پروج ڪنهن به حالت ۾ نه سهي سگهندا. پر تنهن هوندي به اسين هرڪا مدد ڏيڻ گهرون ٿا، پر اسان کي هڪ ملڻ گهرجي ته اوهانجي وري ته ڪا طلب نه پيش ٿيندي.“

ڪيترائي قدر نه سنڌ جي تاريخ جو هي اثر انگيز واقعو آهي! انگريزن جي دٻوئي لاءِ ”سنڌ جي بيمير ميرن جا نه ٿي ڪوڻ گهريو مگر انگريزن جي طرفان ڪين هميشه توان دستاويز ٿي وڃيا.

اهلچين کي ميرن جي طرفان ڪو ڪليل جواب ملي نه سگهيو. جنهن ڪري هو پنهنجي چانوئي ڏي موٽي ويا. عام راه نهايت ايتڙ ٿي چڪي هئي ۾ اوريا ۱۶۰۰۰ ماڻهو اهي حيدرآباد ۾ گڏ ٿيا ته انگريز فوجن تي حملو ڪيو وڃي. ميرپورخاص جو حاڪم مير شيرمحمد به ۱۶۰۰۰ ماڻهن سان حيدرآباد جي ڀرڳڙڻي ۾ اچي پهتو. مگر ميرن ماڻهن کي سانڪي حالت ۾ آڻڻ لاءِ پنهنجون ڪوششون جاري رکيون. مير شير محمد کي

مير صوبدار دلاو ڏيئي موڪلائي ڇڏيو ۽ باقي ماڻهن کي مير نور محمد سخت سزائون ڏئي پستي موٽڻ لاءِ مجبور ڪيو، ايتري قدر جو لوڻر ناسي ۾ لڪيل آهي ته فسادين جون ڏاڙهيون ۽ سڪن ۾ ڪها ويا.

۳۱ جنوري تي فسادين ان جي گدامن تي حملو شروع ڪيو. حيدرآباد ۾ هيءُ ٿي رهيو هو، هوڏانهن انگريزي چانوئي ۾ هن خبر پيڦاري پيدا ڪئي ۽ فرنگي فوجون حيدرآباد جي طرف وڌيون. ٻئي طرف شاهه شجاع جو شڪارپور ۾ اهي ٿاڻوڪو ٿيو هو. تنهن ۶۰۰۰ فوجن سان وڃي لاڙڪاڻو والار هو. ساڳئي وقت بمبئي کان وڌيڪ فوجون اچي ڪراچي جي ڀرسان پهتيون. ۳ اپريل تي جرمان ڪين بمبئي جي فوجن جي ڪمانڊر انچيف کي خبر پئي ته منهوڙي جي قلعي ۾ ميرن جون مضبوط فوجون موجود آهن. جنهن حاضري ۾ سڌ جي زمين تي لهن ۾ گهڻي دولت پيش ايندي، انگريزي سپه سالار هي خبر ٻڌندي ”وہلسي“ جهاز جي توپن کي حرڪت ۾ آندو. هن گولباري ۾ قلعي جون پٿيون اڇي پٽ پيون. انگريزي مهندار جڏهن منهوڙي جي ڀيٽ ۾ فائنالٽ قدم رکيو، تڏهن کيس خبر پئي ته قلعي ۾ ۲۰ ماڻهن کان وڌيڪه ٻيو ڪوبه ماڻهو حاضر ڪونه هو.

۴۱ اپريل تي ميرن محسوس ڪيو ته سندس گادي جو هنڌ چوڌاري وڪروڙجي ويو آهي، انڪري هن انگريزي جنرل ڏي وفد موڪليو ته لاءِ ڪيو وڃي. نئون عهدنامو ٿيو، جنهن موجب انگريزن جي فوج جا ۵۰۰۰ ماڻهو سڌ ۾ هميشه رهڻ لاءِ ميرن قبول ڪيا.

۵۰ لڪ روپيا وٺي انگريزي فوجون ڦٽار ڏي وڌيون ۽ ميرن جو نئون عهدنامو ۱۰ مارچ ۱۸۴۹ تي صحيح ٿيو. ميرن هن نئين عهدنامي لاءِ گورنر جنرل کي اپيل ڪرڻ گهري. سندن لائق وزير سيد اسماعيل شاهه علي ۽ گورنر جنرل

تذڪره لطفي (۲۰) مير نصير خان

کي ڏهن لاه روڻو ٿيو. مگر السوس جو پوڙهو وزير وٽ ۾
بیمار ٿي پيو ۽ حيدرآباد ڏهن موٽيو، جتي پوڄڻ سان وٽ
ڪري ويو. هن عهدنامي ۾ پوءِ مير شير محمد ۵۰۰۰۰ روپين
ذبح سان شامل ٿيو.

آخر انگريزي فوجون سڌ مان لنگهي افغانستان ۾ داخل
ٿيون ۽ هنن ڪابل، قنڌار ۽ غزني فتح ڪري ورتو ۽ شاه شجاع
وري تاج ۽ تخت جو وارث بڻيو. انکان پوءِ جڏهن قلات ۾
انگريزي اياچي مارهو ويو، تڏهن به مير انگريزن سان اڪيل
وفادار رهيا ۽ کين هرڪا مدد ڏيندا رهيا. هن بيماريءَ جي دور
۾ اوچتو مير نور محمد خان سال ۱۸۴۱ع ۾ وفات ڪري ويو.
پوٽان به فرزند مير شهادت خان ۽ مير محمد حسين علي خان
بادگار ڇڏي ويو.

مير نصير خان .

۱۸۴۱ع - ۱۴ فيبروري ۱۸۴۳ع

ميجر آئوٽرام - ٺٽون عهدنامو - ميرن جو ڌاراهيو

مير نور محمد جي وفات کانپوءِ مير نصير خان کي رئيسي
جي ڀڳت پڌاري وئي. جلدئي ڪرنل هائيجر جي جاءِ تي مير
آئوٽرام سڌ جو ريزيڊنٽ مقرر ٿي آيو. هن وقت ميرن ۾ جتي
ڪئي خانگي جهيڙا پکڙجي رهيا هئا، جن مان سندن حڪومت
جي زواليت جا آثار صاف نظر اچن لڳا. مير نور محمد جي ٻن
فرزندن جي وچ ۾ ورثي تان اهي تڪرار هئا. مگر ميجر آئوٽرام
وچ ۾ هتي کين سرهاني ڇڏيو. ٻي طرف مير صوبدار خان جا رخ

۽ قریل نظر اچڻ لڳا. ٻن خيرپوري ميرن ۾ به نزاع وڌي رهيو هو.

سنڌ ۾ ته هي بيمقارائي هئي، مگر افغانستان ۾ اوچتوئي اوچتو وڏو انقلاب پيدا ٿي ويو. شاه شجاع کي قتل ڪيو ويو ۽ انگريزي ايلڇي ڪي نهايت بيمردِيءَ مان ماريو ويو. انگريزي حڪومت هندستان جي گورنر جنرل لارڊ آڪلنڊ کي گهرائي ورتو ۽ انجي جاءِ تي لارڊ ايلڇيرو پنهنجي سخت گهر پالوسي مان هندستان جو نئون گورنر جنرل ٿي آيو. افغانستان جي خوني ڪاررواين جو سنڌ تي به اثر ٿيو، مگر حڪمران اهيئي انگريزي حڪومت سان ٻانهن پيلي رهيا. انگريزن جلد ئي افغانستان ۾ ضابطو رکي ورتو. هن افراتفري جي دور ۾ انگريزن ميرن کان گهربل ڍل وٺڻ گهرجي. جئن ته ميرن پئسي ڏيڻ ۾ ڪوتاهي نٿي ڪئي، انڪري انگريزن چاهيو ته کين پئسن جي عيوض ۾ شڪارپور جو شهر ڏنو وڃي. مگر ميرن نه ٿي چاهيو ته شڪارپور سندن قبضي مان وڃي. جئن ته انگريز افغانستان جي جنگين ۾ وڏل هئا، انڪري هنن ميرن کي وڌيڪ چيوڻ مناسب نه سمجهيو.

جلد ئي بيمير آئوڊرام جي جاءِ تي سر چارلس نيپئر کي سنڌ جو سفير مقرر ڪيو ويو، جنهن کي ملڪي خواه جنگي اختيارين وڌيڪ پيماني تي سپرد ڪيون ويون. هو اڃا سنڌ ۾ پهتوئي نه هو ته کيس ٻڌايو ويو ته افغان، بروهي، ڀرچ ۽ ٺالپر ٻن لکن فوج سان انگريزن جي پٺيان آهن ۽ هو چاهين ٿا ته انگريزي طاقت کي اوڀر ۾ ختم ڪيو وڃي. هنن اڻواهن ٻڌڻ سان جنرل اگيشي هڪو ارادو سانڍي رکيو ته ڪنهن به صورت ميرن جو خاتمو آندو وڃي. هن صاف چئي ڏنو ته ”اسان کي ڪو حق نه آهي، جو سنڌ کي قبضي هيٺ آڻيون، پر اسان کي ائين ڪرڻو پوندو.“ هن کي لارڊ ايلڇيرو کان هدايتون مليل هيون ته ڪراچي جو

قبضو پنهنجي هٿ رکي، ۽ ميرن مان جو ٿوريئي مخالفت ڏيکاري ته ان کي سخت سزا ڏني وڃي.

۳ سيپٽمبر ۱۸۵۶ع تي سرچالو نيپٿر ”زنويا“ ڏلي جهاز تي سوار ٿيو ۽ بمبئي ڇڏيائين. هو ڪراچي ۾ ۱۰ سيپٽمبر تي پهتو جتي سندس پير ڪنهن اتفاق سان زحدي ٿي پيو. ساڳي مهيني جي ۱۹ تاريخ هو حيدرآباد پهتو، جتي ۵۰۰ جي شاهي آڇيان ڏسي. مگر هي حقيقت آهي ته ميرن جي هن خودامد، جنرل حسي دل ۾ ڪابه تبديلي پيدا نه ڪئي ۽ هو پنهنجي مقصد جي ڪاميابي ڏانهن متوجہ رهيو. جيئن ته جنرل جو پير ڦٽيل هو، اسڪري دربار ۾ اهڙي جاءِ نه ڪئي وئي، جيئن کيس ڏاکڻي چوڌن جي آڪيف نه ٿئي. دربار ۾ جنرل ميرن کي نهايت دليري سان خبردار ڪيو ته اڳين سفيرن جو زمانو گذريو، مگر هيٺ رهاڪاري ۽ بي وفائي ڪنهن به حالت ۾ معاف نه ڪئي ويندي. ان کان پوءِ هن ميرن جي زبردستين جي يادشت پيش ڪئي، جنهن بابت ميجر آئوٿرام ڪنهن به حالت ۾ ميرن کي گهٽڪار نه ٿي لهرايو.

حيدرآباد کان ٽڪڙوئي نڪرڻو جنرل سکر پهتو، جتي هن کي خيرپور جي ميرن سان ٻن ڪن ڳالهين بابت صفائي ڪرڻي هئي، جنهن جو ڊڪر پئي هنڌ مفصل ڏنو ويندو. هيٺ افغانستان کان ۽ قومن واپس ٿي رهيو هون ۽ جنرل انگلند پنهنجي فوجن سان اچي روهڙي پهتو هو. شهرن ۾ آفواهن تي آواز ٿي پکڙيا ۽ عام ماڻهو انهن بازاری آفواهن تي سخت هراس ۾ پئجي ويا. سردارن جي آمدرفت نه وڌيڪ ۽ بي آرامي پکڙي چڙهي. اسوس جو ان وقت سنڌ جي سياسي ۽ جوابدار مرڪزن، ان بابت ڪو به تحرڪ نه ورتو. هن پيچيني جي زماني ۾ ميرن کي نئين عهدنامي جي خبر پهتي.

ڊسمبر جي مهيني تائين جنرل خيرپور جي معاملن ۾ اٽڪيو رهيو، پر ساڳي وقت هن ميرن کي نئين عهدنامي جي شرطن کان

واقع ڪيو، جي عهدناما خيرپور جي ميرن ۽ حيدرآباد جي ميرن سان عليحدہ هئا۔ حيدرآباد جي ميرن سان رئيل عهدنامي جا هيٺيان شرط هئا۔

(۱) ڪراچي، ٺٽو ۽ سبزل ڪوٽ موٽايا وڃن۔ جس مان سبزل ڪوٽ نواب بهاولپور کي ڏني وڃي۔

(۲) سنڌوندي جي ڪناري واري زمين سؤ ياردن اندر انگريزي هٿداري هٿ ڏني وڃي۔

(۳) سڪو انگريزن جو رواج هٿ آندو وڃي، جنهن هي هڪ پاسي تي راڻي وڪٽوريا جي تصوير هجي۔

(۴) پنڪهن طرح جون ڍلون ۽ مال تان محصول انگريزن تان معاف ڪيو وڃي۔

هن عهدنامي ميرن کي بيهزار ڪري ڇڏيو، هنن عهدنامي تي اڃا غور ٿي ڪيو ته جنرل هڪ ٻڌڻاسي رستي ”سنڌ جي حڪومت“ کي خبردار ڪيو، ۽ وقت بوقت کين تهديد خط لکيا ويا، هنوقت مير جن جو چڱو گهر ڦٽو پيو هو، ڪنهن به هڪ صلاح تي نه پهتا، مير صوبدار، جنجو حصداري تي مير نصير خان سان تڪرار لڳو پيو هو، هو ائين پنهنجن خيالن تي محڪم رهيو۔

هن سموري وقت ۾ مير آڏوٿرام سنڌ کان ٻاهر هو، سرچالس فيئر جي استدعا تي انگريزي حڪومت کيس سنڌ ڏانهن موڪلي ڏنو۔ مير هڪ دفع ڪوشش ڪئي ته مير خطري کان ٻاهر ٿي وڃن، هنوقت جنرل حيدرآباد ڏي اچي رهيو هو، جو ميرن مرزا محروبيگ کي ڏانهن ڏياري موڪليو، جنهن کيس نئين عهدنامي جي قبولت جي خوشخبري ڏني۔

حيدرآباد ۾ مير آئونٽرام جي سڪوشش سان، ميرن عهدنامي تي صحيح ڪرڻ جو انجام ڏنو ۽ کيس ٻڌايائون ته ۱۰ محرم کان پوءِ عهدنامي جي تڪميل ڪئي ويندي آخر ۱۲ فيبروري تي ميرن ان عهدنامي تي صحيح وڌي. مير آئونٽرام سرچارلس نيپئر کي تڪڙو قاصد موڪليو ته پنهنجي پيشقدمي کي روڪي جنرل کي هي نياپو مڪريو ۽ مليو، مگر نهن هوندي به حيدرآباد ڏي وڌندو آيو، ڇو ته هن کي شڪ هو ته ميرن مير کي لڳيو آهي. بدقسمتي سان ساڳئي وقت حيدرآباد ۾ هي خبر پهتي ته جنرل هڪ سردار محمد حيات کي ٻا ڪنهن سبب جي گرفتار ڪيو آهي. هي خبر پکڙندڻي چوڌاري ٻي آرامي پکڙجي وئي. رات جي وقت بلوچ سردار گڏ ٿيا ۽ انگريزن سان وڙهڻ لاءِ قسم ۽ ساڪون ڪنيائون. صبح جو هن مير آئونٽرام جي ماڻ تي حملي ڪرڻ جو ارادو ڪيو.

مير نصير خان جنهنجي هٿ ۾ هينئر ڪجهه طاقت نه هئي. مير آئونٽرام کي اڀرڻ خطري کان واقف ڪيو. ۱۵ فيبروري تي فساد ٻلوچن ريزيڊنسي تي حملو ڪيو، مگر مير بهادري سان حملي کي روڪيو، ۽ اتان پاڻ بچائي هال ۾ وڃي سرچارلس نيپئر سان گڏيو. هاڻي جنگ اڻ ٿر هئي.

”مياڻي جي جنگ“

”مياڻي“ جي جنگ جو المناڪ داستان، دنيا جي ٻي ٻائي جو تفسير آهي. مياڻي جي ميدان ۾ فقط ميرن جي تباهي نه ٿي هئي، مگر سنڌ مان سنڌ وارن جي حڪومت موڪلائي وئي. اها شي جنهن کي آزادي ۽ ووڃي ٿو، سنڌ وارن کان ميرن جي بگڙيل قسمت سان گڏ ويندي رهي. اڄ ميرن جو قصر حڪومت ويرانو آهي، جتي اڀيان جا آڪيرا ۽ ڪورٽڙين جون چارون نظر اچن ٿيون حيدرآباد جو قلعو ٻهڙ جي مٿان اڄ به اُن شان ۽ عظمت

صفحو نمبر ۴۵ . ۴۶ . ۴۷ ۽ ۴۸

ڪتاب ۾ شامل ناهن .

صفحي ۴۴ کان پوءِ صفحو ۴۹ آهي .

صاحب خان "سوره" ميراڻي

Cell No: 0344 - 3919786

Cell No: 0300 - 3404488

انڊس فیس بک بیچ ۽

واٽس ایپ گروپ

صاحب خان "سوره" ميراڻي

گهر ۾ اچي اختلاف منهن ڪڍيو. مير علي مراد خان، جو پيءُ جي وفات وقت ننڍو هو، سو هينئر جوان ٿيو هو، ۽ محسوس ڪرڻ لڳو ته سندس ڀائرن ملڪيت جي ورهاڱي ۾ ساڻس ٺڳي ڪئي آهي. هي خيال ان جي دماغ ۾ ايتري قدر پختو ٿي ويو، جو هو مير رستم خان جي طرف کان ڪڏهن به راضي ٿي نه سگهيو.

هن وقت ڌاري انگريزن جو قدم سنڌ ۾ پختو ٿيڻ لڳو. سنه ۱۸۳۰ع جي پڇاڙيءَ ۾ جڏهن سر اليگزينڊر برنس راجا رنجيت سنگھ ڏي انگلنڊ جي بادشاه جون موڪليل موڪلون سنڌو درياءَ جي رستي ڪيو ٿي ويو، تڏهن مير رستم خان ان جي آدرهه ڪئي. ان کان پوءِ انگريزي عهدنامن ۾ مير رستم خان به حيدرآبادي ميرن سان گڏ شريڪ ٿيندو رهيو. سنه ۱۸۳۹-۳۸ع ڌاري جڏهن ڪرنل ٻانچر ميرن کي پنهنجي دام ۾ آڻي، نئين عهدنامي هٿ آڻي رهيو هو، تڏهن سر اليگزينڊر برنس حيدرپور ۾ هو، هو جيئن ڪنهن خاص ڪم لاءِ قلات وڃي رهيو هو، تيئن کيس سرڪاري حڪومت کان حڪم مليو ته خيرپوري ميرن کي به ان عهدنامي ۾ شريڪ ڪري. هن حڪم ملڻ سان هو پٺتي موٽيو، ۽ مير رستم خان کي نئين عهدنامي ۾ شريڪ ڪيائين.

هن وقت ڌاري مير مبارڪ خان فوت ٿي ويو، ۽ سندس پٽ مير نصير خان پيءُ جي ملڪيت جو وارث ٿيو. مگر مير علي مراد خان، جو اڳ ئي ڀائرن تي ناراض ويٺو هو، تنهن مير مبارڪ خان جي فوت ٿيڻ جو وجهه وٺي پنهنجي نئين حصي لاءِ مير نصير خان سان جهيڙو ڪيو. بدقسمتيءَ سان مير رستم خان به پنهنجي ڀائٽئي مير نصير خان جو طرفدار بڻيو، جنهن جو نتيجو اهو ٿيو، جو مير علي مراد خان پنهنجي وڏي ڀاءُ جو کلم ڪلا دشمن ٿي پيو. هن هينئر تڪرار جو هڪ ڀيرو به سبب هو، مير رستم خان جو ارادو هو ته پنهنجي ڀڳ پنهنجي وڏي پٽ مير محمد حسين کي ڏئي، مگر ائين ڪرڻ ۾ مير علي مراد خان ۽ خود مير رستم خان جا ٻيا پٽ به ناراض هئا. آخر ۱۸۴۰ع ۾ هي

فيصلو اتر ۽ ڦلات جي ايجنٽ مسٽر راس پيل کي مهرد ٿيو، جنهن مير علي مراد خان جي فائدي ۾ فيصلو ڏنو. مسٽر راس پيل جلد ئي بلوچستان روانو ٿيو ۽ سندس جاءِ نشين ميجر آئوٽرام آيو، هو پڻ مسٽر راس پيل جي راه سان متفق ٿيو ۽ اهڙيءَ منظوريءَ لاءِ هن گورنر جنرل کي به لکيو. هيستائين منظوري اچي آهي، تهستائين مير علي مراد خان فوج وٺي مير رستم خان سان جنگ ڪرڻ جي ارادي سان اچي نونارين ڳوٺ وٽ پهتو. مير رستم خان به هيءَ خبر ٻڌي اچي سندس سامهون پهتو. جنگ لڳي، جنهن ۾ مير رستم خان جي هار ٿي. مير علي مراد خان، مير رستم خان جا ڪيترائي طرفدار گرفتار ڪري ورتا، جن ۾ مير مبارڪ خان جا ۽ لرزڻ به هئا. پوءِ مير رستم خان، مير علي مراد خان کي صلح لاءِ چوڻي موڪليو، ۽ ڪن ديهن جي وٺڻ سان مير علي مراد خان صلح ڪيو. هن عهدنامي کي نونارين جو عهدنامو سڏجي ٿو، هي عهدنامو قرآن شريف تي لکيو ويو ۽ مير علي مراد خان کي نه فقط اهي ديهون مليون، جن بابت سندس گهر هئي، مگر دادلوءِ، ماڻيلو، خانواهن، پليجا وغيره به کيس جنگ جي چٽيءَ ۾ مليا. پر هن عهدنامي تيئن بعد به ٻنهي طرفن جي دل مان پراڻي نه وئي ۽ مير علي مراد خان هڪ انگريزي ڪمپنن برائون کي مير رستم خان جي برخلاف شڪايت ڪئي. اهو اختلاف، جو پهرين ڏينهن کان هنن ٻن ڀائرن جي وچ ۾ ٿيو، ان ۾ ڏيهون ڏينهن وڌارو ٿيندو ويو ۽ نه گهٽائي. تانجو مير رستم خان جي اُمارت جو بنياد هميشه لاءِ اڪيڙجي ويو. هي آهي اختلاف ۽ ان جو نتيجو، تاريخ عصر اهڙن واقعن سان ڀري پيو آهي، مگر انهن تي عبرت وٺندڙ فقط اکين وارا ئي ٿي سگهن ٿا. هن گهڙ هيندي مر چارلس نيپئر سنڌ جو ريزيڊنٽ مقرر ٿي آيو ۽ هڪ نئين عهدنامي جي صورت سان بکر مير رستم خان هميشه لاءِ وٺي وڌيو. عهدنامي جا ڪي شرط

* نونارين جو ڳوٺ خيرپور جي ڀرسان آهي.

پيا به هئا، جهڙوڪ؛ انگريزي مال نان محصول معاف، گهرو جهڙون
 ۾ هي انگريزن صلاح وٺڻ ۽ راڻي صاحب جو سڪو قبول ڪرڻ
 بادل وغيره ناخواسته مير دستر خان هن عهدنامي تہ صحيح وڌي، ڇو ته
 کيس معلوم هو ته سندس گهر ٿي ڦٽو پيو آهي ۽ ٻيهر ٻي کسي
 ڪاٺي رهيو آهي. مگر هن ٽئين عهدنامي بعد به جنرل راضي
 نه رهيو، هن مير دستر خان کي هڪ ڊگهي ياداشت سندس
 گاهن جي پيش ڪئي، جنهن ۾ هيٺيون مڪمل ڳالهون هيون:-

() مير عهدنامي جي برخلاف پيڙين تان محصول وٺي ٿو.

(۲) ڪابل ۾ جو ان وقت، انگريزي فوجن کي شڪست
 ملي هئي ۽ فوجون واپس ٿي رهيون هيون ۽ مٿن بولان جي دري
 وٽ پگڙين جي سردار پيرڪ خان حملو ڪيو هو، ان لاءِ جنرل
 جو چوڻ هو ته انکي مير دستر خان حملي لاءِ آماده ڪيو هو.

(۳) آخرين طرح يادداشت ۾ ڏيکاريو ويو هو ته مير دستر
 خان جي رعيت دلي طرح ان کان بيزار آهي.

انهن مٿين سڀني ڳالهين بابت جنرل فيئر گورنر جنرل کي
 موڪليو، گورنر جنرل جي منظوري ان تي هن ٽئين عهدنامي تي
 صحيح ڪرڻ لاءِ مير دستر خان تي زور وڌو، مگر مير صاحب
 ڪجهه وقت مهلت گهري، هوڏانهن مرهاس نيشن ڏٺو ته وقت
 گذرندو وڃي ٿو هن ساڳئي وقت مير علي مراد خان به جنرل - ن
 مليو ۽ کيس مير دستر خان جي گادي ۽ ڀڳت ملڻ لاءِ عرض
 ڪيائين، مگر جنرل صاف انڪاري جواب ڏنو ته مير دستر خان
 جي حياتي ۾ ڪجهه به ڪري نٿو سگهجي.

جنرل ڏٺو ته مير دستر خان ٽين عهدنامي جي چر ۾ قانع
 نٿو گهري ۽ وقت گذرندو وڃي ٿو. ان ڪري هن پڪڙم ۽ هراو
 فوج مڪر، رومڙي، شڪارپور ۽ سرلڪوٽ جي والارڻ لاءِ موڪلي

ڏني ۽ پاڻ اڙوڙ منزل انداز ٿيو. مير رستم خان وڌندڙ خطري کي ڏسي، جنرل کي چواڻي موڪليو، ته آءُ توهان جي چانوڻي ۾ پاڻ کي سپرد ڪرڻ لاءِ اهاڻ ٿو، مگر جنرل کيس چواڻي موڪليو ۽ ۴ جي پاڪ علي مراد وٽ پاڻ کي پهچاءُ. مير رستم خان جنرل وٽ جي حڪم موجب مير علي مراد وٽ لنگهي آيو. ۴ کيس صلاح ڏني ته انگريزن جي طرفداري ڇڏي ڏي ۽ حڪومت جي ڀڳ - کيس سپرد ڪيائون. ڀڳب وٺڻ کان پوءِ مير علي مراد خان جنرل کي مير رستم خان جي مخفي ادارن کان واقف ڪيو. جنهن تي جنرل خواهش ڏيکاري ته هو پاڻ مير رستم خان سان گڏجي گهري ٿو. مگر مير علي مراد خان پوڙهي ڀڳدار کي ايتري قدر ته خوف ڏياريو، جو هو بي سرو ساماني جي حالت ۾ ٿر ڏانهن ڀڳو.

مير علي مراد خان ٻڙ ٻالهوڏسي پنهنجي وزير شيخ عبيد حسين سهارنپوري کي خيبرپور جي قبضي لاءِ موڪليو. شيخ صاحب خيبرپور تي قبضو ڪيو ۽ مير رستم خان جي وزير فتح محمد خان غوري کي وجهه وٺي گرفتار ڪيو. هن حالتن کي ڏسي مير مبارڪ خان جي پٽ مير نصير خان ۽ رستم خان جي پٽ مير محمد حسين خان جنگ لاءِ لشڪر گڏ ڪيو، پر ڪنهن به نصيحت تي ٻڌڻ ڪن سواءِ هي فوج ڇڏو ڇڏي وئي.

مير رستم خان جي ڀاڄ، جنرل کي وٽس ڪاوڙايو، ۽ هو ۱۲ جنوري ۱۸۴۴ع تي ڪڇوڙ ڊر ڪڇوڙ ٿر جو رڻ پٽ لٽاري امام ڪڙھ، جي قلعي وٽ پهتو. مگر اني جنرل اچي ڏٺو ته قلعو برباد ٿيو پيو هو، ۽ مير رستم خان ڪنهن نامعلوم هنڌ تي وڃي پهتو هو. جنرل اني نرسن پيڦائده سمجهي حيدرآباد ڏانهن موٽيو.

هوڏانهن پوڙهو مير رستم، زباني جي گردش جو قيل، تخت ۽ تاج وڃائي. پنهنجي ملڪ ۾ هڪ هنڌ کان وٺي ٻئي هنڌ

وليو ٿي. هن جا حرم ۽ اولاد جي ناز ۽ نعمت جا پلهل هئا، ساڻس گڏ شهر به شهر اچي لاه ڦريا ٿي چيو وڃي ٿو ته پاڇ وقت مير صاحب جي حرم محترم جو هڪڙو ٽوٽو ٽڪر ۾ ڪري پيو ۽ ڍاڻي ۽ هي ٻانهن ٻيڙي پئي ۽ سندس نرڙ تي سخت ڌڪ لڳو ۽ ٻه ٻنهيون صفا مري ويون. هن سفر ۾ مير رستم خان پنهنجو سامان وڪڻي لاه ۽ پور ٿيو ته جيئن پنهنجي درٻار ٿيل خاندان لاه کاتو حاصل ڪري سگهي.

حيدرآباد جي ميرن جي شڪست کان پوءِ جلد ئي مير رستم خان جنرل جي چاوڻي ۾ اهي ٻڌش پيو. انگريزن مير رستم خان ۽ سندس ڀائٽي مير نصير خان کي ٻوڙي ڏانهن موڪليو. هي آزاد خيرپور جو آخرين تاجدار غريب الوطني ۾ سال ۱۸۴۶ع ۾ فوت ٿي ويو ۽ اڄ به

”هر مزار ما غريبان ني هراع وني گلي“

ميرپور خاص جا مير

مير ٺارو خان

۱۷۸۳ع-۱۸۲۹ع

هالاڻي جي جنگ کان پوءِ ورهاڱي موجب ٺارو وارو پاڳو، مير ٺاري خان کي مليو. ٺارو خان مير فتح خان جو پٽ هو ۽ حيدرآبادي ۽ خيرپوري ميرن جو سوت هو. ٿوري وقت لاه هنجي حيدرآبادي ميرن سان اڻٻڌ ٿي پئي، مگر ”وڻاڻي“ جي جنگ کان پوءِ (جهن جو ذڪر مير غلام علي جي دور ۾ اچي چڪو آهي) هو سندن دوست ٿي رهيو. هن مير پنهنجي گادي جو هنڌ ميرپورخاص مقرر ڪيو. جيسلمير ۽ جوتپور جي راجائن سان وڙهي، نيٺ هن سندن ملڪ مان ڪي ٽڪرا چيني پنهنجي قبضي ۾ آندا.

هي مير صاحب سال ۱۲۴۵ هه برابر سال ۱۸۲۹ع ۾ فوت ٿي ويو.

میر علی مراد خان

۱۸۲۹-۱۸۳۷ع.

هي مير صاحب پوءِ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ گادي نشين ٿيو. نهايت جدا ترس ۽ فقير دوست هو. سال ۸۳۷ ع ۾ ٽي پٽ، مير شير محمد، مير شاه محمد ۽ مير خان محمد پوٽاڻا ڇڏي وفات ڪري ويو.

میر شیر محمد خان

۱۸۳۷ع-۱۸۸۳ع

میر علی مراد خان جي وفات کان پوءِ مير شير محمد خان گادي نشين ٿيو. هي نهايت جري ۽ بهادر ٿي گذريو آهي. تاريخ ۾ هنکي شير محمد سڏيو وڃي ٿو. سال ۱۸۳۸ع ۾ انگريزن ۽ ميرن جي نئين عهدنامي وقت ملڪ ۾ عام بي آرامي پکڙجي وئي هئي، ۽ حيدرآباد ۾ فوجون گڏ ٿي رهيون هيون. انوقت مير شير محمد خان به ۱۲۰۰۰ فوج سان حيدرآباد جي نزديڪ اچي پهتو هو، مگر کيس مير صوبدار خان ٻنهي موٽائي ڇڏيو. حاله ٿي مير شير محمد خان ۵۰۰۰۰ رهن ڏيڻ سان انگريزي عهدنامي ۾ شريڪ ٿيو.

مياڻي ۾ ميرن جي شڪست جي خبر پئي، مير شير محمد خان وڏي فوج وٺي انگريزن جي مقابلي لاءِ نڪتو. ”دبي“ وٽ مارچ ۱۸۴۳ع ۾ جنگ لڳي، جنهن ۾ مير شير محمد خان نهايت بهادري سان وڙهيو، جنهن جو اعتراف خود سرچارلس فېئر به ڪيو آهي. مگر آخر فتح انگريزن جي ٿي ۽ مير شير محمد خان جو ڀاءُ مير شاه محمد گرفتار ٿي پيو، مير شير محمد گرفتار ٿيڻ کان بچي ويو. مير شير محمد پوءِ اٽان ڀڄي پنجاب پهتو. پنجاب کان قنڌار ويو، مگر ڪٿان به کيس مدد جو دلاو نه مليو. ان ڪري لاچار ٿي، پنجاب موٽي آيو، جو ان وقت انگريزن مڪن

ڪن فتح ڪري ورتو هو ۽ پاڻ وڃي پنجاب جي ليفٽيننٽ گورنر وٽ ايش پهتو.

انگريزي سرڪار بهرپاڻين کيس پوني، پوءِ ڪولڪتي موڪلي ڏنو، مگر ٿورن سالن جي نظربندي کان پوءِ آزاد ٿي پنهنجي وطن ۾ آيو، جتي کيس سرڪار جي طرفان پيشن ملدي رهي.

سنه ۱۸۶۷ع ڌاري کيس ”سر“ جو خطاب مليو، ۴ سال ۱۸۷۷ع ڌاري پنهنجي وطن ميرپور خاص ۾ وفات ڪري ويو.

ميرن جي صاحبي ۾

پارسي شاعري

انهيءَ کان اڳي جو آءٌ پنهنجي عظيم الشان ڪم ڏي وٺان، هي ضروري ٿو سمجهان ته ميرن جي صاحبيءَ ۾ جي ”پارسي زبان“ جا شاعر ٿي گذريا آهن انهنجو تفصيلوار نه هجي، مگر سطحي تذڪره ڏيان. ميرن جي دور ۾ جتي ”سنڌي شاعري“ گهڻو وڌي ۽ ويجهي، اُتي پارسي شاعري به ڪا گهٽ رقي نه ڪئي، هي وڏي ۾ وڏي احسان فراموشي ٿيندي، جو اسين ”پارسي زبان“ جي شاعرن کي گوشت گمنامي ۾ رهڻ ڏيون. شايد ڪو خدا حوسلو جدا ٿئي، جو انهن جو تفصيلوار ذڪر قلمبند ڪري، سردست ميرن برڪن جو سطحي ذڪر هت ڏيان ٿو:

مير جان الله شاهه رضوي

مير جان الله رضوي، جنهن کي ”مير جانشاهه“ به سڏين ٿا، رضوي سادات مان آهي، جي سيد امير محمد مڪي جي اولاد مان آهي. سيد محمد مڪي سلطان الدارين، سيد محمد شجاع هو. فرزند هو سيد محمد شجاع اصل شهد (ايران) هو رحيمزاد هو،

جتان حج جي لراڌي - ان نڪتو، راه ۾ شيخ شهاب الدين سهروردي جي خدمت ۾ پهتو ۽ شرف فرزندِي جو حاصل ڪيائين. شيخ جي نياڻي مان کيس مڪي ۾ ۵۷ فرزند ڄائو، جنهن جو نالو محمد مڪي رکيائون. محمد مڪي هيءُ جي وفات کان پوءِ سنڌ ۾ آيو ۽ اچي بکر ۾ لٿو.

صاحب تاريخ تحفته الڪرام لکي ٿو ته * "بکر"
 تي دلو بکر ۾ سندن زبان فيض ارحمان مان پيو. لکي ٿو ته جڏهن "سيد محمد مڪي" بکر جي ڀيٽ جي ڀرسان اچي لٿو، تڏهن خدس کائڻ پيئڻ سان سامان ڪڍي رکيو وڃي. پاڻ فرمايائون ته صبح جي وقت جتان (بکر) ڏيکي جو آواز ٻڌڻ ۾ اچي، اُتي رکيو وڃي. خدا جي قدرت ڀيٽ مان ڏيکي جي رنگ آئي ۽ سڀ موصوف اچي آبي سڪونت فرمائي. "بکر" پوءِ ڦري بکر ٿيو. بکر جو اڄ ويران ۽ مٽيءَ جا دڙا ٿو ڏسجي، هو وڏي اوج ۽ ڪمال تي پهتل شهر هو. روهڙي ۽ سکر بکر جي رهواسين مان ئي آباد ٿيا. امير محمد مڪي سنه ۱۱۶۰ع * ڌاري بکر ۾ تشریف فرما ٿيو. هن بزرگ اتيئي وفات فرمائي ۽ سندس تربت سکر ۾، ڪليڪٽر جي آفيس ڀرسان آهي.

مرزا شاه بيگ جي زماني ۾ "رضوي سادات" بکر مان لڏي اچي روهڙي ۾ رهيا. امير محمد مڪي جي اولاد سيد حيدر شاه حقاني ۽ مير ميران مشهور ٿيا. حيدر شاه حقاني * جي تربت روهڙي ۾ آهي ۽ مير ميران به اتيئي آسودو آهي.

* تحفته الڪرام، ج ۳ - ص ۱۲۴

- سنڌ گزيٽيئر - بي - ج ۲ سکر ص ۶

* تحفته الڪرام، ج ۳ - ص ۱۲۵

میر جانشاہ رضوی، سید حیدر شاہ حقانی جی اولاد مان
آہی. صاحب تحفۃ الکرام سندس زندگی جو مختصر احوال هن
ریت نو ڏئي *

”میر جان شام رضوی میر حیدر شاہ جی اولاد مان
هو. رام حق جی گولها ۾ پنڌ سکندو شاہ
عبایت اللہ صوفي جی خدمت ۾ پهتو ۽ خلافت
کان سرفراز ٿيو. علم معرفت جی حاصل ڪرڻ
کانپوءِ پنهنجي اصولڪي وطن وريو، میر تخلص
ٿي ڪيائين ديوان حقیقت پريل اٿس سندس وڏو
پٽ میر قلندر علي شاهپور ۾ ڏنم، مرد فقیر ڄاڻ
۽ سلوڪ جی رستي تي هلندڙ آهي.“

میر جانشاه پنهجي دور جو وڏي ۾ وڏو عارف ٿي گذريو
آهي. شاه عبایت اللہ صوفي جی شهادت وقت میرانپور ۾ موجود
هو. هن سڄي مرید ۽ مرشد جي ڇاڇا خاطر ڪلهوڙن جی فوج
مان وڙهڻ ڇڏيو، مگر صوفي شهید کيس هٿيار کڻڻ کان منع
فرمائي. هن جولاءِ وائس کانپوءِ میر صاحب روهڙي ۾ اچي
رهيو، جتي سندس فیض کان هر خاص و عام مستفید ٿيندو.

میر صاحب جی زندگی متوڪلات گذرندي هئي. سندس
خط نهايت عمدو هوندو هو، قرآن شریف لکي ۽ آن جی آجوري
مان قوت گذران ڪندو هو. میر صاحب ۶ ربيع الاول ۱۱۶۷
ھ مطابق ۱۷۵۴ع* ۾ وفات فرمائي سندس تربت روهڙي ۾ عام و
خاص جی زیارت گاه آهي.

سندس تصنيفات مان ديوان میر مشهور آهي. سندس شعر

تصوف حی باره ک نکتن سان پرپور آهی. سندس کلام کی ذی،
اکثر بزرگن سندس ولی الله هئن جو اقرار کیو آهی. شعر ایتري
قدر ته نفاست پرپو آهی. جو اهل ذوق لاه انجو انتخاب کرن ئی
مشکل آهی. هندستان ۾ جي آنوقت پارمی زبان جا شاعر ئی
رهو، جهڙوڪ ميرزا بيل، آزاد گرامي ۽ واقع ٻالوي، انهن
جي کلام سان سندس کلام ويڙو نڪري وڌي خصوصيت جا
سندس شعر ۾ آهی، سا آهی ”درد“ سندس شعر جي هر هڪ سٽ
مان درد ۽ محبت جهلڪندو نظر اچي ٿو. زبان جي لحاظ کان
اٺين معلوم پيو ٿي جن هڪو ”شیراز“ يا ”تبریز“ جو رهائڪو
هولي رهيو آهی. هن هيت سندس ديوان مان انتخاب ٿجي ٿو،
جنهن مان سندس کلام جي پنهنجي، رواني، شيريني ۽ درد معلوم
ٿي سگهندو.

اذقخاب

غزل

الاهي جوش طوفان بخش چشم اشڪارم را
معابر دجله افشان کن رگر ابر بهارم را
بسزور نشاء صاف محبت رويم افروزي
بخون شعله سر سبز گردان کشت زارم را
خشو تنهائي نفس را بلطف خویش پروازي
همن پيراي گلزار تجلي ساز خارم را
دل درمينه از شوق دم تیغ تم میرقصه
ز گل صد بار رنگین تر کنی مشت غبارم را

سلام هست عشقم که هر دم "میر" گرداند
 طراز چنگل شهباز کبک کوه سارم را

غزل

سر ز تصویر خیالات بدر باید کرد
 بسرا پرده تحقیق گذر باید کرد
 یافتن گوهر مقصود باسانی نیست
 جان نهنگانه بگر داب خطر باید کرد
 بی مشقت نه فتلدا من محبوب بدست
 ساغر خویش برآز خون جگر باید کرد
 سر بر آورد برون از هر جا شاهد غیب
 "میر" بر انفس و آفاق نظر باید کرد

غزل

صاحب تسلیم را برهان نمی آید بکار
 اهل دین را حکمت یونان نمی آید بکار
 هر چه شد افکنده بی بار سرود و نمی مکن
 جز غم عشق این هم دوران نمی آید بکار
 وقت پیری گریه بر حال خود از افسرد گیمست
 دانه بوسیده را پاران نمی آید بکار
 چون جنون سرزد ز دل دست از دو عالم برفشان
 سر سودا داده را سامان نمی آید بکار

انحرافِ عکس از منکوس دو آئینه نیست
 «میر» محورِ دلبران را چنان نمی آید بکار *

ایضا

از ذوق اقا دیده مارا که خبر کرد؟
 از جلوه اش این آئینه را که خبر کرد؟
 واکرد بروئی دلم ابواب کرم را
 ز انلاسر من آن گنج غار را که خبر کرد؟
 بیرون هم سرسبز و درونش هم بر خور
 از حالت من برگرد حنا را که خبر کرد؟
 رازیکه بدل از درو دیوار نهفتیم
 نیک و بد سلطان و گدارا که خبر کرد؟
 در باغ بهر شاخ سر احمق زند سر
 از درد دلم «میر» صبا را که خبر کرد؟

ایضا

بزانکه کافر او قد ایمان دادم و رفتم
 بزرگان کجش تصدیق برده اند دم و رنتم

* آئینی و پاچی و مهندز کان پاچو کدمن به انکار
 شو کري سگهي. يعني پاچو، پاچي و مهندز جي تابع آهي. پاچي
 کي ڪو بهنچو اختيار نه آهي. ساڳي ريت جيڪو محبت جي
 مشاعدي ۾ آهي، انجي هر چرپر کي بي اختيار سمجهڻ گهرجي.
 (ڪهڙو نه پاڪيزه خيال آهي.)

جنون «رمایه ام سود و زیان خود نمیدانم
 دل و جان رونمایی حسن جانان دادم و رفتم
 تباعد دیده در راه چمن بیتاب دیدارش
 گل حسنتش قرار حد گلستان دادم و رفتم
 سراز مشرکان خونخوارش سلامت کی برد عاشق
 که نتوانش بهد خون مسلمان دادم و رفتم
 نمودم نفس را آیه وحدت «میر» در کثرت
 برهنه را هر تفسیر قرآن دادم و رفتم
 ایضا

در لثائی عشق پیچیدن نمی آید زمن
 با ترازو کوه سنجیدن نمی آید زمن
 مطلق بر بود و نایبدم نباشد التفات
 از بلائی دوست نالیدن نمی آید زمن
 هر چه یاد اباد، جان در پیش جانان میکش
 روز زخمیر دوست دزد دهن نمی آید زمن
 مهر در دل بار را از گره نتوانم بگد
 سنگ بالاختن خراشیدن نمی آید زمن
 «میر» از دل میکش بیرون هوایی همرا
 خرقه سالوس پوشیدن نمی آید زمن
 ایضا

زیر گردون با اجل منقاد باید زیستن
 رشت برها در کفر صیاد باید زیستن
 زندگی چون مرگ میباشد مقرر چاره نیست
 شاد باید نیستن، ناشاد باید زیستن
 سبی در تلقین بهران عشرت کامل دهد
 سرخوش از بهانه ارشاد باید زیستن
 میر ز آشوب بلائی زندگی گر بصدلی
 چند روزی هرجا بادا باید زیستن

ايضا

حجاب من زيبش روئي خود بردار اي سافي
 مڪش آئينه چانها درين رنگار اي سافي
 تھان درزير دامن شمع محفل كي توان كردن
 بر آور شيشه را ازخائنه خمار اي سافي
 زحفظ خوبستن تنگم شراب آرزو دارم
 كه آه بر بر سر بازار بسي دستار اي سافي
 جمال دفتر از دلوبا نوبا نسي داند
 مسرا از خودستان با جذبہ دلدار اي سافي
 در اين وادي پس دامانگان چون مير مھمانم
 توصل كن مرا با كاروان سالار اي سافي

سید عظیم الدین لکوی

ميرن جي صاحبيء جو مختصر دور اگرچ ساڪ جي فلاح
 ۽ بهودي جي ڪارنامن سان ايترو پرپور نه آهي، مگر هن حقيقت
 کان انڪار ٿو ڪري سگهجي ته سندن درباريون هميشه عالمن ۽
 شاعرن سان معمور رهيون، جتي سڌائين علم ۽ هنر جو چرچو ٿئي
 رهيو، سندن حڪومت جو زمانو ڪو صديون نه هو، مگر اڌ
 صديءَ جا سموري درائن جي خانه جنگي جي مشغولن سان جلندي
 رهي. حقيقت ۾ ميرن جي زوال جو باعث به شجاع الملڪ جي بدقسمتي
 هئي، افغانستان جي اميرن جي شوميءَ قسمت، سنڌ جي ميرن کي به پنهنجي
 محوسات ۾ لوڙهي وئي. جيڪڏهن هو ڪابل ۽ قندھار جي شاهن جي
 طوائف الملوكي جي محوسات کان آجا هجن ها ته جيتري قدر هو
 عاقل ۽ رعيت پرور هئا يقيناً ”سنڌ“ جي سرزمين کي ڪي بهشت
 بڻائي ڇڏين ها، علم جي لاءِ جو ڪجهه هنن پاڻ پنوڙيو، سو ڪڏهن
 به وساري نه ٿو سگهجي. مير صاحبن کي فارسي زبان سان محبت

۱. پر عشق هو، هو هميشه پارسي زبان کي هٿائيندا رهيا. ستر
اٿن ڪرو پنهجي رپورٽ ۾ هڪ هنڌ ان جو نمايان ذڪر ڪيو آهي:-

”ميرن جي دربار ۾ پارسي زبان جو گهڻو چرچو آهي ۽
سڪولن ۾ به اهائي زبان پڙهائي وڃي ٿي.“

مير صاحب شعر و شاعري جي فن جا پروا نه هئا. ”نائن ڪرو“
پڌاري ٿو ته مير صاحب جي سواري هندي اڳ ۾ شاعر سندن
تعريف ۾ شعر چوندا هلندا هئا. مگر هي وڌاءُ آهي، ڇو ته شاعر
ڪڏهن به ڪنهن به وقت بادشاهن جي سواري وقت اڳ ۾
شعر چوندي نه پڌا ويا آهن. شايد ”مير فتح علي“ جي سواري جي
اڳ ۾ ڪن خاندانن کي دعائيءَ نفعه چوندي ”مسترنائين ڪرو“
غلطي ڪڏي آهي نه هو شاعرن جو ٿولو آهي، جي پنهجي فن جي
رسوائِي هٿن سر راهه ڪري رهيا آهن. حقيقت ۾ شاعر جي طبيعت
بعد ظهور آهي، سو ”مشرقي شاعر“ جي پنهجي خود داري کان مشهور
آهن. مشرق جي تاريخن جا ورق سندن خود داري جي ڪهڙين
سان ڀريل آهن. مشرق ۾ ڇا هٿت ”شاعر“ جي رهي آهي، ان کان
تاريخن جا ورق ڀريا ويا آهن. ڪٿي هو سون سان ٿورڀا ويا آهن
ته ڪٿي هو خود تاجدارن جي مثال حڪومت ڪري ويا آهن.

مير صاحب جي هن علمي ذوق سبب سندن دربار مشرقي
دستور موجب درباري شاعر کان خالي نه رهي. اهڙي ريت مير
”فتح علي“ جي دربار ۾ هڪ باڪمال شاعر ٿي رهيو، جنهنجو
نالو عظيم الدين هو. هي مشهور عالم ۽ بزرگ سادات شيرازي
عرف شڪر الاهي سيدن مان هو. تاريخ تحفة الڪرام جو مصنف
سيد علي شير قانع سندس ڇاڇو هو. سندن وڏو ڄڻو سنڌ ۾
آيو، انجو نالو قاضي سيد شڪر الله هو. هو هرات کان لڏي
اچي قنڌار ۾ رهيو، جتان شاه بيگ ارغون جي حڪم سان
اچي ٿٽي ۾ رهيو ۽ مرزا شاه حسن جي عهد ۾ قاضي الفصاحت

جي عهدي تي پهتو.

* تاريخ ۾ نقل آيو آهي ته هڪ دفع مرزا شاه حسن سندس انصاف ۽ ديانداري جو استعان لهن گهرايو. هن ظاهري طرح ڪنهن سوداگر کان گهوڙا خريد ڪيا، مگر پيسن ڏيڻ ۾ سسي ڪئي. سوداگر ٻيو ڀارو نه ڏسي، انصاف جي لاءِ قاضي وٽ آيو. قاضي سيد شڪرالله، مرزا کي حڪم شرعي موجب دارالقضاء (ڪورٽ) ۾ گهرايو. بادشاهه هڪدم اچي حاضر ٿيو. جنهن تي شريعت اسلامي موجب مدعي ۽ مدعا عليه کي گڏجي ٻيهي صفائي ڪرڻي هئي، انڪري قاضي، شاه کي سوداگر کان مٿي رکڻ جائز نه سمجهيو. بادشاهه کي فقط قاضي جو استعان وٺڻو هو، انڪري هن سوداگر کي راضي ڪري اجازت ڏني، هن اٺيئي ٽيڙن کان پوءِ قاضيءَ شاه جو ادب بجا آندو ۽ کيس بلند جاھ تي ويهڻ جي آڇ ڪيائين. ”شاه حسن“ ٿوري وقت جي دوستانه ڳالهين ڪرڻ کانپوءِ خنجر ڏيکاري چوڻ لڳو ته جيڪڏهن اڄ اوهان سهنجي خوشلند ڪريو ها ته هي خنجر اوهانجي مٿي کان پار هجي ها. قاضي هي ٻڌي سند جي هيٺان تلوار ڪڍي ورتي ۽ چيائين ته جيڪڏهن اوهان ”شرعي حڪم“ جي تعبير ۾ قاصر رهو ها ۽ ڏسان ها ته ٻيو ڪوبه اوهانجي مقابلي ۾ نٿو وڃڻ گهري ته هن تلوار سان، شريعت جي سياست کي ٻورو ڪريان ها، ڪيتري قدر نه اهو مبارڪ زمانو هو، ڪهڙا نه عادل شاه هئا ۽ جرات وارا جج. اهڙو هو خدا نرس ۽ باشرع ڏاڍو سيد قانع ۽ سيد عظيم جو.

”سيد عظيم الدين“ جي والد جو نالو سيد يار محمد هو. ان کي ٻه فرزند هئا. وڏي جو نالو سيد ڪريم الدين هو. سيد

* تاريخ تحفة الڪرام ج ۳- ۱۹۴، تاريخ ظاهري ۾ نه هي واتو درج ٿيل آهي.

عظيم الدين سدس ننڍو ڀاءُ هو. صاحب تحفته الڪرام هن مشهور شاعر جو تذڪره هيٺين ٻن ستن ۾ ختم ٿو ڪري *

”سيد يار محمد ڪسي ۽ فرزند مير ڪريم الدين * مير عظيم الدين هئا، مير عظيم الدين شعر جي هنر کي ڇڏو گڏ ڪيو آهي * وڏن جي يادگار ۾ داخل آهي.“

سيد عظيم ننڍپڻي هوندي پيءُ جي ساڻ کان محروم رهيو، جنهن جو ذڪر پنهنجي تصنيف ۾ هنن ٿو ڪري:-

منم آنرو تشنه در پتير که از نا شناسي رخ لهر
زگره پتيمي شدم را بگان بخاک ره بيکسپهانان *

يعني - آءُ اهو قيمتي موتي آهيان، جو زماني جي ٽپرواھي * سبب حقيقي قيمت تي نہ پهچي سگهيو آهيان، پتيمي جي مٽي کان وڃايو ويو آهيان * بيڪسي جي ڏڪن ڏاکڻن لڪائي ڇڏيو آھ.

هنن ستن مان صاف معلوم ٿو ٿئي تہ شاعرن جي اوائل زندگي جو دور نهايت تڪليفن سان پئي گذريو. ائين بہ ڪلهوڙن جي آخري حڪومت جو دور سنڌ وارن جي لاءِ بعد مصيبت جو دور هو. غلام نبي * عبدالنبي جون حرڪتون، مدد خان جي چڙهائي، هي سڀ اهڙا واقعات هئا، جن سنڌ وارن جي حياتي کي تلخ بڻائي ڇڏيو هو. جيڪڏهن اهڙي وقت ۾ ”سيد عظيم“ جي زندگي، مصيبتن سان وڪوڙمي وٺي هجي تہ ڪهڙو عجب آهي. مگر ڪلهوڙن جي پڄاڻي سان شاعر جي تڪليفن جي پڄاڻي ٿئي ٿي. ”مير فتح علي“ جي درٻار ۾ جتي ٻين علم وارن اچي ٻاهر وڌي، اتي ”سيد عظيم“ بہ زماني جي تڪليفن کان چوٽڪاري

لهن لاءِ اچي حاضر ٿيو. سندس تصنيف مان خبر پوي ٿي ته هو،
 ”مير صاحب“ جي دربار ۾ شامل ٿيڻ کانپوءِ نهايت خوش زندگي
 گذارڻ لڳو. ايتري قدر جو هو پنهنجي حالت ”فردوسي“ مان
 ڀڄي ٿو، ۽ سلطان محمود جي بقدري تي ذڪر ظاهر ڪري،
 ”مير فتح علي“ خان جي قدر شناسي تي ناز ڪري ٿو.
 فرمائي ٿو.

۽ گوهر فردوسي و نظم او	ڪم هزيم ڪجاؤ ڪها هزم او
وي آراست اڪيلي ار گوهراں	بزم خميستان بسي جـ وهران
بعهدي لوائي سخن براراشت	ڪم عهد سلاطين وفائي نداشت
ز مسڪين گر نشتد گنج و گهر	ندانش اندر عوض مشيت زور
۽ محمود ماندون سيم و زرش	نه آن تخت مائون آن افسرش
مگر سستي عهد او يادگار	بمانده است بر صفحه روزگار
بفضل خداوند والا نعم	هر از بخشش بهج گنج ڪرم
ڪايم ۽ ٽيڪو جهانگير پالت	بلي مهربن مهربن مهربانت
فهرم رموز خفي و جلي	اسير جهان مير فتح علي
مسلم زوي دعوي منجري	من از طمع روشن برش انوري*

انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ”مير عظيم“ فتح سڌ جي
 دربار ۾ بلند جاءِ تي پهتو. مير جي دربار ۾ سندس عهد قدرداني
 ٿي ۽ سندس شعر جو عهد پورو ٿي رهيو. ”نائن ڪرو“
 اُنابت لکي ٿو ۽

”تحنانه جا ٽڪرا عام دربار ۾ پڙهيا وڃن ٿا، ۽ گهڻن دربارين
 انجا مکيه ٽڪرا ياد ڪري ڇڏيا آهن“

شاعر جي عزت جو ٻيو سبب اهو به هو، جو هو مذهبي
 عقايد ۽ ميرن جو هنجيالي اثناعشره هو. هن پنهنجي تصنيف ۾ انجو
 اقرار ڪيترن هنڌ تي ڪيو آهي.

” فتح نلس.“

عَلَب کُن اکر طالبِ کاملی علی از خدا و خدا از علی

یا

منہر خاکہ راہ جنابِ عالی منہر ذرہ آفتابِ عالی

سید عظیم الدین جی وفات جی پوری خبر نہ آھی مگر ہی خیال
آھی آنجی وقت، میر فتحعلی خان جی وفات کان ٹورو پوہ ئی
آھی یا ٹورو اگہ۔

”میر عظیم“ پنہنجی دور جی شاعرن مان نہایت بلند پایہ
شاعر ئی گذریو آدی۔ سندس همعصر شاعرن ۾ میر ابوالمکارم
مشہود مصنف مثنوی ”سلیمان و بلقيس“ ۽ اُن جا فرزند میر
رضی الدین فدا ۽ میر حیدر الدین پوتراپ تخلص حاصل، مولوی
مداح ۽ محمد پناہ رجا اوی وچن ٿا، مگر شعر جی دنیا ۾
هو درجو سید عظیم کي حاصل ٿيو، سو بین کي حاصل ئی نہ
سگهو۔ هو پنہنجی شعر لاءِ هڪ هنڌ چوي ٿو:-

بہشت سخن گشت معروس من	ہراز حور معنی ست فردوس من
د بیت بہتر چو بیت بہشت	مضامین نیکوش غلمان مرثت
فردوس من پیوہ خوش نظرست	کہ ہر مصرعش موجب کوثرست
ہاین حجت امروز فردوسیم	ولیکن نہ فردوسی طوسیم *

”سید عظیم“ جی تصنیفات متعلق چيو وڃي ٿو تہ ہنھون ۾
تصنیفون آهن :-

مگر مون نائین ”فتحنامہ“ بہتل آھی، مکتاب خاص
اعتسار مان لکيل آھی ۽ امڪان گھڻي ٿو تہ شاید میر فتح علی
جی زماني جو یادگار هجي۔

(۱) فتحنامہ (۲) ہیر رانجھوہ

فتح علی

”فتح نامہ“ ”شاهنامہ“ جي طرز تي بحر تقارب مشن
مقصود ۽ لکيو ويو آهي ڪتاب ۾ ڪلهوڙن جي زباني کان
ولي هالائي جي فتح تائين جي واقعات ميرن سان تعلق رکن ٿا،
ذڪر ٿيا آهن جي واقعات مصنف جا پيشنديد آهن، جنن ۾ هي ٿو:-

مجايع بهرام و بهراميان	نوشت بقري ڪه ديدم عيان
قلندر هم ديدم گويد سخن	شنيدم بود نصيحتي ڪهن

مير ڪرم علي خان ڪرم

حڪمران ميرن جو صحيح معنيٰ ۾ علمي تاجدار
”مير ڪرم علي خان“ ٿي گذريو آهي. هو نه فقط علم دوست هو،
پا سندس دربار عالمن ۽ شاعرن سان ڀريل رهندي هئي، مگر هو
پاڻ وڏي درجي جو اديب ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. مير فتح علي خان
سان به ٿي شعر منسوب ٿيل نظر من گذريا آهن، مگر هو شاعر
نه هو. ”مير ڪرم علي خان“ جو مڪمل ديوان آهي، جنهن مان
هنجي علميت جو پتو پڻي سگهي ٿو.

مون وٽ جو نسخو ديوان جو آهي، سو ”مير صاحب“ جي
فرمائش سان لکايو ويو هو. ديوان جنهن خاص اهتمام سان لکايو
ويو آهي، ان مان، مير صاحبن جي فوق علمي جو پتو پڻي سگهي
ٿو. آئين ته ”اسلامي تاجدارن“ جي علمي شغل سان تاريخن جا ورق
ڀريا هيا آهن، مگر ”سنڌ“ جي هن حڪمران جو علمي شوق به
جڳان جڳ جهڙو رهيو.

”مير ڪرمعلي خان“ جو تخلص ”ڪرم“ آهي. سندس ديوان ۾ قريبا ۲۰۰ غزل، ۲ قصيدا ۽ ٿورا فرد آهن. ديوان جي پڇاڙي تي ڪاتب ۱۲۴۵ ه لکيو آهي. مگر چند تي ۱۲۱۴ ه لکيل آهي. ممڪن آهي ته ڪتابن جي لاه رنگين ۽ مصور چند اڳ ۾ اهرائي رکيا ويا هجن ۽ پوءِ ڪتابن کي ڏنا ويا هجن. ديوان جي شروعات ۾ شمس پارس ۾ مير صاحب جو لکيل نالو آهي، جنهن ۾ حمد ۽ نعت کانپوءِ مير صاحب پنهنجي ديوان لاءِ لکي ٿو:-

هر وقت ۽ هر زماني ۾ آڳاٽن شاعرن جا ديوان مضمون سينگاريندڙن پئي ديوان رٿيا آهن، ان ڪري اسانوار نگاه ڪرم حضرت علي الولي تخلص ”ڪرم“ ۽ نالي ڪرمعلي ٽالپر، خدا آنکي بخش. -رماه عشق ازلي جي فيض سان، سندس طرز تي قلم جي ڪميت کي هن ميدان ۾ ڏوڙائي، ديوان کي سرنسب ٿو ڪري ۽ اُسي ٿو رکي ته حضرات جي ني درود ۽ سلام آيو آهي، حرف قبولت جو بخشيندا، جو سڄي دل سان سندس محبت ۽ مداحي جو دم ٿو هٿان ۽ ساڳي وقت سخن منع دوستن جي محفل ۾ سوکڙي طور ٿو ڏيان.

گزر کس سهوي رود اندر ڪلام

۾ کس در پوشند آواز والسلام

ديوان جي شروعات ۾ هڪ ڊگهو قصيدو آهي، جنهن ۾ ”شاعر“ پنهنجي شعر جي اندا هڪ خواب سان ڏيکاري ٿو، جنهن ۾ ڏسي ٿو ته کيس دربار علي عليه السلام ۾ پهچايو ويو آهي، جتي کيس ارشاد ٿو ٿئي ته ”آئي اعليٰ جي تعريف ڪر.“ هن قصيدي ۾ پوءِ امان سڳورن جي نالو ٿو ڪري. فرمائي ٿو:-

بڪ شب اندر خواب بودم سر پبالين قرار

ديده دل محو حيرت در خيال روي يار.

فاگهان آسند فدائي هاتفي درگوش من

گفت کائي مداح شاه دين امر نادر

زود برخيز ويگو مدح شهنشاه دوکون
 آن شهنشاهي ڪر باشد شهر دين را شهر بار
 شاه دين شهر خدا اين عمر خيرالورا
 آن وصي مصطفي آن نائب هروردگار... الخ

هي قصيده کان پوءِ پيو به اهل بيت جي مدح ۾ قصيده
 اچي ٿو، ان کان پوءِ شروع ٿئي ٿو. جيئن ته مير صاحب اٺا
 عشره عقائد جو پوئڳ هو، انڪري اڪثر ديوان جي هر هڪ
 مقطع ۾ هليت هي ته پڻ ڏنل آهي. پهريون غزل جو ديوان
 جي سونهن آهي، سو هيڪ ڏهي ٿو

لطف ايز هست هر دم بار ما زين سب بگرفت رونق کار ما
 ار نسيم دغ او نخواهد شگفت دره گل در گلشن و گازار ما
 نيست حاجت تا ڪرم سازد بيان ڪار ساز ما بفكر کار ما

مير صاحب جي ديوان ۾ به اهڙي گل و بلبل جو گالهيون،
 ڪيف ۽ سوسنن جي اور، هر ۽ وصال جا داستان ڏنل آهن،
 حيرت لڳي ٿي ته باوجود قاندار هئڻ جي ”ڪرم“ به فراق جي
 مهيزان کان بچي نه سگهيو آهي ۽ ڪنهن سخت بي پرواه سان
 سندس اک لڙي ٿي پائنجي، ايتري قدر جو:-

سدهار اوقاتم برذر گهش مدام
 بڪبار هم نديده ڪم اين اوتاده ڪيست
 عمر بست برذرت سرخودرا نهاده ام
 گاهي فگفته ڪم هين سر نهاده ڪيست

هڪ هنڌ ان لا آباي دوست سان سندس ميل ٿئي ٿو، انوقت
 جو گفتگو هڪ غزل ۾ نهايت دل آويز اندر ۾ ڏي ٿو:-

گفتم بتاز لطف به پايچشم من
 خنديد و ناز کردختارا بهانه ساخت

گفتم ڪه روئي تويتم ز شوق دل

پوشيد رو به دست و دعا را بهانه ساخت

گفتم رقيب را بکش از کوي خود نرازد

گفتا نمیکشيم گدارا بهانه ساخت

سنڌ جي حڪمران جي زبان مان هي پيار ڀريون ڳالهيون
ڪيترائي قلندر پياريون ٿيون لڳن. ڪنهنجي ڏسڻ جو شوق ۽ ان
جو دعا جي بهاني منهن ڍڪڻ ڪيترن به ڪيترن خيال آهي. رقيب
جي خوف کان ”ڪرم“ به بچيل نه هو. الاڻي هي شاعرانه تقليد
آهي، يا حقيقت. سندس ديوان تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته
مڃ بهج هو رقيب کان خائف هئي رهيو آهي. هن عشق و محبت
جي ڳالهين کانسواءِ سندس عالي خيالي به ديوان مان نڪي ٿي.
جيئن فرمائي ٿو:-

نقش گر صورت نگار نوشت چون به کا کل رسيد مار نوشت
مصور همه حزين صورت ماهيون رکي انجو نقش ڪڍي
ٿو، جذدن زلفن جي بهج تي اچي ٿو ته بي اختيار ڏنگ جي
نصوير ٿو چئي ڪڍڻو ته هي ناگهاني خيال فطري آهي. هي هنڌ
فرمائي ٿو:-

به نيم ناز دام را ز کف تو بربودي
به مييري تو نگارا به نيم ناز دگر

شاعر جي دل محبوب نيم ناز مان ڪسي ويو آهي، هينئر
هو حيران آهي ته باقي اڌ ناز مان ڇا ڪئي لت پوري ڪندو.

”ڪرم“ جي شعر جون چيڻي خوبون هڪ هڪ ڪري
لکان، مگر اهي ايتريون گهڻيون آهن، جو انهن تي نه بحث ڪرڻ
لام وقت آهي ته اختيار ”ڪرم“ پنهنجي ديوان ۾ همعصر شاعرن
جو به دڪر ڪيو آهي:-

ز شعر و عاشق راست ترجیح
صبحی و مجید و روز بشا شد

هن شعر و عاشق، صبحی، مجید و نالوئو اهی، مگر
آنهن مال عاشق کانسواہ پین جو پتو نہ شو مای. هن هیٹ مہر
کرمعلی خان جی دیوان جو انتخاب دیانتو:-

انتخاب

غزل

باد در موسم بہار خوش است	خاصہ بہار گلزار خوش است
بہار، ضمیر بہار باید دید	تبع ہر چند آب دارخوش است
درد یاری کہ درو خوف یکی است	دور و دن آزان دہار خوش است
گرچہ صد بار دہدہ ام روبرو	دیدنت ہزارہا بار خوش است
صد آء و موسم "برسات"	از ہمہ صید و ہر شکر خوش است
کارو دار من است عشق بتان	کرمہا اینچہ کہ روبرو خوش است

ایضاً

بتان ہامن بسی انجام کردند	ہر از بیخود بہا خام کردند
دل من ناکمی الفت نگیرد	نگاران آخر اندر دام کردند
چووا کردند زلف عنبرین را	سیاہی درجہاں چون شام کردند
میان دلبر و عشاق شد صلح	رقیبان را ہمین پیغام کردند
زیمز شاہ مردان در دو عالم	
کرمہرا بین چہ نیکونام کردند.	

غزل

شبہی گر بجایان ہر آنوہ مسی
چہ گویم ز شادی کہ چون ہوسہی

چه خوش موسم بر شگال آمده

چه بودي ره راغ پيمودي

بپاست اگر سر نهادن دهی

سر خویش آبر آسمان سودی

چه فرخنده طالع چه روز سمید

که پایار شود باده پیمودی

بگفت ارتو اغیار را میکشی

کرم پناه قنوت افزودی

فرد

سرو من رفتار دارد سرو را رفتار نیست

ماه من گفتار دارد ماه را گفتار نیست

فرد

دانا سخن اهل غرض را کند گوش

از مردم کذاب سخن راست نیامد

مهر مراد علي

مهر کرم علي جي وفات کانپوءِ مهر مراد علي اڪيلو سنڌ جو تاجدار بڻيو. هڪي به پارسي ادب سان گهڻي دلچسپي هئي. ڪڏهن ڪڏهن پاڻ به شعر چونڊو هو. سندس مڪمل تصنيف اگرچ ڪانه ٿي سگهي، مگر شعر جي مختلف ۽ تان به ڪڏهن ڪڏهن سندس شعر نظر اچيو وڃي. سندس شعر جو نمونو هن هيٺ ڏنو وڃي ٿو. شعر ۾ تخلص ”علي“ آهي.

غزل

مهرباني ڪن و کرم فرما

چون ماه بر سرم فرما

دلربا جائي در بزم فرما

جان شهرين فدائي تو حازم

دل ز جور و قیاس خسته شده
کعبه ام دور نیست از کویت
نو شدارو به ما عزم سرما
خاتمه دل مندورم فرما
بر اِلاهی دهر متر حنین
بر علی رحم کن کرم فرما

واہ

تیغ زن بر ثمر جدائی را
چشم بیمار کرد عالم را
نازه کن عهد آشنائی را
نازه کن عهد آشنائی را
بر در آستان شاه نجف
ای علی ساز چه سائی را

ایضا

نباشد اصل چون فصل بهار
به پیش قد تو آن سرو چو ست
در خوش باشدولی بادوستان
که باشد آن عصائی هویداران
بوصل تو چنان مشتق هشتم
که باشد تشنه مشتاق باران
علی هست از علایمان شه دین
چه پروا باشد از دشمن هزاران

میر شہداد خان

میر شہداد خان، میر نور محمد جو پٽ ۽ میر براد علي جو ٻوٽو هو. مير نصير خان جي زماني ۾ هو سندس مددگار رهيو. سنه ۱۸۴۳ع ۾ مياڻي جي فتح کانپوءِ سنڌ جي فاتح سر چارلس نيپئر مير شہداد خان کي ٻين ميرن کان علحده صورت ۾ نظر بند ڪري رکيو. چو ته مٿس تهمت هئي ته هن حيدرآباد جي انگريزي ڇانوڻي تي حملو ڪيو هو ۽ ڪيپٽن ايس جو خون ڪرايو هو. سنه ۱۸۴۷ع ۾ کيس مٿين تهمت کان آزاد ٿهرايو ويو ۽ انوقت هي گورنر جنرل لارڊ دلهاؤسي جي حڪم سان کيس ٻين ميرن سان گڏ رهن جو حڪم مليو ۽ هو ڪلڪتي ۾ وڃي رهيو جتي سنه ۱۸۵۷ع ۾ فوت ٿي ويو. مير شہداد خان به ڪڏهن ڪڏهن پارسي شعر چوندو هو. بهنجو نعمتو هن هيٺ ٿجي ٿو، سندس تخلص حيدري هو.

حسن تو يوسف به ڪنعان ديد زان سبب شد خريد در بازار
جيائري ام شلام پنج تنم رحيم پرمڻ ڪنند هشت چهار

ولم

ظلم مشڪان رشيد ام ڪه مهرس جاءِ خود را در ديد ام ڪه مهرس

مير نصير خان "جعفري"

مير نصير خان هندستان جي انهر ٽن تاجدارن مان هڪ
آهي، جنجي حياتي جلاوطني ۽ فگار بندي ۾ گذري، بهادر شاه
ظفر، واحد علي شاه ۽ نصير خان "جعفري" خدا جي قدرت نيشي
هڪر هئا، تنهي جو موت غريب الوطني ۾ ٿيو. هڪ جو رنگون،
ٻئي جو ڪلڪتي، ٽئين جو ٻوٽي، ٽيئي همعصر هئا ۽ سندن راست
جو دور به لڳ ڀڳ رهيو. سندن نظربندي انهيءَ لاءِ غم ۽
ذڪر جو سبب نه ٿي نه هو پنهنجي حڪومت جا محبوب تاجدار
هئا، مگر سندن وداع سان گڏ علمي محفلون گرم ٿي ويون ۽ شعر
جي شمع ڪجهه وقت لاءِ اجهامي وئي. خدا انهن کي غريق رحمت
ڪري، سندن مذاق علمي خون ڳالهون اسان جي دامن کان
ڪڍڻ به وسري نه ٿيون سگهن.

مير ڪرم علي خان ڪالپوءِ مير نصير خان ٻانهجي وقت
جو بلند ٻاهه شاعر ٿي گذريو آهي. ڊاڪٽر پرس سر الڪزيبلر پرنس
جو ٻاڏ جو سنڌ ۾ مير مراد علي جي زماني ۾ مهورن جي علاج
جي سلسلي ۾ آيو هو، سو لکي ٿو:-

مير مراد علي خان جي ٻئي فرزند مير نصير خان جي
شخصيت حيدرآباد جي سڀني شهزادن کان وڌيڪ چڪيندڙ آهي.
عمر هنوقت ۲۵ ورهيه آهي، جڏهن آءٌ حيدرآباد وڃي رهيو هوس،
تڏهن مير نصير خان جي خوين ۽ علمي ڪمال جو اڪثر ڳالهون
ٻڌندو هوس. مون هي خيال ڪري نه دنيا جا سڀ شاعر پنهنجي

ساراه تي خوش ٿيندا آهن، هڪ ٽينهن مير صاحب کي عرض ڪيم ته مونکي پنهنجي ديوان جو هڪ نسخو ڏيو، انجو نالو ديوان ”مري“ هو مير صاحب عرض قبول ڪري، پنهنجي ديوان جو هڪ خوبصورت نسخو ڏنو جيڪو طلاڪاري جي نهايت سهڻي ڪم سان سينگاريل هو ۽ سر ورق تي ڪجهه عبارت به، لکي ڏنائين، جيڪڏهن اهي شعر واقعي مير صاحب جي طبع جو نتيجو آهن ته منجهان مير صاحب جي علمي لياقت کان وڌيڪ حسن بيان جو ثبوت ملي ٿو. *

ڊاڪٽر برنس جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته مير نصير خان ۲۵ ورهين جي عمر ۾ صاحب ديوان هو، هن مان سندس علمي استعداد جو پتو پوي ٿو، ديوان کانسواءِ مير صاحب جي ٻي هڪ اعليٰ باهه تصنيف آهي، هڪ عشقيہ افسانہ ”مرزہ صاحبان“، جنهنجي سڌ هي علمي طبقي ڪمي گهٽ خبر هوندي. هي عشقيہ افسانہ ڊگهي مشوي آهي، ۽ بحر تقارب مشن مقصور ۾ لکيو ويو آهي، هي مشوي ٻن مهينن اندر لکي وئي هئي ۽ بقول مصنف پنجنهن ۱۲۲۴ هجرت آهن، چئن فرمائي ٿو:-

هزار و دو صد مي بر مال پنج که آمد بهم اين گرانمايه گنج
 من اين ملک گوهر ميان دوماه بستم بوفتق و لطف اله
 چوايات اين نسخه کردم شمار هزار و دويست هجرت چار *

مئلوي مرزا و صاحبان هي مشوي مرزا ۽ صاحبان جي محبت جي ڪهاڻي آهي. مرزہ ۽ صاحبان ڪمريءَ ۾ محبت وارا، اگرچ انهن بابت ڪا تاريخي معلومات ناهي ڏني سگهي، مگر هي ڪهاڻي پنجاب ۽ سڌ ۾ عام گهڻي وقت کان مشهور آهي.

* ”ورث نودي ڪورث آف حنڌ“ ص

* ”مئلوي مرزہ صاحبان“

”صاحبان“ جهنگ سيل جي ويٺل هئي. اهوئي ملڪه جتي
 ”هر“ آئي ۽ وڌي آئي. مرزه پڻ ڏور جي ماڻن مل ۽ ”ظاهر
 جي دوستي“ جو پيٺل هو. ٻيا شاعر جي قول موجب لاهور جي پيران
 ونياب درياھ تي هئي. مگر صاحبان ۽ مرزه جدا خاندان هڪ ٻئي
 سان ڪاٺين ۽ ڪهاڙين هئا.

هڪ ڏينهن مرزه پاهر شڪار تي ويل هو، جو ساڻس هڪ
 لقور جي ملاقات ٿي، جنهن کيس صاحبان جي سونهن جي ساراه
 ٻڌائي. مرزه ڳالهه ٻڌي پريٺ عشق تي ڀرو ۽ پيءُ ماءُ کان لڪي
 صاحبان جي شهر ”هر“ ۾ آيو ۽ صاحبان کان مڪمل مهل ٿيو.
 صاحبان کي حلهن سندس نسل جي خبر پئي، تڏهن ڏاڍو ڏک
 ٿيس ڇو ته کيس وڏن جي دشمني جي خبر هئي. مگر محبت
 بي اختيار ٿيندي آهي. مرزه ۽ صاحبان جي محبت اڀرندي رهي.
 بلڪل اهڙيءَ طرح جوش شيڪسپيئر، روميو ۽ جوليٽ جي محبت
 کي خانداني دشمني جي وچ ۾ وڌندي ڏيکاريو آهي.

محبت جي ڳالهه ڳجهي نه رهندي آهي، صاحبان جي عزيزن
 کي ڪنهن طرح پئڪ پئي. هو مرزه جا دشمن ٿي پيا بي طرف هنن
 ”صاحبان“ کي بي هنڌ پرائڻ جو سبب ڪيو. ڏس شايد رات
 مرزه، صاحبان کي وٺي وڃي ٿو. مگر انهيءَ هن حرڪت جي خبر
 ”صاحبان“ جي پيءُ کي پوي ٿي. هو وڏي فوج وٺي مرزه جي
 ڪڍي پوي ٿو. لڙائي ۾ مرزه مارجي ٿو ۽ صاحبان به انهيءَ عمر
 ۾ جان آفرين جي سپرد ڪري ٿي. ”حواجه عطار“ ڪهڙي نه
 هنن سوگوار واعايت تي چيندڙ لفظن سان ڀريل بيت فرم ٿي ٿو:-

* مير نصير خان جي درٻار ۾ پيو به هڪ شاعر رهيو ٿي،

جهن جو نالو ”يوسف“ هو. هو مير صاحب جي خاص حديثگار
 مان هو.

”عشق زين بيار کرده است و کند“ ”منطق الطير“ پنجاب
۾ هي قصو، ”هيو رائجو“ ۽ ”سهتي مراد“ جي قصن وانگر بيحد
مشهور آهي. بهرڙي ۾ عام ماڻهو ٽوهڙن ۾ چوندا آهن، سنڌ ۾
۽ هي قصو مشهور آهي، خاص ڪري اتر سنڌ ۾.

مثنوي جي منڍ ۾ ۱ صفحن تي پکڙيل سته پارسي ۾
هڪ طويل مقدمو لکيل آهي، جو مصنف جي هڪ درباري شاعر
بچل تغلص ”انور“ جو لکيل آهي. ”انور“ جي شعر جون
ٿوريون سٽون جي مقدم ۾ آيل آهن، جي هن مير نصير خان جي
تعريف ۾ لکيون آهن، سي هن هيٺ ڏجن ٿيون.

خد پور زمان خسرويا و تار	نظر کرد شام دل دل سواد
ز صام ارنکش قضا نیز تو	زنيغ کفش راست پشت طفر
اگر هزار مارفس دم زند	دم صبح آتش بمالم زند
دگر اوپر افروزد از قهر و مهر	چو خورشيد آتش زند در شهر
در آتش گريزد ستمد و زهر	نهد سر بسکوه و بياهان نسيم

مقدمي ۾ لکي ٿو:-

”مير صاحب سنه ۱۲۰۹ هـ ۾ تولد ٿيو، ۽ امن و امان عالم
جي هنج ۾ پلجي وڏو ٿيو ۽ ٿوري وقت ۾ ماهر فن استادن جي
تعليم کان بهره ور ٿي علم ۽ ادب ۾ استعداد پيدا ڪيائين، خاص
طرح شعر سازي ۾ ايتريقدر نه مهارت حاصل ڪيائين جو وقت جي
نامورن شاعرن کان گهڻو اڳتي وڌي ويو. ۸۱ سالن جي عمر ۾
جڏهن سندس گلزار زندگاني ۾ بهار جواني هزارين گل پيدا ڪري
رهي آهي، کيس ۱۲۲۵ هجري ۾ خيال ٿيو ته ڪهڙو نسخو شعر ۾
تيار ڪيو وڃي، جو اکين وارن جي لاءِ عبرت جو سبب بڻجي ۽
مصنف جي طرفان زماني ۾ سوکڙي ٿي رهي. جدا جدا محبت جي
داستانن کي ٻڌندي سندس انتخاب جي نظر ”مرزه صاحبان“ تي
پئي، ”هرڪا نئين شيءِ وٺندڙ ٿيندي آهي، پاڻ ان کي لکي پورو

کھائين، ۽ هن ڪمتر غلام درگاهه ڪي، جو اين ڏاڏن کان وٺي
منڊن نه ڪه پروڊه رهيو آهي ۽ هر وقت سندس چائٽ چمڻ جو
شرف حاصل ڪندو آهي، مسوده صاف ڪرڻ جو ڪم سپرد
ڪيائين. باوجود ڪاروبار سلطنت ۽ سير ۽ شڪار جي، پاڻ به
هن ڪم ڏي ڌيان ڏيندو رهيو. هن ڪم پوري ٿيڻ کانپوءِ
سندس حڪم موجب ديهه لکيو اٿم. اگرچہ آڦه هن خدمت جي
لائق نه هوس، مگر ”هر عيب جو سلطان پسند ڪري، هر آهي“
”هي ستون لکيون وڃن ٿيون“

”مثنوي“ تي نظر ڪرڻ سان ”مير جعفري“ جي استعداد
علمي جو پتو پوي ٿو. سندس مثنوي حمد جي هن سٺ سان
شروع ٿئي ٿي:-

بنام خداوند هر دو جهان ڪزو هست برها زمين و زمان

امت کانپوءِ حضرت علي رضه ۽ اهلبيت جي تعريف آهي
تي ۽ ان کانپوءِ ”مرزه و صاحبان“ جي مثنوي لکڻ جو سبب
ٿو ڏي. جنهن ۾ تمهيد نگار جي قول موجب جدا جدا عشق
گالھين اٿڻ کانپوءِ ”مرزه صاحبان“ جي آکاڻي چوڻدي ٿو.

جو اين داستان عرض پيشر نمود رساندم شرس را بچاخ ڪبود
بخود گفتم اين لعبت تازه ايست عزا وار آرايش و غازه ايست

انڪاپوءِ هي عشق و محبت جي ڪهاڻي شروع ٿئي ٿي. مرزه
جي وطن ”تريه طاهر“ جو نهايت دلڪش نطارو ٿو ڪڍي، جنهن
مان سندس ”مناظر فطرت“ خان محبت ڊکي ٿي، فرمائي ٿو:-

دريه دوعه پسر حڪيت نمود ڪه شهري در اطراف لاهور بود
بدريه ٿي چيناب بودي محال ڪه ايرا بخواند جهنگ ۽ سال
رباع ارم دلڪشا ترينسي هي شهر طاهرش گمت هر ڪسي
بهاراسته همچو خلد برون هر سو شگفته گل و باغ مين

بهر گلبلي هندليان هزار
توانج مرغان در آن بيشمار
بسي سروها بولب جويبار
بگردش بر افشان قمری هزار
بهر سوئي زير درختان مرو
روان جوئي آب و خرامان لذرو
زمين سبز و خورم هو باغ بهشت
توگوئي خدايش زمينو مرشت

صاحبان جي وطن جو نقشو به ساڳي رنگ ۾ چٽي ٿو،
مگر اُتانجي حسن ۽ دلچسپي جي ساراهه اهڙي ته ڏنگ سان
ٿو ڪري جو ”صاحبان“ جي سونهن جي ساڪل اڳهر ئي پڙهندڙ
پساخته ڪري ٿو ويهي. هوي ٿو:-

دران سر زمين بود شهري دگر
مران شهر را نام بود شهر مير
بها راسته همچو باغ چنان
شکفته گل ويا سمين و سمن
بهر سي شقاق دران لاله زار
بسر و هي داخه در معان
ز بهر تماشا درو مهر خان
ه. ماهر و پان مشکين کمند
بهر سوي قصري چو چرخ کبود
به. گوشت کوشکي جا نفرا
درو نام قصوش مرشت از جنون
متع دکانهائي او دلبري
بجز عشقبازي نبد شفن شمار
دران سر زمين چون چمن سر
بلر يائي چيناب بهشت نظير
زمين سبزه و نهر هر سوروان
چمن در چمن ترکس و نسرون
گل سنبل و ارغوان بيشمار
بهر سوي بد جوئي آب روان
زده حلقه چون در جان حوريان
هم خوشگران مان گردن بلند
که هر خ کبودس زمين مينمود
که از حسن گشتش مرشته بنا
کزو هشر نظاره گي خيره گون
د ريدار او جان بکف مشتري
هر از حسن و از ناز بود آن ديار

مٿئين ستن جي پڙهڻ مان معلوم ٿي سگهندو ته شاعر ڪهڙي
ريت به ”حسن جي شهر“ جي مختلف خيالن کي پياڻو آهي. هن
ڪتاب پڙهندي مونکي ”واسق و عنرا“ جو قصو ياد آيو، جو
هي وڃي ٿو ته ”عنصري“ سلطان محمود جي درباري شاعر لکيو
هو. اهو ڪتاب به ساڳئي بحر ۾ ۽ مثنوي آهي. اگرچہ ”عنصري“

مسلم امتداد هو، مگر "جعفري" به کين گهتاڻو آهي. عنصري روم ڊو نظارو ڪڍيو آهي، مگر ان کي "حسن جو شهر" بڻائي نه سگهيو آهي. مير جعفري اهڙو نظارو پيش ڪري ڏيکارڻو آهي جو نه فقط فطرت نگار شاعر هو، "حسن" جو دلدادو به هو. "مرزوه صاحبان" جي مشوي ۾ هر جاءِ تي اوهانکي حسن ئي چاره گر نظر ايندو. شهر ۾ حسن، محلات ۾ حسن، مڪتب ۾ حسن، مطلب ته هر جاءِ تي حسن ئي چاره گر نظر ايندو. هن کان ائين نه... سڄي گهرجي ته... هو ڪو حسن کان مرعوب ٿيل هو. مگر فطرتا ڪائنات جو اهم جزو... ٺهرايو ويو آهي، ۽ خوش قسمتي سان مير صاحب کي "حسن و عشق" تي لکڻو پيو. آنڪوريشي، سندس حسن تغزل حسن جي ڏرين تارن ۾ ويڙهيل نظر ٿو اچي. مگر جذمن هو عشق جي اور ٿو اوري، تڏهن بلا جي گرمي ۽ تپش ٿو اٿي وڃهي. مرزه، صاحبان جي حسن تي هر ڀڻ شيڊا ٿئي ٿو، جذمن سندس ساهه کي خبر پوي ٿي، تڏهن کيس هنن چئن روڪي ٿي:-

مرو اي پسر سوئي جهنگ ۾ سال ڪم ائين ڪار ٻريا نگرود محال
چنانست آن شهر بر مکر و فریب نداده غير از فسور و فریب
زا برو هم رادو تیغ وفا کريشان محال است چهر ونا
مگر مرزا ان جو جواب ڪهڙو نه ڏنو ٿو ڏئي:-

بدام غير عشق افتاده ام دل از دست خود داده ام داده ام
رهائي ڪهاڻايم از چنگ عشق رسیده اشت بر شمشير ام سنگ عشق
دگر آنکه کفتي ترا میکشند سرم را ز کينه زن میبرند
ترحم از مرگ و نه از تیغ و تیر نباشد همیشه کسی بر سریر
سرانجام مرگست زو چاره چیست که اندر جهان دایما کس زیست
"عبر و صل" جو ذکر جو عشق افسانن جو لاڳاپو

آهي، نهايت عمدي طرح ادا ڪيو اٿس. فرمائي ٿو:-
خوش آندم که در عاشق دلفگار بگیر ندم را چون جان در کنار
خوش آندم که در عاشق سینم ریش بدلشاده کردند از وصل خوش

خوش آندم ڪه دو يار دو غمگار همي باده نوشند اندر بهار
خوش آندم ڪه دو عاشق جانفرا بهر شاد بياشتند صبح و مسا
خوش آندم ڪه دو محرم رازدان بياشتند و اصل پڪند پگران

مثنوي جي پڄاڻي نهايت درد انگيز طرح ٿي ٿي. مرز
جو ۽ صاحبان جي پڄاڻي کانپوءِ شاعر دنيا جي ٻي ٿناني تي
همدي سمجھائي ڏئي ٿو، چوي ٿو:-

هنين امت رسم اي نا وفا بستن ازوي است پڪسر خطا
هنين امت رسم جهان ڪهن ڪه آخربود خاک تيره وطن
درد شست آباد آخر فنا نه بيني بهر ظلمت آبه بقا
لباشد هي زندگي جاودان ز دست اجل ڪس ندارد امان

خوش آنڪس ڪه آسان بر افشاند دست

درون دهر دل را به چيزي نه هست

هي مثنوي سنڌ جو عمدو بادگار آهي، زبان جي رواني،
حسن تڪميل ۽ حسن بيان درد ۽ ناثر سندس عمدا تاثر آهن. شايد
عظيم ٿئي ڪان پوءِ ”مير جعفري“ سنڌ جي پارسي گو شاعرن ۾
امتياري درجو رکي ٿو. مڃ بادشاهن جو ڪلام ۽ ڪلام جو
بادشاه ٿئي ٿو، اڄ هو پري، موت جي فٽ ۾ آرامي آهي، مگر
سنڌ وارن جي طرفان آءٌ سندس خدمت ۾ عقيدت جا گل ٽٽر ٿو رکڻ.

نواب ولي محمد خان لغاري

”نواب ولي محمد خان“ غلام محمد خان لغاري جو فرزند
رشيده هو. غلام محمد خان مير بهرام جو هڪ ڏوڪي دوست هو.
محمد ”سرفراز“ جي درٻار جو پڻ اعليٰ رڪن هو سرفراز خان جڏهن
مير بهرام کي سارائو جو منصوبو ڏنيو ۽ مير بهرام کي شهيد
ڪيو ويو، تڏهن غلام محمد خان مير صوبدار خان سان گڏ محمد
سرفراز خان جي درٻارين سان وڙهندي شهيد ٿي ويو.

”نواب ولي محمد خان“ ان بهادر پيءُ جو بهادر پٽ هو. ميرن جي حڪومت ۾ وڏي اوج تي پهتو. ”علائي“ جي جنگ ۾ مير فتحعلي خان جي طرفان نهايت بهادريءَ سان وڙهيو. مير صاحبن جڏهن ”شڪارپور“ تي چڙهائي ڪئي، تڏهن حيدرآبادي ميرن جي فوج جو مهالار نواب ولي محمد خان هو. انوقت شڪارپور جو علائقو درابن جي قبضي ۾ هو ۽ سندن طرفان ”نواب عبدالغفور“ سردار رحمدل خان جو ڏوهڻو شڪارپور جو قلعدار هو. نواب ولي محمد خان نهايت حڪمت عملي مان موهون شڪارپور جي سامهون آنديون. مختصر لڙائي * ڪنهن وقتي تي قبضو ڪري ورتائين.

نواب ولي محمد خان ان ڪارڻ به ميرن جون خدمتون ٻيا آڻيندو رهيو. هن صاحب انگريزن ۽ ميرن جي وچ ۾ تعلقات سڌارڻ لاءِ جي ڪوششون ورتيون. هي سندس اعليٰ تدبير جي تصديق ٿيون ڏين * نواب صاحب نه فقط هڪ لائق مهالار يا وڏو سياستدان هو، مگر وقت جو وڏو اديب ۽ شاعر به هو. سندس تصنيفن مان ديوان ۽ مير رانجهو جي مثنوي مشهور آهن.

نواب صاحب وڏي عمر ۾ سال ۱۸۳۲ع ۾ وڏت ڪئي. حيدرآباد ۾ سندس نالي پوڻان ٿيو ولي محمد مشهور آهي. سندس هينئر ”تاجپور“ شهر تعلقي هالا ۾ رهي ٿو.

* رحمدل خان، احمد شاه جي موح جو ناسور مريض هو، ۽ شڪارپور جو پهريون دراني نواب هو.

هي لڙائي سنه ۱۸۲۳ع ۾ لڳي.

* برنس ”وزرٽ ٿودي ڪورٽ آف سنڌ“ ۾ لکي ٿو ته ”مير مراد علي پنهنجي وصيت نامي ۾ پنهنجي اولاد لاءِ لکيو هو ته هو هميشه ”نواب“ جي هدايتن تي عمل ڪندا رهن. جيتوڻيڪ سيد اسماعيل شاه به ميرن جو لائق وزير هو مگر هميشه نواب صاحب کي فوقيت رهي.“

نواب صاحب شاہ عنایت اللہ صوفی جی درگاہ میرانپور شریف
جو پانڈیڑو ہو، ۽ میان فضل اللہ صوفی جو مرید ہو، پاڻ بہ اہل
دل ہو ۽ اسیری ۾ بہ فقیر ہو۔

”نواب صاحب“ پنهنجي دور جو بلند پایہ شاعر هو، پنهنجي
هم عصر شاعرن مير ڪرم علي خان، ثناء علي شاه ۽ حسن
ڪان ڪنهن بہ طرح گهٽ ڪونه هو، شعر مادو ۽ سليس اٿس
پر منحس ايتري قدر ته پختگي آهي، جو بعضي ائين معلوم ٿو ٿئي
ته ڪنهن ايراني ۽ شاعر جو شعر پڙهي رهيا آهيون، هو پنهنجي دور
جو وڏو حڪيم بہ هو، فن طب ۾ سندس هڪ ڪتاب ”معالج الامراض“
بہ لکيل آهي، جو مير مراد علي خان جی ڦالي سان معنون ٿيل آهي.

انتخاب

آهستي چشم ترا سير زبان ميدانند
نوڪر مڙگان ترا تير ڪما ميدانند
از عمارتي چشم تو هم باده گشان
ساگر چشم ترا پير مغان ميدانند
نخلبندان رياض تو چو قمري بہ حسن
قيد رعنايي ترا سرو جهان ميدانند
خوبرويان سخن، طره ڪاشان خطا
زليف مشڪين ترا دام جهان ميدانند
طوطي هست دهان تو خموشي دارد
غمزه و ناز ترا نطق زبان ميدانند

ايضا

دريائي غم را بن و پاهان ڏيڍ ٿيست
ڪار زمان را سرو سامان ڏيڍ ٿيست
پيش از هزار تير جفا ٻڌيل من است

پنهان چنانکه یک سر پیکان بدهد نیست
 آب حیات در ظلمات است نزدا
 ظلمت بی است چشمه جوان بدهد نیست
 گفتار که جان ز حادثه بردیر بر کنار
 همدان غم دل است که خود جان بدهد نیست

ایضا و لم

مرا بوشای شمع هیچ حاجت نیست
 رسیده رخ بار در کنار اشب
 کجا است شمر که بهر تو اشکبار نه شد
 هزار دهنه چو ابر است زار زار اشب
 بهوش کوفی مکن جام ساقیا لبریز
 که مست گشت ز جام تو هوشیار اشب

ایضا و لم

ما نقد جان و دل به نثار تو دادیم ایمر
 این است اینهم محکم اعتماد ما
 خامش ولی که طبع نگار تو نازک است
 صندل ببرد سر نمکشد زیس بیدر ما

شبهه رام "عطار"

کیتري قدر نه برکت یريو زمانو مو آهو، چدهی نه
 تعصب هو، نه نوکرین جي تناسب تي جهگزو، نه رندو مو رولو،
 جهکدهن هندي زبان جا عالم هئا مسلمان، نه ورسي زبان سان
 محبت جو ثبوت ڏيڻ ۾ هندو نه گهٽ نه رها. انوقت جي سنڌ،

محبت جي سر زمين هئي. ”رضائي“ مصنف ”زيبانگار“ ۽ انوقت جي سنڌ لاءِ ڪهڙو رعمدو لکيو آهي:-

ڪم ملڪ سنڌه کان عشق ڏيڊم بهر ڪوئي دڪان عشق ڏيڊم
محبت رادور بازار گرم است ڪم چشمر مردش سيار گرم است
بود آب و هوايش انش الگيز بدل سوز محبت ڪم ڪند تيز
دهار سنڌه ڪوئي لاله زار است ڪم هر دل راتو ڪوئي مرغزار است
دلي ڪلار حوبي آن ديار است ز گلوڀادر سبل نوبهار است

زمين آن بهارستان حسن است

دهار آن ننگارستان حسن است

مگر اڄ ٻوليءَ تي جهيڙو، لکن تي جهيڙو، پڙهڻ تي جهيڙو،
هر طرف تعصب جي باهه پري رهي آهي. چڱي ۽ مٺي جو ڪوبه
امتياز نه رهيو آهي. شريفي مهار وانگر هرڪو پنهنجي منهن سان
هلي رهيو آهي.

شيوڪرام ٺٽي جو ويٺل هو، ۽ سندس تخلص عطارد هو.
ميان غلام شاه ڪلهوڙي کان وٺي مير فتح علي خان جي حڪومت
حا ڏينهن ٿي. منجهس علي شير قانع ٺٽوي مصنف تاريخ تعفته الڪرام
پنهنجي مشهور تصنيف مقالات الشعراءَ ۾ لکي ٿو:-

”عطارد شيوڪرام شهر (ٺٽي) جي مشهور لکندڙن مان
آهي، لطف طبع سان مينگاريل نوجوان صاحب فڪر آهي.“

۱- مثنوي ”زيبانگار“ جي مصنف رضائي بابت ڪتاب خبر
چار ۽ ٽي ملي سگهي، فقط ايترو معلوم ٿئي ٿو ته هن پنهنجي
مثنوي ۱۰۶۱ھ ۾ ختم ڪئي ۽ هو شيخ نظام الدين اوليا دهلوي
جو مريد هو. مثنوي ۾ سٺي پنهنون جي عشق جي آکاڻي ڏنل
آهي ۽ تقريباً ۳۰۰ صفحن تي پکڙيل آهي. شاعر جي شعر مان
معلوم ٿو ٿئي ته هو سنڌي نه هو.

محمد محسن* جي شاگردن مان آهي. نواب هزير جنگ بهادر
ميان غلام شاه عمامي جي منشين مان آهي. هن قدر (علي شهر قانع)
مان دوستانه رشتوائس، نهايت محبت مان هڪڙي جي ڏنل مصرع
تي تضمين ڪندا رهو ٿا. طبيعت پرست ۽ طرز وٺندڙ اٿس. چئن
پوي ٿو:-

بزرگي هر تنگ ظرفي بد زدي کي شود حاصل
درون کرزه هرگز کس نخواهد کرد در يارا
عطار در تار سادرم اين غزل در خدمت قانع
بـرفـنگـين حمامـه گنـدار پوشيدم سرو-ارا
سندس تصنيفات مان ”مير رانجهو“ نثر ۽ موحود آهي.
نظم ۾ سندس ديوان مشهور آهي. ”مير رانجهو“ جو قصه شست
پارسي ۽ لسکيو اٿس، جنهن مان سندس ادبي ذوق جو پتو پوي ٿو.
قصي جي شروعات خفقشمار جي نالي سان هٿن ٿو ڪري:-

تعالیٰ اله زهي نيرنگ سازي بد بزرگي بسي جادو طرازي
بچدين رنگ حسخش جلوه گرشد که در هر جلوه اش رنگي دگر شد
الهي در سخن ده دستگام که تا آمان شود اين سخت راهم
کلیدی ده که گنج دل کشاید ور آن گنجم گهر دردست آید
ازان گوهر که بفروشم بارار دري کانرا شوي هم تو حردار
پنهاني محسن ”ميان محمد - فراز خان“ جي هٿن تعريف
ٿو ڪري:-

نشته بهر مسند کيم بر طور است
ستاده در صف هجا است حيدر کراز
بدوست از کرم اندک پذيريش نواز
بدشمن از ره کين زودگير دير گذار

ہنگفت غنچہ دلہا بے بہہ دولتِ او
چنانچہ گل شگفتہ در بہمن بفصل بہار
فلک بہرہ بدیوان عدل او مجلی
کہ بعد ازین نشود چشمِ نغمہ بہدار
آنکانونہ ہڈائی تُو تہ ”ہر رانجہو“ جو اُهو سڈ جی
تاجدار ”سرفراز خان“ جی فرمایش سان لکھن ۾ آیو۔ نصہ جی
احتمام تی لکي توجہ۔

من این افسانہ رنگین تر نوشتہ ۾ رنگین بلکہ شیرین تر نوشتہ
برنگینی جو گل جابیش بلستار بشری ۾ ہو شکر خندہ ہار
سراسر ۾ رنگین نقش بدد بشری اگر خسرو پسند
انہی ۾ کو شک نہ آہی تہ عطارد جو نظم و نثر بہرہ
وہند ۾ تہریف جی لائق آہی۔ سندس تصنیف ایران جی بلند پایہ
افسانہ نگارن سان ویو نکر کائی ئی۔ ”ہر ۾ رانجہو“ ۾ و
افسانہ اثنی ئی ”سوز و گداز“ جی جیتری جاگندی تصویر آہی،
”عطارد“ جی قلم حا اُن ۾ جدت ۾ رنگینی ہدا کئی آہی،
ما عمر فانی رھندی، ہر ۾ وصال جو ذکر، صحبت جون ۾
تایون ۾ صدا، عطارد جنہن نمولی سان پیش حکیا آہن، اُن لاء
ہو حقیقی داد جو مستحق آہی۔

شوہو کرام جی تاریخ وفات جی پوری خبر ہنجی نہ سگھی،
مگر چنی سگھی تُو تہ هن میرن جی اوائل دور ۾ وفات سکھی
آہی، سکھن آہی سندس تصنیفون بیون بہرہن، مگر هن دور دور ۾ انهن
جو ملن مشکل آہی۔ سندس غزلیات مان انتخاب ہیٹ ڏئی توجہ۔

غزل

در شب ہجران ندانم چشمِ چوں می گریست
این قدر دلم کہ از شب تا صبح خون مگر بست
ایکہ ۔۔۔ ی ہر سی لطف از گریٹ چشمِ مہر می
لعل تو بسیار کسر میدید افزون ۔۔۔ گریست

شب عطارد را بمحفل خواند بیرون ماند غیر
این درون فرخنده بودن آن به بیرون مگر بست

ایضا

باد آن شبها که با من می نشستن بسی حجاب
می نهادی سر بزانویم همی رفتن بخواب
سالی از ما زهر دامن شیشه پنهان میکشید
دست مادر دامن ساقبست تا روز حساب
بهر مها رویان عطارد سبک می سازم راهم
فرد فرد شعر من گردد که فردا آذین

طوفان لُتوی

میر حامدالحق صاحب "علوی" فرزند رشید خواجہ قمرالله
صاحب علوی جی "بعض جنگ" و ملا "طوفان" لُتوی جا گهشی
اُدا از هر غزل ذیل عشاء آنهن مان کن تی قُل ۱۲۳ هجری به
لُگل هُشی. حیثولیک ملا موصوف جو کوبه تواربخی احوال احاطگی
دستیاب تی ل سگهیو آهی. مگر هی حقیقت آهی ته هو "تحفة الکرام"
میر علی شیر قانع کان پوء تی گذریو آهی. حیکلمن هو آن دور
و هجی ه ته "قانع" ضرور بهجی تصنیف و سندس ذکر کُری
ها. تنهنکُری اسین سندس زمانو پوء شمار کُریون تا آن کان
سواء سندس عزل تی نظر کُرن مان خبر بوی تی ته او "عشق و
میر مشتاق" جی غزل تتبع تی ساگی بحر، ردیف و قافیو و لکبو
وبو آهی. انکُری یقین تی تو ته هو میر کُریعلی خان جی زمانی
ناتین جیئرو رهبو آهی. ممکن آهی عاشق و "مشتاق" مان سندس
دوستانه ناتا هجن و سدن وچر شعر جی ذی وک تی ذی رهی دجی.
"مولانا طوفان" جو شعر دلپذیر آهی. خاص کُری منجهس
درد گهشو آهی، جو کیس همعصر شاعرن و امتیاز تو دُشی. ه ه
هتذ فراق جی صدمی کان بیقرار تی فرمائی تو:-

دور از تو گر آنچنان کز گرد ام گریه جهان
پادشاه خوبان امان از گریه طوفان تو

معنی: - تو کان پری مان اهوی و ریت روئان، جو منهنجي روئ کان
- چو جهان روئي اتي، اي هيئن جا مرتج تنهنجي طوفان
جي روح کان آلامن آهي.

کيترې لدر نه روح جو المناڪ نقشو آهي، جو حضرت
طوفان بظن ۾ چئي ڏيکاريو آهي. سندس شعر درد جي الهن گالھين
سان ڀرپور آهي. پنهنجي بيگسي ۽ فائزادي جو اظهار هنن ٿو ڪري:-

زلف خود ز وحشت خود چسان نه عالم چسان نه گريم
نه ترک پاري توانم از تو، دارم آميد پاري

السوس جو سندس مڃو ديوان هٿ نه آهي سگهيو، نه نه
صناس شعر جي خوان کي وصاحت مان بيان ڪري سگهجي ها.

انتخاب

پس از و فائز به سود چانا اگر بخاکم قدم گذاري
نهاد از تو چو چان ستاني نهاد ارمن چو جان بهاري
زالت خود ز وحشت خود چسان نه عالم چسان نه گريم
نه ترک پاري توالم از تو، نه از تو دارم آميد پاري
مده تو هرگزسي و صالم، مير تو هرگز ز دل مسالسم
پرس اماگهي ز حال که بي تو چو نم به آه و زاري
چو زخم تيرت رسد بطوفان، علاج آرا مجو که نمود
نه کار بخيه نه زخم مرهم که هست زخم تو زخم کاري

ايضا

اي ڀئي تار دليري، پانا حرم قربان تو
چشم فدائي چشم تو چانم فدائي جان تو

اي - هروئي مهربان شکر لب و شیرین دهان
 اي شاه خوبان جهان، خوبان هم قربان تو
 تا عشق تو آموختم مهتر بدل افروختم
 گفتم بسوزن سو ختم بر دم بجان فرمان تو
 از ترک هشت سردوزن چون گل دریده برهن
 صد عاشق، خولین کفن از خنجر مژگان تو
 شد گو تو اي سیمین بدن از داس تو دست من
 تا چند سوزم زین سخن دست من و داسان تو
 دور از تو گریم آنچنان کز گریه ام گریه جهان
 اي شاه خوبان آسان ار گریه طوفان تو

مرزا مظهر سید طباطبائي

مرزا مظهر سید طباطبائي، میر حکیمعلی خان و میر مرادعلی
 جو مصاحب و شاهی حکیم هو. آن کان سواه هو وڏي درجي
 جو شاعر هو. خاص حکیم فن غزلیات ۾ کيس گهڻي مهارت حاصل
 هئي. حکیم سوزني و مرزا مصاحب تبريزي سان ويڻو ٺڪر
 کائي ٿو. "جناب میر حامدالحق صاحب غلوي" جنگ بیاض جي
 غزلیات واري پاڻي ۾ "میر مظهر" کي نه پاڻ درجو ڏنو آهي.
 "حیدر پر گزي" جو میر مراد علي خان جي وقت ۾ حیدرآباد
 جو مختیار وڪار هو. انجي و شاعر جي وچ ۾ گهڻي ردبدل
 رهندي هئي. شاعر انجي دجو ۾ ۶ ڏکيون نظمون لکيون آهن،
 جن مان هڪ جو مطلع آهي:-

حیدر برگري رني دارد عبرت لعبتان چین و فرنگ
 هن نظم ۾ مرزا مظهر "حیدر پر گزي" کي گهڻو بدنام ڪيو
 آهي. هي نظم هن کان به زیادہ قابلیت سان لکي وئي آهي. جنهن
 ۾ هن "حیدر"، جي شخصیت تي بحث ڪيو آهي. ڪردار نگاري
 و هن کان زیادہ اعليٰ مثال، سنڌ جي پارسي شاعري ۾ ملڻ
 مشڪل آهي. فرمائي ٿو:-

حلق بسیار غلیظ کم دارد	حیدر برگری ز اصل سرعت
هفت فرزند در شکر دارد	شکر او بزرگ همچون سنگ
خمر کجا نسبتی به یسر دارد	شکر و کجا و بسر محیط
روز طبعش ز سایه ام دارد	شب مزجش ز بهش می لرزد
در دروازه عدم عدم دارد	روز جنگ از برائی راه گریز
نوحه بر خویش زیر و بر دارد	چون بواز بد کوس جنگ با و حدل
خرم و وائی مدح و ذم دارد	چند در مدح او سخنی رانم

میر مراد علی خان جی زمانی و "پالنور" جو نواب بیمار
 ٹی پو نواب جی گهر ٹی میر صاحب مرزا مظهر کی پالنور
 روانو حکیمو ته وھی نواب جو علاج سکری، مگر ٹوری وقت جی
 علاج کن پو "نواب صاحب" مرزا صاحب کان شاککی ٹی
 پو، جنهن سکری مرزا مظهر آنجی علاج کان هت سکیدی ورتو
 و سندس هجو و هک ڊگھی نظر لکي، جنهن و هن نواب جی
 طبعیت، بیماری، و پنهنجي علاج جو ذکر سکيو آهي. نظم
 فن طب جی گالهن سان پرور آهي، اندو انتخاب هن هیت
 ڏجي ٿو:-

آدمي زاده نيست حيوان است	حاکم دهر شوم پالهور
کان همه علت است و نقصان است	گفتم اورا مخور چواني و دال
قوت اشتر از مغیلان است	طوطیا ترا غذا است شکر و قند
بکسي گوبمشل حيوان است	گفتش نبض خویش ران نمائي
کو فلاطون عصر و لقمان است	نبض خود رابده بدست کسی
پیش کرگوز و نغمه بکسان است	هیچ مفهوم او نشد آری

مرزا مظهر پنهنجي دور جو وڏو شاعر هو. هن پنهنجي شاعراڻي
 ذات هجو انگاري ۾ وڃائي، جيڪڏهن شعر جی ٻين ڀاڱن ڏي
 رجوع ٿئي ها ته هو پنهنجو عمدو يادگار چڙهي ها، مگر ڪنهن

جي طبيعت جو لاڙو آهي. جيڪڏهن هو ”هجوئگاري“ ڏي رجوع نه ٿئي ها ته سنڌ جي پارسي شاعري، شعر جي ان پاڻي ۾ خالي نظر آهي ها. مرزا مظهر جي قوت ٿيڻ جي تاريخ دستياب ٿي نه سگهي.

غزل

گل پيش تونگذاشته نازڪ بدني را
طوطي ز تو آموخته شيرين سخني را
چشم تو حريفی است که از صومعه زهد
در ميکده آورد اويس قرني را
با قوت لب لعل ترا دهنه ازان روز
خون گشته دل از رشک عقيق يعني را
خوشنودني مظهر ز تو گاهي نمدنگي است
آه! اريند چشم تو ناوک فنگني را.

محمد ابراهيم ”اڀري“

محمد ابراهيم ”اڀري“ سيوستانی مصنف ”انشائي اڀري“ بلند درجي جو لائق ۽ ناظم ٿي گذريو آهي. سنڌ وارن تي سندس هي وڏو احسان آهي، جو سنڌ جي صالحين، اميرن ۽ حاڪمن جا مڪتوب گڏ ڪيا اٿس. هي مڪتوب ٻن جلدن ۾ آهن. جيتوڻيڪ ”اڀري“ جي حياتي جو مڪمل احوال ميسر ٿي نه سگهيو آهي، مگر ايترو معلوم ٿي سگهي ٿو ته سندس زندگي هميشه دنيا ٿي تڪليفن جو گهر رهي. هڪ هنڌ انهن تڪليفن جو نهايت شائدار طرح بيان ٿو فرمائي:-

چن ڪنده ام که گشته ميسر وصال دوست

بيدرد را گمان است که آمان برآمده

ڪيتري قدر نه عالي خيال آهي. انساني زندگي جا هميشه

تمنائن سان پرڏل مصائب و آلام ۾ وڪوڙيل رهي ٿي، عام جي لاءِ معمولي شي آهي. مگر حقيقت وارا ڄاڻن ٿا ته ڪيتري قدر نه ڪئن چيز آهي.

”انشائي ابري“ جو ٻيو جلد جو منهنجي نگاهن کان گذريو آهي، مصنف ۱۲۰۷ هـ ۾ تصنيف ڪيو آهي، انجي منڍ ۾ جا نظر ”درشرح حال خود“ جي عنوان هڪ ذلي الس ما قابل قدر آهي. فرمائي ٿو:-

لدارم درمهان کس آشنائي	ڪر بخشد فاني برمن دعائي
يڪي مرده تن و پريده جائم	شڪسته پشت و مسكين بيتواني
شڪسته خاطر و بگسته پيوند*	زدنيائي دني و بي وفائي
بدبختي بي مراد ازدار دنيا	نباشد همو من درهچ جائی
زين رو مغر خود خوردم درين کار	که ماند يادگار ازمن بجائي
لدوامد در سراسر عمر از من	يڪي ڪاري که باشد خوشنمائي
دلخون شد خدايا رحيم فرما	کنون زان حسرت دروائي وائي
خدا ولدا دوري از غيب بکشا	بر اي روزگار اين گدائي
که من از فضل تو آسود وارم	به بخشي برهنين مسكين عطائي
مبشاش از رحمتش نايمد ابري	که باشد رحمتش بي منتهائي

محمد صبغت الله شاه راشدي

محمد صبغت الله شاه عليه الرحمة*، حضرت محمد راشدي عليه الرحمة* کانپور سجاده تي ويٺو ۶ برابر ۱۳ سال سجاده نشين رهيو. سندس تولد جي تاريخ جي خبر نه آهي، مگر سندس وفات ۶ رمضان ۱۲۳۶ هـ ۾ ٿي. مولانا عبدالقدوس سرهندي قطع تاريخ هنن ڏني آهي:-

* ابري ڪي پٽ جي شايد اولاد نه هئي.
 * سندن خانداني احوال ”تذکرہ“ جي پهرين جلد ۾ حضرت محمد بقا عليه الرحمت جي احوال ۾ ڏنل آهي.

صفت الله شه پور انعام راشد و مرشد هادي انعام
 رخت به بست ازین دار فنا کرد در جنت فردوس مقام
 روح او خورم و خوش در ملکوت لیکه ناسوت ز بهرش ناکام
 گشت زار پرخ و فانش هائف شمشه یوم ششم ماه صیام

پارسی و عربی زبان تی کیس عبور کامل حاصل هو.
 پیر صاحب روضی واری جو کتب خانو سندس وقت پر وندو اوج
 حاصل کیو. پان اسپری و به فقیری زندگی جو مالک هو شعر
 و شاعری پر سندس مکمل دیوان کون آهی، پر کدھن کدھن
 شعر چونندو هو.

انتخاب

ز دردت دلفگارم، ٻاکه گوهر؟
 ز هجرت بفرارم، ٻاکه گوهر؟
 ز گردش گیتی بی مهری یار
 شکایت هائی دارم، ٻاکه گوهر؟
 غم خورد راه هر کس عالم اندر
 چون غمخواری ندارم، ٻاکه گوهر؟

وله

تشنڪي صدف چون شود بسیار
 بهر معیض معاب می آید.

سید و فالکوی

سید محمد وفا "لکوی" نارور عالم و طیب "لکي" تملقي

* هي احوال "ستاره سنده" جي مضمون "سندھ جو هڪ
 محسن گهراڻو" مان ورتل آهي.

سکر جو ويلل هو. سيد صاحب ”حضرت فقير الله صاحب علوي“ جي لراڻمند مريدن ۽ شاگردن مان ٿي گذريو آهي. پنهنجي دور جو وڏو نامور طبيب هو. سندس علاج معالجي جي ذات جون گهڻيون ڳالهائون موجود آهن. ”مڪتوبات حضرت فقير الله“ مان خبر پوي ٿي ته هو علمي تصوف جو وڏو ماهر هو. هڪ خط ۾ سيد صاحب پنهنجي مرشد کان ”اسمائي حسني“ جي پڙهڻ جو طريقو پڇيو آهي. مولانا فقير الله صاحب جنهن نموني سان سمجهايو آهي سو پڙهڻ وٺان آهي.

سيد صاحب نه فقط نامور عالم يا وڏو صوفي ٿي گذريو آهي، پر هو شاعر به هو. سندس شعر اکر ۾ مالدو آهي، پر نهايت سباج وارو ۽ وڻندڙ آهي. هڪ هنڌ ڏاڍو مزي جو شعر لکي ويو آهي، ڇي:-

با وفا ميڪئي هزار جفا ادب آل مصطفي نه ڪئي
سندس اولاد لکي ۾ موجود آهي ۽ هن طب جي سلسلي
کي قائم رکندا آهن.

انتخاب

جام شراب ڪهنه آرزو است
گفتن شيرين مخمر آرزو است

۽ سندس اعليٰ حڪيم سيد علي صاحب، محمد بن قاسم فاتح سنڌ جي زماني ۾ سيوهڻ جي ڀرسان آهي لکي ۾ رهيو، جتان سندس مختلف شاخون ڦٽيون، جن مان هڪ شاخ لکي ۾ به آهي دهلي.

هي تعلقات روهي ايتري قدر نه ڳوڙها هين، جو حضرت فقير الله صاحب جي سال وفات جو مڪتب ۾ حضرت وبا جي قبر ۾ موجود آهي:-

ولي و غوث خدا حاجي فقير الله شد بخلد مرتبه شين الي الابد
وفاء شب و تاريخ و مال و مال بگو سيوم صفرو نصف ليلة الاحد

چند ز دشنام کنی تلخ کلام
 بسوی شهرین دهنم آرزو است
 نذر این گلشن کثرت منم
 وحدت جنت چمن آرزو است
 باش وفا حاضر چون گفت بار
 موطئی شکر شکم آرزو است

غزل

وعدا می کنی و وفا نه کنی
 ای بربرو چرا حیا نه کنی
 من بی نوم آسم هیات
 با زبان خشک مرچا نه کنی
 یا وفا می کنی هزار جفا
 ادب آل مصطفی نه کنی

غزل

کجام معیت جان است چون جانان نمی بینم
 قرار قلب کوی گردد هو جان نمی بینم
 بهانه هجر مهجورم ز معسر وصل وی دورم
 نگیرد در در به دورم به کنعان نمی بینم
 ابرو روح افرا گل شده معظوظ هر بابل
 بروح کوی رسد راحت گل ریحون نمی بینم
 وفا با درد مهجوری کند حق دل به سروری
 اگرچه از چنین دوری درین امکان نمی بینم

سید شجاع لکوی

«سید محمد شجاع» «سید محمد وفا لکوی» حی خاندان
 مان و نو ناسی حکیم و شاعر و کنیزو آمل علم حکمت و

سندس پری پری شهرت هئی، ایتری لدر جو وقت جا تاجدار د
 سندس سلاسی هئا. "سید شجاع" پارسی زبان جو وڈر شاعر ٿي
 گذریو آهي. سندس شعر نہایت لذت دہندہ ۽ بلند پایہ جو آهي.
 مخدوم "محمد صالح وزیر آبادي" سندس ہم عصر هو ۽ غنی بن
 بلند پایہ شاعر بن ۽ ہمیشہ ٿي وٽ ٿوہدي رهندي هئي. "سید
 نور علی شاہ" بہ سندس خاندان مان نامور طبیب ۽ شاعر ٿي
 گذریو آهي.

انتخاب

ای بار خوشخرام خندارا بیا بیا بہ پارہ تمام خندارا بیا بیا
 مطرب و کتاب و گل و مل سرسراوند بہنو سرا حرام خندارا بیا بیا
 از تشنگی لرق تو جام بلب رسید برکف نہادہ جام خندارا بیا بیا
 ای شہسوار تومن بکرہ بکشتگان ار دست کش لگام خندارا بیا بیا

غزل

شکر خدا کہ راحت دل از درم
 دامن کشان باطنف و صفا بر سرم رسید
 برخواستہ بپایش سودم سر نیاز
 برداشتہ سرم ز قلم دربرم رسید
 ایام ہجر رفت و نسب و صل شد پدید
 در خانہ ام جو خسرو بیت الحرم رسید
 در پایہ بند نو زنجیر از ادب
 خاموش ای شجاع کہ آن سرورم رسید

غزل

آہ کہ بده عشق تو در سر اشد هنوز
 در بزم بیدلان غم پرور نشد هنوز

باتوت و لعل و لاله برابر لب نگار
 هر یک خجل بخویش که احمر نشد هنوز
 سانی دو صد هزار صویر بعلق ریخت
 با این هزار جام لب تر نشد هنوز
 هر پست ای شجاع بهجران گدا ختم
 یکدم وصال یار مهر نشد هنوز

غزل

زلف تو زنجیر عشقت در گلو انداخته
 بست طوق بندگی در گردنم چون فاخته
 نیز مژگانست سنان عشق تو در میندام
 تا قیام حشر در صحن دلم مراختم
 مهر تابان تو در برج دلم شد خانگه
 خار و حسن اغوار از قصر دلم برداشته
 چشم بیمار تو بر انصاف و غار تگر جهان
 زاهدان را رخت اندر دین و ایمان ناختم
 عشوه به ناز و کمرشده همزه هندو تو
 بر شجاع از هر طرف لشکر بغاوت ناختم

پیر نظام الدین سرهندی

پیر نظام الدین صاحب، حضرت * غلام محی الدین صاحب
 سرهندی * جو فرزند ارجمند هو. پیر محی الدین صاحب، حضرت
 * مجدد الف ثانی * جی اولاد مان هو، جو کجه وقت بغارا، هرات،
 کابل و پشاور و سیر کری سنه ۱۷۹۰ع قاری اچی خردآباد
 سند و رهبر و وفات به اتی فرمایانین. پیر نظام الدین صاحب *

* تاریخ مان معلوم تو ثنی نه مستقل طرح ۱۸۰۶ع و هو
 و وفات ۱۸۲۸ع قاری کماثین.

سندس "پاک فدائی محی الدین پورہ اچی شکارپور و رہیا، مشہور
 شاہ ابدالی" افغانستان جو مشہور تاجدار سندس معتقدن و هو
 مہرن پیر نظام الدین صاحب کی صحبت یوں ہی جاگیروں
 ذہن و مہرن ہی نراین مان "ایوب شاہ" سندس پیچہ معتقد
 هو. "میجر گولڈ سمٹ" جاگیرات جی سلسلی و لکی ڈو نہ پیر
 صاحب وڈی اثر وارو و شہرت جو مالک آہی.
 "پیر نظام الدین صاحب" مکمل ولی تی گذریو آہی.
 حکم من حکم من شعر و چوندو هو، جو نہایت سوز و گداز وارو
 و ناثر آہی. پاٹ شکارپور و سال ۱۸۳۰ع قاری وفات فرمایا
 سندس ثروت لکی دروازی تی آج بہ عام خاص جی زیارت گاہ
 آہی. شعر و سندس تخلص کئی نظامی آہی و کئی نظام.

انتخاب

گناہا نیک من کردم نمی کنند بہ تحریری
 اگر عمری ابد باشد نمی آید بہ تقریری
 در غمتان چنگی کاغذ مباحی گرشود دریا
 نیستان کلک گر گردد کجا آید بہ تسطیری
 از احوال خراب خود بسی شرمندگی دارم
 شیاطین و شفق گشت نفس من بزجرری
 مگر امید عفو او قوی گشت بجان من
 من عصیان نماید حق ز فضل خویش کسری
 شفیع هست چون احمد ندارم غم از عصیان ها
 بود الطاف او یاور بہ مسکین و دلگیری
 نظامی غم مخور می باش بر لاتقطو خورم
 برت آیین مؤدہ کافی است از قرآن تفسیری

غزل

بیست کشاده چشم من جز بخیال روئی تو
 بیست غم نه شد دلم جز بسنج روئی تو
 هر شعر چون بلبان آید در تو و بنگرم
 از پی آنکه شد مرادال خجسته روئی تو
 نعمت وصل چون توئی کی بمن گدا رسد
 بیهوده صرف میکنم عمر به جستجوی تو
 مرد نظمی از غمت بوئی وفا بد و فرست
 تا بو سبک صبا زنده شود به بوئی تو.

میر فخر الدین علوی

"میر فخر الدین صاحب" علوی، "حضرت فقیر الله صاحب" *
 جی وڈی فرزند "حضرت حفظ الله" جو فرزند هو، علم حکمت
 * علم ادب و سندس وڈو درجو هوندو هو، خاندانی نجات جی
 سکری سندس گهائی معتقد هئا، "میر رستم خان" هنکی وڈی
 عزت دیندو هو، سند فتح ٹیٹ کلان پوه "سرچارلس" به سندس
 دنیائی عزت آهائی قائم رکھی، وقت میر علی مراد خان جو
 وزیر به ٹی رہو، کس کتابیں سن ته خاص محبت هوندي
 هئي، "علوی مکتب خانہ" گهڻو سکری سندس محنتن جو ڦل آهي،
 پاڻ ۱۸۵۴ع ڌاري وفات فرمائين، "حضرت نظامی" جو همعصر
 هو * وقت بوقت سندن وچ به شعر و شاعری جو چرچو
 رهندو هو، هي اعليٰ درجي جو شاعر هو * سندس شعر
 دلچسپ آهي.

* حضرت فقیر الله صاحب جو احوال تذکره جی پهرئين
 جلد ۾ اہل آهي.

الانتخاب

اي مشور از جمالت ماه و مهر و مشتري
 اي مسكروم از وسوخت منصب پونمري
 گشن ايجاد را يون تو گلي ناپيد پديد
 درميان شش جهت از هر چه گويم بهتري
 نزد رخسار تو سر در جيب ابداني چمن
 پيش قدم دلگشت شرمنده سرور غوغايري
 در بهارستان حسني رونق حور و بري
 بر هم خيل رسل فرمان روا و ... روري
 گر شي اسي ماه خوبان شمع جمع ماشوي
 ناپيد از لسوح جبهه طالع ليك اختري
 طرز شعر نغزالدين نظم وفا * راز پورا است
 گرز روئي حسن و دانش حرف حرفش بنگري
 از مغانتي مجلس شاه * است آنك گفت
 تو چسا كوئي لهن اي ماه اندر دلبري

مخدوم محمد صالح

«لكوي» جي پريان «مهرن» جو آباد سكيل هه
 ننڍڙو ڳوٺ «وزير آباد» نالي آهي جنهن ۾ تمام لائيرا خدا وارا
 ٿي گذريا آهن، جن مان «پير محمد لڪوي» ۽ سلطان ابراهيم
 صاحب مشهور آهن. مخدوم محمد صالح به ان ڳوٺ جو ويٺل
 هو. هو نقشبندي طريقي جو پائيند هو ۽ سندس مرشد «علام
 محي الدين صاحب» سرهندي هو. هي بزرگ «حڪيم محمد شجاع

» اشارو سيد محمد وفا لڪوي ڏانهن آهي.

» اشارو حضرت نظام الدين ڏانهن آهي. هن مان معلوم

ٿو ٿئي ته حضرت نظام الدين اردو شعر به چيو آهي.

۴ حضرت نظام الدین^{۳۰} جو معصوم هو، شعر ۴ سندس تخلص
 «صالح» هو، صالح پنهنجي دور جو وڏو عالم ۽ شاعر ٿي گذريو
 آهي. سندس تصنيفات مان ۱۲ جو پتو پوي ٿو، جي آهن: گلشن
 معجزات ۽ ديوان نعتيه گلشن. معجزات ۾ حضرت محمد صلي الله عليه و آله جي
 معجزن جو بيان آهي، جو گهٽ وڌ ۲۰۰ صفحن تي پکڙيل آهي.
 هن ۱۲ تصنيفن کانسواءِ هن صاحب جو ٻيو متفرق مڪلام
 به آهي.

سندس شعر پاسڪيزه ۽ نهايت وڻندڙ آهي، «وزير آباد»
 جهڙي گهڙي ۱۰۰ اهڙي بلند پايه شاعر جو پيدا ٿيڻ واقعي حيران
 ڪندڙ ڳالهه آهي. سلطان محمد ابراهيم صاحب جي مڃاڻن مان
 معلوم آيو ته مخدوم صاحب نهايت متقي ۽ خدا پرست هو،
 سندس ولادت به وزير آباد ۾ ئي ۽ ايتري مدد ٿي.

انتخاب

ساغر ۽ سي و سي بحريهان مزه دارد
 بابل به گل و گل به گلستان مزه دارد
 بي عشق چون حيوان بود انسان سراها
 طارم به مر و مر به شبستان مزه دارد
 در هر مکش آن روئي ز ناصح که خدا را
 کشور به شه و شه به احسان مزه دارد
 پايان نه کني راه طلب صالح بجز عشق
 وه شوي بجان و جان بجانان مزه دا

غزل

دل کد شفا روخت رسول الله	خان نزاروخت رسول الله
ها لاهي ز لطف خویش مرا	بنا روخت رسول الله
همچو مدور و کعبه و عمره و حج	مدعا روخت رسول الله

اهل دل را به ود اگردانی دلربا روضه رسول الله
آفتاب جهان فروز و یقین پرسیا روضه رسول الله
کعبه هر دو عالم است یقین صالحا روضه رسول الله

غزل

همدت آخر شد نمی دانی هنوز
موسیقی همچو طفلانی هنوز
در دوا کوس رحیل کاروان
تو و بغواب با مدادانی هنوز
بیر گشتی بر نمی خیزی ز جانی
خوشتن را نوجوان دانی هنوز
شد بغارت ملک دل و حال تو
در تو هر آنکه سلطانی هنوز
جز کتاب عشق کس آگه نه شد
تو نه زین یک حرف میخوانی هنوز

گلشن معجزات

مناجات

دادایا ز لطف آمدم تسوی چهیمبر دعایم بهلا شک شوی
مکن رد دعایم ز درگاه خویش به این همه آل شاعر قدوس
دگر آرزوئی دلم هر زمان مرا هست ای خاق انس و جان
مرا در مدینه مبارک رحمان ز احسان و از منت بیکران
به پیشم به این هشر خود در حیات خوش آن روضه سرور کائنات
به موکلان بروم حرم حرم صبر سر بران عیش محرم
سر آرم ز دل الغیث و درود بگویم که ای مجتبیائی ودود

قلم نه ز روضه سرون در حرم

به یمن در حرم عاشقان صفر

غزل

ز درد عشق پندیر سی خورسندگی دارم
 ز عوق او بحدالد ز سی خورسندگی دارم
 در این وادی بامیدر جمال دوست سی پویم
 بیایم ره بسوئی او چو بس جویندگی دارم
 بشمر دلکش کاسر ثنائی مصطفی گفتم
 ز طعن حرف گیرا کون بودم خندگی دارم
 ز قد این و آن بنگر بسان صالح ارادم
 چو بر خاک درش مردم جین بندگی دارم

مخدوم عبدالواحد سیبوستانی

حضرت مخدوم عبدالواحد سیبوستانی سیوہن می مشہور عالمن
 سان ئی گذریو آمی سندس ولادت ۱۱۵۰ هجری ۱۷۳۷ء سنس
 علم ۴ چاں حو ایترو تہ بلد درحو هو، جو کہیں "نمدان ثانی"
 سکری سڈیندا ہئا، سندس فتویٰ کی آخرین فیصاوی سمجھیو ویندو
 هو، سندس فتوائن (فصلن) جو کتاب "بیاض واحدی" جی نالی
 سان مشہور آہی، مخدوم صاحب د ون بہون بہر حکمتیون ئی
 مشہور تصنیفون آہن، جھڑی ربت سندس تشریحی نظیر هو، اھڑی
 طرح سندس نظام بہ استادار هو، سندس دیوان اچ ذیاب آہی،
 سندس شاگرد محمد افضل ھکے ھند لکيو آہی تہ "ھکے رات
 مخدوم صاحب نند بہ اقر ھکدی ھکے سچو غزل ھئی ویا ۴
 پاں ائین ئی ند بہ رھیا، آن عزل سو مطلع ۴ مقطع ھن
 ہیٹ ڈجیٹو:

عمر عزیز توک بخش و نگار رفت
 نہکو نگاہ کن کہ دست ۴ کار رفت
 "برواحای" در این غم رحمی فکر کر
 گویا کہ اہل رحم ھم زین دیار رفت

هي بي نظير عالم ۱۴ رمضان سنه ۱۲۲۴ هـ ۱ فوت ٿيو

غلام علي ٺٽوي

غلام علي ٺٽوي تخلص ”مومن“ مھون جي دور جو اڪمل شاعر ٿي گذريو آھي. مير علي شير قانع تاريخ تحفۃ الڪرام ۾ سندس مختصر ذڪر هنن ٿو ڏئي:-

”مومن غلام علي، الله وردي بيگ جو پوتو، نوجوان ۾ تازہ نڪر شاعر آھي، شيخ قمرالدين ۵ جي خدمت ۾ بادشاھي چاٻوٽي ۾ ملازم آھي. مومن جو شعر سنجيده ۽ وٺندڙ آھي انتخاب ڏھي ٿو:-

بها ساني ڪہ عشقت ڪرد روشن حانه دلها
۾ مشکل بود اول آخر آملان ڪرد مشڪاها
محبوط عشق را نازم ڪہ بهدار غرق چون موجم
ز پستي بر بلندي ميبرد منزل به منزلها
به عقل خام سي نازي حڪيمافتش خود سازي
دريں ره حان بهان بازي سپرده بهاء عاقلها
ترا به جويم و بگذشت عمر اي يار هر جائي
پڪوه و دشت و دهر و مسجد و مرغانه و محملها

صاحبزادي آزاد ملڪاڻي

صاحبزادي آزاد ملڪاڻي هندو قادرالڪلام شاعر ۾ ڪرمعلي خان جي دور ۾ ٿي گذريو آھي. هو حيدرآباد حورمندڙ هو، معلوم ٿئي ٿو تہ هو ميرن جي ملازمت ۾ داخل هو، ۱

۱ الوحيد ساليانه نمبر ص ۱۰۰

۵ شيخ قمرالدين ۵ باڪمال شاعر هو. سندس تخلص عشرتي هو.

کس نشی جو عهدو حاصل هو. "محکم خسروی" نالي ڪتاب
جنهن ۾ ميرن جي صاحبي ۾ رهندڙ شاعرن جي ڪلام جو انتخاب
افراط و تفریط مان نظر اچي ٿو. جنهن مان خبر پوي ٿي ته سندس
شعر مقبوليت جي درجي تي پهتل هو. ڪي ڪي غزل ته مير
مهرم علي خان جي تتبع تي چيل اٿس، جي ڏيکارين ٿا ته هو
مير صاحب جو خاص مصاحب هو. سندس علمي محفلن ۾ به
ٿي رهيو. سندس نسل مان هن وقت ديوان لوهو مل ڪوئند بخش
ملڪاڻي حيات آهي.

انگلاب

ڪو همدسي ڪه رنج ڪند ٻا پڪام ما
با ماه من ز مهر رساند بهام ما
هاشا ڪه سولي روضه رضوان قدم لاه
باشد اگر بگلشن ڪويت مقام ما
هرت دراز بهاد بسر زلف راهچ
ڪو نه ساز قصه هيش و دوام ما
آزاد گرچه ماه ز خور به بهر مبرد
خورشيد را نوي ست زماه تمام ما

—♦—

جان پر ڪوشش تو خدا ميکنيم ما
اين سلسله ز عشق ٻا ميکنيم ما
اي غنيمت لبث شڪايت خونخوار ٿي غمت
هر صبح ٻا نه مهر و صبا ميکنيم ما

—♦—

مغزن بهر خدا حز خاطر آگاه نيست
ور نه هر دل را ڪه مي ڊوني از و گمراه نيست

هي ڪتاب مير مراد علي جي حڪم سان سنه ۱۲۳۷ھ
۾ تيار ٿيو هو.

بندهم جور توام لطفت نمي خواهم دگر
 ز آنکه آن دائم بود اين گاه همت و گاه نيست
 بسکه باريکه است آن موئي ميان فکر مرا
 باوجود موشکا فيها پرازش راء نيست
 هر که چون آزاد رخسار تو دارد نگاه
 چشم حاش را نظر بر روئي مهر و ماه نبوت

محمد پناه رجا

محمد پناه رجا، ابو تراب محامل لتي حي مشهور شاعر
 جو شاگرد هو. علي شهر قانع "رجا" جي تعريف ۾ لکي ٿو،
 "سنس طبيعت ۽ فڪر هميشه وڻندڙ شعرن جي ڳولها ۾ رهي
 ٿو، فن تاريخ ۾ سندس درجو بلند آهي ۽ سندس صحبت نهايت
 وڻندڙ آهي، فقيرن ۽ بزرگن سان دقيقيت رکندڙ آهي، هن وقت
 لتي جي شاعرن ۾ سندس وجود غنيمت سمجهيو وڃي ٿو."

محمد پناه رجا، شاه عبداللطيف جو پيوند معتقد هو. "شاه"
 جي تعريف ۾ سندس قصيدو مشهور آهي. هن غلام شاه عباسي
 کان وٺي مير جکرمعالي جو زمانو ڏٺو ۽ وڏي عمر ۾ فوت ٿيو.

انتخاب

بر رخ فگندي از دوسو آنزلف عنبر قام را
 يکبار بردي از دلم هم صبر و هم آرام را
 ساقی بزم ما کسوں زود آک دلها گشت خون
 از دور چشم باده گون در گردش آور جام را
 عالم زمزگان دست صف نادگ زدي از هر طرف
 آخر دلم بردي ز کف بگرفت ازمن کلام را
 داغ غمت جان روز تر چون لاله دارم بر جگر
 ازمن رسانيد اين خبر آن سرو سيم اندام را

ای خسرو شیرین سخن * دستم ثنا خوان تو من
با فدایت جان و تن دارم رجا انعام را

سید صابر علی

سید صابر علی "صابر" میر کرم علی خان جو خاص مصاحب
نئی جو ویل هو، جو پوء میر کرم علی جي اقام حکومت
۾ نئی کان لکي اهي ۱۰۰۰ روپيا ۱۰۰۰ روپيا ۱۰۰۰ روپيا
علمي صحبت ۾ شريڪ ٿيندو رهيو. سندس شعر دلکش ۽
دلپسند آهي.

انتخاب

آهنائي بشيرين لکھان پيشه ما
نرگستان شده درپوش نظر پيشه ما
از مي عشق مفان منع مکن اي زاهد
که زميني است نرو تازه رگ و ريشه ما
آمده روشن ديدنه فزید صابر
مهربان گر شود آن ماه وفا پوشه ما

ايضا

باز ميخواهر که بينر ماه رویش بي حجاب
کز تجلايش شود هر نره من آفتاب
با ز خوالده مصعفر رخسار او زير و زير
بيت ابرو کردم از خال و خط او انتخاب

* "خسرو شیرین سخن"، میر کرم علی ڏانهن اشارو آهي.
جڏهن اقام حکومت ۾ پارسي شاعري کي سنڌ ۾ وڌي ترقي
ملي، هو پنهنجي وقت جو سلطان مقرر ۽ قزل ارسلان هو.

با ز صابر بر در میخانه می غلط ز شوق
خواهد از عشق مغان در پیخودی جام شراب

مخدوم نور محمد

مخدوم نور محمد "نور" بود که تعلقی سیوهن جو و پهل
هو. هو شاید مخدوم جعفری حی اولاد مان هو. جو مخدوم نوح
جو همعصر ئی گذریو آهی. جنهن بابت علی شیر قانع حی تاریخ
تحفته الکرار هر لکی ئو. "مخدوم جعفر مخدوم نوح جو همعصر
هو. سندس اولاد مان هن وقت مخدوم عبدالغنی و مخدوم نورالدین
حیات آهن. "مخدوم نور محمد میر حکرم علی جو همعصر ئی
گذریو آهی. سندس شعر میر حکرم علی حی تعریف سان پریو
پریو آهی. میر حکرم علی وک هر سندس شعر و شاعری جو وڈو
لکرو هو. "نور" هک هنڈ میر صاحب حی تعریف هر لکی ئو.
آن خسرو والا هر کرم علیخان ذوالکرم

کز رفعت شانش قدم هر چرخ مبار آمده
اندر گهر حمزه نسب کو بود در شیری عرب
میر امیرانش لقب از فضل داوار مد
دست و دلش جی چون صفت حرفش در سکنون صفت
در علم افلاطون صفت کشاف اسرار آمده
خوش بید هن داد سخن ای نور زینسان طبع من
از فیض میر ذوالمن کلکمر گهر بار آمده

سندس شعر کی مطالع کندي معلوم ئی ئو ته. "هو
اثنا عشره سید هو. جیش ته هک هنڈ چوی ئو.
پرو شاه نجف هر کس که شد از صدق دل
در طریقه حق پرستی او گهر گمراه نیست
مخدوم نور محمد پنهنجي دور جي. شهر شاعرن سان هک ئی گذریو آهی. سندس

مهر ۽ بلا جي رواني آهي. ڪڏهن ڪڏهن ته سندس شعر وچيو
 ”صائب“ سان ٽڪر کائين. ممڪن آهي سندس شاعري کان
 مير ڪرم علي به فيض ورتو هجي، ڇو ته مير صاحب جي ديهان
 ۾ مغلوم جو ذڪر پيار سان ڪيو ويو آهي.

انتخاب

جز تو جانان بر سر خيل نگاران شاه نيست
 بر سهر حسن ماهي چون رخت اي ماه نيست
 عتدليان تو اي گل گسر هزار اند ليک
 بذله منجي با وفا چون بنده درگاه نيست
 کرد غارت دسلي دل آن شهر سه پكران
 شوخ من اندر ستم کمتر ز لادر شاه نيست
 نور هستم من غلام آن امير فوالڪرم
 كز شهان مانند او در هر دلاجه نيست

ايشا

شب و صليت باد لدارمي پيمودنيست امشب
 چه امشب از جفا هائي فراق آسود است امشب
 به پيدار هست يا رب يا بخواست ان خيال من
 كه آن آهوني دشت حسن دردم من است امشب
 ندارم با چنين خورشيد روئي حاجت رسي
 ز تاب نور حسنش محفل من روشن است امشب

سحاب

لئي جي ڪاڪ پا ۽ تي جي بلند پايد -خنگو ئي گذريا
 هن، انهن مان ”سحاب“ نه هو. هو مير لمي دير قائم ۽ مير
 علي عظيم الدين ٿوري جو همعصر ۽ مجلسي هو. سندس اوائل

زندگی تکلیف پری شي. "مر فتح علي" جي ايام حڪوت
۾ سندس صاحب ٿيو ۽ ۴ ۾ موصوف جي وقت ۾ فوت
ٿي ويو.

انتخاب

رد باین ضعف ارگوئي ٻار مـي ٻاند را
سپلها از ديدہ خونبار مـي ٻاند را
مائل عشاق صاـق مـي دشت اين نیکوان
بعد ازین ار عشق پاک انکار مـي ٻاند را
شکوه بيهوده چند ار جور حارو نانگ راغ
قوت وـرواز از گلزار مـي ٻاند را
ورنه بغشت ناله ام سودي ز جورش داوري
بسر در شاه فک دروا مـي ٻاند را
چمر حشر فتح علي شاه آنک دائر چوون
در مدحش خار "صحاب" گوهرار مـي آيد را

پرسرام

پرسرام ٺٽي جو ويٺل قادر لڪلام شاعر ٿي گذريو آهي.
سندس شخص شعر ڪڏهن بيرل ڪڏهن شتري آيل آهي ۽
علي شير قانع پنهنجي تصنيف "قالات الشعراء" ۾ لکي ٿو "بيرل
۽ شتري شخص پرسرام ٻاڻيو آهي. هو دوارڪا اس جو ٻٽ ۽
سجان سنگ جو پوٽو آهي، جي پٽي، ۽ ڪمال الدين احمد خان
وٽ رشي هئا. هن وقت مٿين نالي وارو عشق سخن ڪندو رهي
ٿو. ۽ ۴ ۾ محمود صابر * هو شاگرد آهي ڪڏهن ڪڏهن مون کي

* ۽ ۴ ۾ محمود صابر، استرآباد جي رضوي سيدن مان هو
نواب سيف الله خان جي زماني ۾ اچي ٿي ۽ رهو ۽ اتي
وفات ڪيائين.

به شعر ڏيکاريندو آهي. اها شروعات اٿس، جيڪڏهن سندس مشق
سغن جاري رهي ته ڪنهن وقت عدلو شاعر ٿيندو

انتخاب

اڏهي من بسم الله ڪن ڪلڪيه بيانر را
... در ديباچه توحيد گردان داستان را
ز شور عشق از هر بند من فرياد مي خيزد
اثرها بخش چون الحان دائودي فغان را

—۴۴—

پشمر مست او دل را سپردم دوش مبي ترسم
که مينا بشکند گرمست گيرم از که تلاوتش.

ٿانهريو مل

ٿانهريو مل ”پينا“ نصرپور جو ويٺل هو، جو پوءِ لڏي
اهي ٿئي ۾ ويٺو. شيوڪرام عطارد جي دوستن مان هو، سناس ٿي
صحت ۾ کيس شعر و شاعري سان شوق پيدا ٿيو، صاحب
مقالات الشعرا لکي ٿو ته هڪ دفع عطارد هي بيت چيو:-

قاصد از شمع ندي آرد به داسوزي جواب

بر پر روانه بنم ازین مکتوب را.

معني:- قاصد منهنجي شمع کان ڪوڊ دل گهريو جواب ڏنو
آئي، آئيد، هر پرواني جي هر سان خط ٻڌي ڇڏيس.
انجو جواب پينا کيس هن طرح ڏنو:-

سوز و ساز ما به شمع سرکش ما روشن است

چيست حاجت بر پر پروانه بستن نام را

معني:- امانجي سور ۽ ساز جي سرکش شمع کي سڄي خبر
آهي، پوءِ ڪهڙي ضرورت آهي، جو خط کي پرواني
جي پر سان ٻڌجي.

انتخاب

دید نامہ پرتوی از آفتابِ روئی او
چون گلِ خورشید می گردد بهر سو موئی او
مرد آه قمریان از عالم بالا گذشت
در چمن تاجلوه ریز آمد قلمِ داجوئی او.

مرزا خسرو بیگ

مرزا خسرو بیگ سنہ ۱۲۹۰ ع ۾ حارثا جي گادي جي
هنڌ طلفس شهر ۾ ڄائو هو. اڃان ستن سالن جو هو، جو سنہ
۱۲۹۷ ع ۾ روس ۽ ايران جي لڙائي لڳي جنهن ۾ مرزا جو ابي
القندر مارجي ويو، مرزا ۽ سندس ڀاءُ ايراني فوج جي هٿ آهي
ويا. سندس ٻيو ڀاءُ نه جلد ئي فوت ٿي ويو، مگر مرزا ايراني
فوجن جي سپه سالار حاجي محمد ابراهيم جي هٿ آهي ويو جو
کيس طهران وٺي ويو ۽ سندس پرورش پنهنجي اولاد وانگر ڪرڻ
لڳو. جلد ئي حاجي محمد ابراهيم فوت ٿي ويو ۽ مرزا سندس
عزيزن سان شيراز وڃي رهيو جتي هنجي تعليم ۽ تربيت جو عمرو
بنديست ٿيو، پر جلد ئي سندس نئون مالڪ ”نص علي شاه قاجار“
ايران جي شام جي حڪم سان قيد ڪيو ويو ۽ هي بي باز ۽
مددگار رهجي ويو. هاڳي وقت ملا محمد اسماعيل ميرن جي طرف
ڪان ايران ۾ ايلچي ٿي آيو، جو مرزا کي سنہ ۱۳۰۰ ع ۾ سنہ
۾ وٺي آيو ۽ مير ڪرمعلي جي حضور ۾ پيش ڪيائين، جنهن نه
مير ڪرمعلي کي نرين اولاد ڪرڻ هو، تنهن ڪري هن کيس گود
جو پٽ ورتو. مير ڪرمعلي جي حڪومت جي دور ۾ هو وڏن
عهدن تي ويو. مير صاحب جي مهر وٺس رهندي هئي. مير
ڪرمعلي جي وفات کانپوءِ هن سياست سان دلچسپي ڇڏي ڏني.
تڏهن ۾ مير مراد علي ۽ سندس جانشين مرزا جي گهڻي عزت
رکندا هئا. مياڻي جي جنگ کانپوءِ کيس ميرن سان گڏ

وڪيو ويو. پر چله ٿي کيس آزاد ڪيو ويو ۽ مير ڪرمعلي خان جي حرم جي حفاظت لاءِ مقرر ڪيو ويو. ٿوري وقت هو حيدرآباد جي قلعي ۾ رهيو، پوءِ ٽنڊو سائيندڙ، ٽنڊو مير محمد خان ۽ گونڊي ۾ به وڃي رهيو. آخر مير ڪرمعلي خان جي حرم سان گڏ ٽنڊي ٺوڙهي ۾ وڃي رهيو، جتي هو ۷ ورهين جي ڄمار ۾ سنه ۱۸۶۰ع ۾ فوت ٿي ويو. هو وڏو بيدار دماغ ۽ علميت وارو صاحب هو. ميرن جي بربادي کانپوءِ هو انگريزي ملازم ۾ نه گهڙيو، سندس اولاد اڄ تائين ٽنڊي ٺوڙهي ۾ موجود آهي. شمس العلماء، ميرزا قليچ بيگ سندس ڏوهٽو هو. مير ڪرمعلي جي ادب نوار صحبتن جو اثر ميرزا خسرو بيگ تي به پيو هو. هو ڪڏهن ڪڏهن شعر چوندو هو سندس شعر مغنصف ڪتابن ۾ موجود آهن. سندس تخلص ”علام“ هو.

انتخاب

دل ۾ برداو به غمزه و ناز آءِ اي دوستان ۾ دسار
پڪطرف بانسماز جمع ڪثير ار همين و يسار لشڪر ٺار
ميد دسر هٿان گرديد هچو تيهو بچنگ-لر شهباز
داد آر دست تو بدوگ شاه مير ۾ هست شه غلام نواز.

سيد علي مشتاق

سيد علي طبا طبائي تخلص مشتاق اتي جو خوشگر شاعر ٿي گذريو آهي. جو علي شهر قانع جي شاگردن مان هو، جنهجو اعتراف هو هٿن ٿو ڪري:

تاڪي ڪشي از و سر ڪز فيض طبع قانع
زان لب لبود دو پوءِ مشتاق رايگانت.

مير ڪرمعلي خان جو صحبتي هو. مير صاحب سندس شعر جي بلندي جو اعتراف هٿن ٿو ڪري:-

ز شعرم شعر عاشق را است توجه
مشتاق جو شعر واقعی تعریف حی لائق آهی
نور محمد جی شعر مثل سندس شعر پر روانی و بیاض آهی

انتخاب

دور از چمن و غم بود از آشیان ما
ز اینجا رسد بگوش گلی کز فدان ما
بیمایلی است حاصل سودائی ما ز عشق
اینست سود ما چه بود نازبان ما
گردد که رهروان ره عشق را دلیل
نالد که هی مگر بر سر کاروان ما

—

صبح شد صافی بشوار دیده خواب
چند لقمه است حافی می یار
جان سپردم از نوید وصل او
ریخت از کلک مشتاق این عرا
می بده واکرد بندر نقاب
فصل گل دور قدح عهد شباب
برد خوش افسانه را ز بخت خواب
شاعران شستند دفترها در آب

—

لمستم آگه که بر من از که این بیداد رفت
اینقدر دانم که خاکم از جفا بر باد رفت
بدل عمکین من از کوئی آن می روم
کیست آنکس که در هر کوئی بتان دلشاد رفت
باعث فریاد او بیداد سلطان بود و بس
بر دور سلطان من هر کس برائی داد رفت
تا سر زلف دل آویز بتان گسترده ام
فکر فارغ بالیم از خطاطی آزاد رفت
با هر آن حسرت آمد عاشق از کوئی کسی
شادمان شد دشمن و بهر مبارکباد رفت

امامی افغان

«امامی افغان» دولترآناد جو خوش فکر شاعر، میر فتح علی خان جو درباري هو. سید عظیم الدین ٺٽوي جو صحبتي هو، «سید عظیم» مان سندس علمی نونک جهونک رهندي هئي. چئن هڪ هڪ چوي ٿوڻ.

داشته ٻن سادات را عظیم هي تفکر گفت امامی این جواب
میر کرمعلی جي دور ۾ گذاري ويو.

انتخاب

هڪدم اي دل-بر ٻي-روم ٿي-رما هڪ نفس بر دل ڪرم فرما
دهدي ٻي پده ام چه طوفان دست رحم بر ديد هٿ ترم فرما
غير مولائي ما ڪه ڪرم علي است ها مامي ڪه شد ڪرم فرما

— — — — —

ماه من بردار دار رخ چون نقاب مي نمايد خيره چشم آفتاب
دبره ام تا زلف مشکينت شي حز ٻي بشتاني نعي بهر بطواب
دست در خون دل ٿي آغشته ڪر دلرا داري اگر ميل خطاب

مير هوتک خان بلوچ

مير کرمعلی خان جي حڪومت جو دور سنڌ ۾ ٻارمي شاعري جو زرين دور چئجي ته به بجا آهي. ان شمع عمر تي چوٽاري پروانا ٻوڙندا ٿي آيا. سندس دربار شاعرن ۽ علم وارن جي آراڻگاه هئي. انجو جواب ميرن جي دور ۾ «شاعرن» جا لکيل مختلف پيائڻ ڪئي ٿي. مير جي دربار جو هر رڪن شاعر ۽ عالم هو. مير هوتک خان بلوچ به مير کرمعلی جو عزيز ۽ درباري هو. سندس شعر سندس عصمر شاعرن کان ڪنهن به

دیت گهت نه آهي، هو خوشگو شاعر ٿي گذريو آهي، سندس
تخلص "افغان" هو

انتخاب

ساقی بیا کہ دورِ چمن شد بکارِ ما
لبریزِ عشرتِ هو جشیدِ چارِ ما
شکرِ خدا کہ از مددِ بهت ارجمند
آمد همائی اوجِ سعادتِ بدلارِ ما

--همهم--

بیا یکشبِ خرامانِ دو برم بندِ قبا بکشا
کشاید نادلِ من، آن دولعلِ دلکشا بکشا

--همهم--

حرمِ حرامِ تو هست و کنشت عائدِ تست
بهرِ زمینِ کہ لهرِ جبهِ آستانِ تست
کدامِ شعرِ چو و معشوقِ دو جهانِ انان
به از کلامِ تو و شعرِ هائقانِ تست

رفیق

میر کرمعلی جی دور جو هي اعجاز آهي هو سندس
زمانی و سبزی فروش به شاعر آهي، نه غلام به شاعر آهي نه
درزی به شاعر آهي. رفیق ٿي جو و نزل هو ۽ سبزی و کنڊو
هو، جنهن سکري شعر و شاعري ۽ "رفیق سبزی فروش" مشهور
ٿيو. سندس کلام نهايت وڻندڙ ۽ پيارو آهي.

انتخاب

نهادي داغِ حرمِ بردل و ار ديدہ ام رفتي
دلارِ را خونچکان و ديدہ ام را خونشان کردي

ندارد برمنان و ناله ات گوشي رفیق ارنه
بکوبش روزها باليدي و شبها فغان کردي.

زين العابدین شاه

سيد زين العابدین شاه، تخلص عابد، سيد اسماعيل شاه نالپر
جي مشهور صلاح کار ۽ وزير جو وڏو پٽ هو، هو ۴۰ سال
ڪراچي جو نواب هو ۽ ۲۰ سال شڪارپور جو نواب ٿي رهيو.
شڪارپور جو مشهور پارسي زبان جو شاعر ”صنعت“ پهنجي
هڪ قصيدي ۾ سندس تعريف هيئن ٿو ڪري:-

امير سيد زين العباد عالي قدر
ڪه آسمان به پناهش گرفتہ دامن است
امير سيد زين العباد روشن راه
ڪه نور حسن ز سيمائي او درخشان است

هو مير نصير خان جي اوائل دور تائين شڪارپور جو
حاکم ٿي رهيو. ”مير زين العابدین“ بلند پايه شاعر ٿي گذريو آهي.
سندس شعر مختلف بيانن ۾ نقل ٿيل آهن.

انتخاب

شوخی چاک را نگرید	ترک مردم شکار را نگرید
ای غریبان رفقت شب و روز	دیدہ اشکیار را نگرید
ماند دل ز اضطراب در خم رلف	امن دل بیقرار را نگرید
میه چاکم ز خجر قسازش	حگر داغسوار را نگرید
تیره روزامت عابد از غم یار	این میه روزگار را نگرید

—

بجز وصال تو اي پربر و بدل ندارم دگر تمنا
نگير دست من فاده ڪه او قدم ز هجرت ازها

اگر برندم بسوئي رضوان و گر دهندم تمام روضه
 بهار موبت تسم که ندلم بغا که کویت جان و طوبی
 چو دل نداری ماه روئی ز حسن خوبان خبر چه داری
 اگر نشینی بچشم مجنون دران به بینی جمال لبلی
 بدل به بستم بسی خیالی که ترک عشقش بگیرم عاند
 ولی چه سازم علاج دل را که بود از کف مد دلارا.

میر کاظم نشاۃ

میر کاظم شاه تخلص "سرخوش" * به سید اسماعیل شاه جو فرزند هو. هو میر مراد علي جي زماني ۾ شڪارپور جو نواب مقرر ٿيو، جنهن عهدي تي هو ساڻده ۱۳ ورهيه رهيو. سنه ۱۸۳۳ع ۾ مير نور محمد حيدرآباد جو مير ٿيو ۽ اوچتو "شاه شجاع" افغانستان جو معزول ٿيل تاجدار شڪارپور تي چڙهي آيو ۽ مير کاظم شاه کي معطل ڪري شڪارپور قبضي هيٺ ڪري ورتائين. مير کاظم شاه هن واقعي کان حيدرآباد جي ميرن کي واقف ڪيو. حيدرآبادي ۽ خيرپوري ميرن جون فوجون شاه شجاع جي مقابلي لاءِ موڪليون ويون. مگر جي ڀرسان جنگ لڳي، جنهن ۾ مير کاظم شاه ۽ خيرپوري فوج جو سردار گولي شاه هٿ ٿي ويا ۽ ميرن جي فوج کي شڪست آئي. ميرن ۱۲ لک رپيا ڏيئي شاه شجاع سان صلح ڪيو. آخوند صاحبزادو صاحب "سدس شهادت جي تاريخ هيٺين ريت لکي آهي:-

* شيخ محمد ولد شيخ محمد مريد محفوظ مريد جو تخلص به سرخوش هو. هو اصل سيوهڻ جو ويٺل هو. غلام شاه ڪلهوڙي جي طرفان دهلي جي دربار ۾ وڪيل هو، سدس فرزند قمرالدين به فصيح زبان فارسي جو شاعر هو جهڙو تخلص هسرتي هو.

میر کاظم شاه والا مرتبت	کوهم تغیر نکونامی نوشت
چون ندائی ارمی راشد محیب	شد شهید و دار فانی را گذشت
دوستان را دیده هر خون گرفت	خویشتن آسوده در غلذ بهشت
در شهادت نامش دوران بخواند	میر محمد کاظم از جان گذشت

۱۲۶۹

میر کاظم دلم و ادب جو وڻو مکاني ٿي گذريو. آهي،
آخوند صاحبزاد سندس ٿا خوانن مان هو. "بياض جنگ" سندس
خط ۽ شعر لکيل آهي، جو هن ٿي البديهي چيو آهي:-

نو شيانده مي نمائي ٻيو ڪه بودي اشپ
ڪه هنوز چهر مستب اثر خمار دارد
ڪيترو نه پاڪيزه شعر آهي. مٿين بياض ۽ سندس گهڻوئي
شعر آهي، جنهن مان سندس انتخاب ڏجيٿو.

انتخاب

آتش ڪه غم سهيڙي داشت باشد
از حال دل من خبري داشت باشد
از بهد و فائز چه شود يار گر از لطف
بر خاک مزارم گذري داشت باشد
دارم هرس و مل قدش ڪي بود آندم
ڪاين نخلر اميدم ٿمري داشت باشد
سرخوش هميشه اينهم افغان ڪه تر داري
شايد بخيالش ائري داشت باشد

* بياض جنگ، حضرت حامد الحق صاحب علوي، جي مبارڪ
هٿن جو يادگار آهي.

ميرن جي صاحبيءَ ۾ سنڌي شاعري

توهيد

پارسي شاعرن جي مختصر تذڪرو ڏيڻ کان پوءِ آءٌ اصلي مقصد ڏي متوجھ ٿيان ٿو. ميرن جي صاحبي ۾ اگرچ ”سنڌي شاعري“ کان وڌيڪ پارسي شاعري کي اوج ۾ آيو، مگر ٽي چئي سگهجي ٿو ته سنڌي شاعري به دربار سان اڻسائي چڱي هئي. هي دور سنڌي شاعري جو سونهري دور چئجي ته به بجا آهي. قديم شاعري ۾ گهڻو ڦيرو آيو، دوئڪي وائي، جا ”شاهه عبداللطيف ڀٽائي“ جي وقت ۾ رواج هڪ آئي، ان ۾ تبديلي پيدا ٿي ۽ شعر ۾ ن صنف کي ڪافي جو ڏنو ويو.

ڪافي

ڪافي جي معنيٰ اسان وٽ، ڪچهريون ٿي قياسي آرائيون موجود آهن، پر انهن مان ڪا تسلي بخش نه آهي. صحيح طرح ڪافي جو نشان اسان کي سنڌي شاعري ۾، ارڙهين صدي عيسوي کان ملي ٿو جنهن جي ترتيب ۾ سرمست سچل (۱۸۲۸ع-۱۸۶۹ع) وڏو حصو ورتو. ڪائنس اڳ ڪنهن به ٻي شاعر، ڪافي تي طبع آزمائي نه ڪئي آهي. ڪن بزرگن جا نالا قياسي طرح ورتا ويا ته هن به ڪافي چئي آهي، مگر هيستائين منڍن ڪلام اسان تائين پهتو ئي نه آهي ته ان روايت کي قبول ڪرڻ ۾ تامل پيدا ٿئي ٿو. خبر نه آهي ته هن ڪافي جي صنف کي

ڪهڙي نموني پيش ڪيو هو. بهرحال هڪ تحقيق ڪندڙ جي اڳيان، هيءَ حقيقت ثابت ٿئي ٿي ته، ڪافي ڪي سنڌي شاعري مان آشنا ڪندڙ، سچل سرمست جي ذات آهي، اهڙي حالت ۾ هيءَ اسان لاءِ بيحد ضروري آهي ته ڏسون ته ان وقت ۾، جنهن وقت سرمست سچل زنده هيو، يا کائس اڳ هي هنڌ به ڪٿي ڪافي رواج هيٺ هئي يا نه؟

ڪافي جي سلسلي ۾ اسان جي پهرئين نظر مادلل حسين جي طرف ٿي وڃي، جو ۱۲۸ع ۾ لاهور ۾ پيدا ٿيو ۽ ۱۵۹۹ع ڌاري فوت ٿي ٿيو. انجي لاءِ مشهور آهي ته ملاپتي فرقي مان هو ۽ پنهنجو گهڻو هو. مادلل حسين، پنجابي شاعري ۽ پنهنجي ڪافين کان مشهور آهي، جي قريب قريب سئو کن ٿيندڙن سندس هڪ ڪافي هن هيٺ ڏجي ٿي:-

درد وڇوڙي دا حال تي مين ڪنهن آڪان
سولاد مار ديواني ڪيئي بر مون پيا خيال
جنگل جنگل ٿران ڀونديدي آجي نه آيا منهنوال
ڪمي حسين فق ۽ ورسان ديهه نمائيان داحال

مادلل حسين کان پوءِ سيد بلاشاه جو اسم گرامي آهي ٿو، جنهن جو پنجابي شاعري ۾ نند مقام آهي. بلاشاه سنه ۱۶۸۰ع ڌاري قصور تعلقي جي هڪ ڳوٺ ۾ ڄائو ۽ زماني روايت موجب سنه ۱۷۵۰ع ڌاري فوت ٿيو. بلاشاه هڪ وڏو صوفي ٿي گذريو آهي ۽ هدايت جي خال ۾ فائل هو. جنهن جا اشارا سندس ڪلام ۾ به بجا ملن ٿا.

سندس ڪلام جو گهڻو حصو ڪافين جي صورت ۾ آهي. سندس هڪ مشهور ڪافي جا سنڌ ۾ اڪثر ڳائي ويندي هيءَ هن هيٺ ڏيان ٿو:-

منهن آئي بات نه رهندي اي

حوٺ آڪان تي ڪڇ ڇڏا اي ڇ آڪن ڀاڙ ڇڏا اي
هي دومان گلان تون ڇڏا اي ڇڇ ڇڇ ڪي ڇڇا ڪڇندي اي

منهن آئي بات نه رهندي اي

جس پاڻا پيد قلندر دا راه ڪهو حيا انهي اندر دا
ڪڪ باسي هسي اسد مندر دا جت ڪوئي نه رهندي ڇڙهندي اي

منهن آئي بات نه رهندي اي

اڪلازم بات ادب دي اي سانون بات معلومي مبدي اي
هر هر وچ صورت رب دي اي ڪيون ظاهر مين جهندي ي

منهن آئي بات نه رهندي اي

جي ظاهر ڪران امرار نائين سب ڀل جائون تڪرار ٽئين
قر مارن ڀلي بار نائين ائي مڃي گل سڀندي اي
منهن آئي بات نه رهندي اي

بلا شاه جي هي ڪفي جا منڍ ۾ گهڙي ويندي آهي، ما
هڻئين ريت آهي:

رانجها جو گهڙا بن آيا

اس جوگي دي نين ڪٽوري ٻڙان وانگون لهندي ٽوري
ڪ ڏاڍين ڌڪ ڇاون وڇوڙي انهن اکين لعل ونچاين

رانجها جو گهڙا بن آيا

اس جوگي دي اي نشاني ڪن وچ سڌران ڳڙ وچ ڳاڻي
صورت اسدي من گت پائي اس انهن اندر ڪو پاڻي

رانجها جو گهڙا بن آيا

بلا شاه دي مع گت پائي پيٽ پرائي موڙ چائي
ابهي گل ڪيون ڪر چائي نسي تحت ه رارون آيا

رانجها جو گهڙا بن آيا

سید بلاشہ ۽ سرمست ۽ چل جي زماني جو جيڪڏهن
سواڙو ڪيو ته معلوم ٿيندو ته ۱۰ بلاشاه سرمست ۽ چل جو
پيشرو آهي. چل سرمست جو وڏو همعصر روحل هو ۽ به
آهي، جنهن جون ٿورون ڪفن ۽ دستياب ٿي سگهون آهن. روحل
انڙو پرگو شاعر نه هو، پر اچي نسبت سرمست-چل جو ڪلام
ڪافي جي صورت ۾ تحريري ڪار آهي. هن وقت جي رٿن ڪپوءِ،
هن ڇوڻ جي جرأت ڪري سگهجي ٿي ته ”ڪافي“ جي صنف
پنجاب کان ايل ٿي ٿي. سنڌ ۽ پنجاب جا روحاني تعلقات
هايت قديم آهن. شيخ الشيوخ حضرت هاڻو لاهين زڪريا ملتاني
۽ سندس اولاد جي مريدن جو وڏو گروه سنڌ ۾ موجود هو ۽
آهي. اڄ شريف جي بزرگن (حبلای ۽ بخاري) ۽ سلطان بهو
جي مريدن جو تعداد به سنڌ ۾ گهڻي قدر موجود هو ۽ آهي.
خود لاهور ۾ حضرت بيان مير جي درگاه جي موجودگي، سيوهڻ
وارن جي لاءِ زبردت جي حد هئي. انهن ٻن بزرگن جي
درگاهن تي سنڌ جا ماڻهو ابتدا و ابتدا ٿي رهيا. انهن تعلقاتن جي
بنا تي يقيناً ”ڪافي“ جي صنف سنڌ ۾ ٻڌي ورتي.

هيءَ ڳالهه به ذهن ۾ رکڻ جي لائق آهي، جنهن جو
ذڪر مان تذڪري جي بهرئين حصي ۾ ڪري چڪو آهيان ته
واڻي جي صورت ۽ ڪافي جي ابتدائي صورت ۾ گهڻي بڪسانيت
آهي. جيڪڏهن ان کي غور سان ڏسو ته ان ۾ ظاهري ۽ طبعي
(صوري يا معنوي) طور ڪونه تفاوت نظر آ. ابتدا مون کي هن
حقيقت کي ڏسي تعجب ٿو ٿئي ته موجوده شاعرن مان ڪن واڻي
کي پهچي لاءِ نه انتخاب ڪيو آهي. پر ”ڪافي“ جي لفظ
کان گريز ڪئي آهي. جيڪڏهن حقيقت کي ڏسجي ته معلوم
ٿيندو ته واڻي ۽ ڪافي ترقي ڪندي اهڙي منزل تي پهتي آهي،
جنهن کي سنڌي شاعري ۾ فرادي حيثيت حاصل ٿي چڪي آهي.
چل سرمست جي هينئر ڪافي تي نظر ڪريو.

آء علاج نہ ڪوئي۔ اکين ماري آهيان
ڪنهن کي سامان سوتيون حال اهو روئي
ڦڪيون پڪيون لکين هزارن ڪيون طبيبان توئي
دست سڄڻ جي دارون آهي سڄو پار سپوئي

جيڪڏهن ڪافي ڪي وائي جي صورت ۾ آلبو نه هيئن
ریت لکي ويندي:

آء علاج نہ ڪوئي من اکين ماري آهيان
ڪنهن کي سرتيون حال اهو روئي
من اکين ماري آهيان
ڦڪيون پڪيون لکين هزارين ڪيون طبيبان توئي
من اکين ماري آهيان
دست سڄڻ جي دارون آهي سڄو پار سپوئي
من اکين ماري آهيان

حقيقت ۾ ”من اکين ماري آهيان“ کي دوباره آڻڻ، هڪ
گهڻن واري جو عمل آهي ۽ ”ڪورس“ ۾ آڻڻ جي ڪا ادبي
يا معنوي خصوصيات ڪانه آهي. ڪافي ترقي ڪري، ڏيکيو وئي،
پئي ۽ اڏاڻوئي جي منزل تي پهچي هڪي، هن ترقي جي منزل
کي ۽ ”ي“ منزل تي وڃڻ ڪا ادبي خوبی نه ٿي سگهي ٿي.
”ڪافي“ جي ٻن منظر تي نظر وجهڻ ڪاپوه، خود
”ڪافي“ جو لفظ توحه جي لائق آهي، جو چنڊاڻ ضروري ته نه
آهي، ڇو ته ”ڪافي“ جو لفظ، سنڌي ۾ ڪافي جي پهچڻ کان
اڳ ۾ موجود آهي. ان لاءِ نه عجب توحهون ڏيون وڃن ٿيون.
هي عربي لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي، ڪفايت ڪرڻ، ڪافي
جو مطلب آهي، ”اهو شعر جو شاعر جي حالت کي پوري ريت
پيش ڪري.“ هن سادي سادي حقيقت کي خواه مخواه هڪ
گجهارت بڻايو ويو آهي.

ميرن جي دور ۾ ”سنڌي شاعري ۾ جا نئين شيءِ آئي“
 آها آهي، علم عروض تي رکيل شاعري، هن صنف جو ذڪر
 تذڪري جي ٽئين حصي ۾ تفصيل سان ڏنو ويو آهي، مگر انفرادي
 طرح هن جو ذڪر سرمست ۾ ڇوڻ ۾ ثابت علي شاه جي ذڪر
 ۾ ڏنو وڃي ٿو، تانجو انجي ابتدائي اُچڻ جي معلومات حاصل
 ٿي سگهي. ميرن جي دور ۾، تصوف جي اندر فارسي شاعري
 جي تنوع ۾، نازڪ خيالي به آهي ويئي هئي، مان تذڪره ۾ هي
 ٻارئين حصي ۾ اسلامي تصوف تي مطبعي طرح ڪجهه لکيو آهي،
 پر هتي ان کي تفصيل مان لکيو وڃي ٿو.

اسلامي تصوف

تصوف جي نسبت صوفي بزرگن جا جدا جدا ڀاڱا آهن،
 جن مان ”عدم مير“ جا ڪتاب ڏيا پيا آهن، مگر انجي ڪا اهڙي
 گڏيل نه ٿي ملي، جنهن تي سڀي بزرگن اتفاق ڪيو هجي.
 انهيءَ ڪري تصوف جي اصلي مضمون کي سمجهڻ ۾ عربي ماڻهن
 کان ڪيتريون ئي غلطيون ٿيون ٿيون ۽ ڪي نا سمجهه اهو ٿين
 به چئي ويهن ٿا ته تصوف جو شريعت اسلامي سان ڪوبه واسعو
 نه آهي. ”مولانا جلال الدين رومي“ جو قرون وسطي ۾ وڏو
 اسلامي عالم ۽ تصوف جو عالم ٿي گذريو آهي، ۽ جنهنجي
 ”مثنوي“ سڄي دنيا ۾ مشهور آهي، تصوف جي سمجهائي هنن
 ٿو ڏئي ٿو:-

”شريعت شمع وانگر آهي، جنهنجي روشنائي رستو ڏيکاري
 ٿي، ۽ رستو وٺي طريقت آهي، ۽ منزل مقصود تي پهچي
 ”حقيقت“. مطلب ته شريعت ائين آهي، جيئن ڪيميا ڪرڻ ڪنهن
 استاد کان ۽ طريقت آهي ڏڙائن جو استعمال ۽ نامي مان سون
 ٿيڻ آهي حقيقت“.

٬ولانا روسي جي هن تفصيل مان معلوم ٿئي ٿو ته شريعت
چئن شين جو نالو آهي:-

- (۱) اقرار زباني
- (۲) اعتقاد قلبي
- (۳) عمل جي صفائي
- (۴) حڪم ۽ منع

مگر طريقت اٺو تن ۾ من جو:-

- (۱) علم
- (۲) عمل
- (۳) اخلاص

”شيخ احمد فاروقي سرهندي“ جنهنڪي ”امام رباني“ به
سڏجي ٿو، پنهنجي مشهور ڪتاب مڪتوبات ۾ فرمائي ٿو ته عمل،
علم ۽ اخلاص نالو آهي تصوف جو. مگر ”امام محمد غزالي“
جو وڏو اسلامي ذڪر ۽ صوفي ٿي گذريو آهي سو فرمائي ٿو:-

”تصرف شريعت وانگر ٻين شين جو، رڪب آهي، جنهن
کي علم ۽ عمل سڏجي ٿو.“

مٿين ٻن مان معلوم ٿيندو ته شريعت ۽ طريقت ۾ اختلاف
ٿيون نه آهن، بلڪه ٻنهي ۾ جسم ۽ جان جي نسبت آهي. مگر
ٻن صوفين جي نزديڪ تصوف ۽ شريعت شيءِ ئي آهي.
هو چون ٿا ته ظاهر به شريعت آهي ۽ باطن به شريعت، عقيدن
۾ هن مسئلي تي بحث ڪيو ويندو آهي، انهن ۾ خداوند تعاليٰ
جي ذات ۽ صفات جا مسئلا هوندا آهن، تصوف ۾ به انهن ئي
مسئلي تي بحث ڪيو ويندو آهي. مگر تفاوت هي آهي ته شريعت
۾ علمي بحث هوندو آهي ۽ تصوف ۾ عملي.

صوفي

صوفي لفظ جي متعلق ڪيتريون روايتون ڪتابن ۾ آيل آهن. ڪي چون ٿا ته ”صوف“ لفظ ”صفا“ مان نڪتل آهي ۽ ڪي چون ٿا ته ”صوف“ نان ورتل آهي جنهن جي معنيٰ آهي اوني کڻو.

”مر نڪلسن“ مشهور مستشرق پنهنجي تصنيف ”اسلامي تصوف“ ۾ صوفي جي معنيٰ ثابت ڪري ٿو:

”گهڻن صوفين اڄو اشراقي صفا عربي لفظ مان ورتو آهي، جنهنجي معنيٰ آهي پاڪائي، جنهن مان صوفي جي معنيٰ ٿيندي، جنهنجي دل پاڪ آهي يا اهو جو چونڊيل آهي.“ ڪن عربي عالمن پوئين لفظ ”صوفي“ مان ورتو آهي، جنهنجي معنيٰ آهي ”ذو صفا“، پر ”ولديڪي“ ڪي مضمون ۾ ذڪر ڪيو آهي ته صوفي ”صوف“ يعني اُن مان مشتاق ٿيل آهي، ڇو ته مسلمان هرويش اُن جا ڪپڙا پهريندا هئا.

”علامه ابن خلدون“ جو وڏو مورخ ٿي گذريو آهي ۽ جنهنجي تاريخ جي ڪتاب ڪي وڏي عرت مان ڏٺو وڃي ٿو، تنهن پنهنجي مقياس ۾ جتي عام تصوف تي بحث ڪيو اُتي اتي ”امام قشيري“ کان لفظ صوفي نسبت هي عبارت نقل ڪئي اٿس:-

ڪنهن به قياس ۽ مشاهدي کان ثابت نه ٿو ٿئي ته هي نالو لغت عرب کان ورتو ويو هجي. ظاهر ۾ هي هڪ لقب آهي، جنهن ڪي ڪن لفظ ”صفا“ کان ۽ ڪن لفظ صفت کان مشتاق ٿاڻو آهي. هي سڀ قياس، علم لغت جي اعتبار کان ڪوبل آهن. پڻ هي قول ته هي لفظ ”صوف“ يعني اوني ڪپڙي تان ورتل آهي، برابر نه آهي، ڇو ته صوفين جي ڪپڙن ۾ ”صوف“ ڪي هڪ خصوصيت نه هئي.

مگر علامہ ابن خلدون هن پوئين روايت کي هڪ ضعیف
تاويل سان قبول ۾ ڪيو آهي. متقدمين صوفين جي هڪ وڏي
گروہ ۾ هن قول کي قبول ڪيو آهي. سيد ”سادات حسيني
حاتاني“ جو ”مهرو ردي“ طريقي جو هڪ نامور شيخ نبي گذريو
آهي، پنهنجي تصنيف ”ڪنز السور“ ۾ فرمائي ٿو:-

علم تحقيق از دل آگاه گير شارع شريع حبيب الله گير
هون کليم الله درين راه مخوف يا صفائي سرخود پوشيده صوف

يعني- حقيقت جو وائف دل کان وٺ ۽ شريعت جي وٺ
حضرت محمد کان صلعم کان وٺ. هن واٽ ۾ ”ڪليم الله“
(حضرت موسيٰ) وانگر پنڌ پڻ ۽ صفائي سان پنهنجي گهٽه کي
اڻي ڪڍي سان ڏيک.

”صوفي“ جي بابت هڪ ٻي روايت به نقل ڪئي ويندي
آهي، مگر ان کي ايتري اهميت نه آهي. ”حضرت محمد صلعم“
جنجي زماني ۾ ڪي ماڻهو عابد ۽ راهه هوندا هئا، جنجو گهڻو
ذڪر ۽ فڪر ۾ ويندو هو ۽ پاڻ حضور جن انهن کي محمد
مجتب جي نگاه سان ڏسندا هئا. انهن ماڻهن کي ”محبوب صمد“
سڏيو ويندو هو. جئن ته انهن بزرگن جي زندگي زهد ۽ عبادت ۾
گذرندي هئي، انڪري پوين صوفين دمس جي، جاهدي جي نسبت
سان صوفي کي صمد سان منسوب رکڻ گهريو. مگر صوفي لفظ
جي صمد سان هڪجهڙي نسبت نه آهي، ڪيئن به هجي، هي حقيقت
آهي ته حضرت جن جي دور ۾ يا خيرالقولن جي زماني ۾ ويڙهي
۱۰۰ هجري تائين ”صوفي“ جو لفظ استعمال ۾ نه هو ۽
”دست گذار عارفين کي عابد ۽ زاهد جي نالي سان سڏيو ويندو
هو، جن ۾ ”شيخ حسن بصري، سندن ٿوري ۽ بي بي راهه ۽ وڏي“
جهڙا پاڪ بالا چيو ٿا وڃن. پڻ تصوف کي ”علم حسن“ سڏيو
ويندو هو، جنهن جو ذڪر ”شڪواه شريف“ جي باب الايمان

۾ ڏنل آهي. پر هي صدي هجري ۾ اهو خشوع ۽ خضوع بندرج گهٽ ٿيندو ويو ۽ پوءِ عام احسان جو نالو تصوف رکيو ويو. سڀ کان پهريائين صوفي جو لفظ جنهن شخص جي نالي سان ڳڻايو ويو، اهو ”ابو هاشم صوفي“ هو، جنهن سنه ۱۵۰ هجري ۾ وفات ڪئي.

حناب ”ذوالنون مصري“ فرمئي ٿو ته ”آءٌ صوفي جي تعريف سمجهڻ ۾ مشغول هوس، هڪ ڏينهن شام جي ڪناري تي محد عورت ملير، کائڻ جي ڏهن سوال ڪيم ته ڪٿان آئي آهين، تڏهن هيئن شعر پڙهيائين:-

”اما امري قوم آهي، جن جا ارادا ذات هاري سان گنجليل آهن، ۽ ان جي ڪابه چرچر خدا جي حڪم جي برخلاف آهي، ۽ ڪوئي انهن جو ارادو مولا جي مرضي جي ابتڙ آهي.“

”نه انهن کي سٺا ڪپڙا درڪار آهن، جن کي پهري، نه اهي شيون انهن کي خوش ڪري ٿيون سگهن، جي شهر واسين لاءِ خوشي جو سبب بڻجن.“

”نه انهن جو ڪوئي مطلب آهي ۽ نه عرض، جيڪڏهن سندن طب آهي ته مولا جي طب، ۽ جيڪڏهن حقيقتاً خيال ڪيو وڃي ته اهوئي سهڻو ۽ پاڪ آهي، جنهن جي طب هر شخص کي ٿيڻ گهرجي.“

”صاحب ڪنزالرموز“ تصوف ۽ صوفي جي سڃاڻپ هيئن ٿو ڏئي:-

هيچ راهي از تصوف پيش نيست

چار حرف اندر تصوف پيش نيست

توبه و عبادت، صدق اختيار

آخرش تسليم و ترک اختيار

تا تود بندر خودي مشڪل رسي

جان خدا ڪن تا ٻدين منزل رسي

معني: تصوف کان وڌيڪ ٻي واٽ نه آهي. تصوف چئن اکرن کان وڌيڪ ڪجهه نه آهي. توبه ۽ سچائي، سچائي بهائائي گڏيل. ٻچاري ۾ رضائي راضي رهڻ ۽ خواهشن جو ترڪ ڪرڻ. جيستائين تون هن ۾ آهين، مشڪل واٽ تي پهچنديس. هنن ڏي ته ان منزل تي پهچين.

”شيخ ابو سعيد ابوالخير“ جو عزلي جي اڪابر صوفين مان ٿي گذريو آهي ۽ ”امام ابوالقاسم قشيري“ جو شاگرد ۽ حمصري هو، فرمائي ٿو ته ”شيخ عبدالرحمان مليبي“ وٽ ويس ۽ پهرئين دفع مون کي ڏسي فرمايائين ته اچو ته توهانجي واسطي هڪ شيءِ پنهنجي قلم سان لکڻ. مون عرض ڪيس لکڻ. پاڻ فرمايائون:-

”حضرت جنيد بغدادي“ کان روايت آهي ته تصوف خلق آهي. ۽ خلق جي معنيٰ ”حضرت امام ابوسهل معلوڪي“ فرمائي آهي ”اعتراض کان پاسو ڪرڻ.“

سڀني اڪابر صوفين جي قولن کي ڏسڻ مان نظر ايندو ته تصوف نالو جي صفائي ۽ اعليٰ خلق جو، نه جنهن ڪر ٻي سمجهه ماڻهن جو اعتقاد آهي ته تصوف جي معنيٰ آهي مذهب سان معاوت يا لامذهبي. هن لاه صوفين جي سموري گروهه جون شاهديون ۽ ملفوظات موجود آهن، جن مان ڪي ضرورت آهر هيٺ ڏجن ٿا:-

”حضرت بايزيد بسطاني“ بغداد جو وڏي ۾ وڏو صوفي ٿي گذريو آهي، جنهن جي رتي ۽ شان جو وڏو بيان آهي، سو هڪ دفعي هڪ بزرگ وٽ ويو، جنهن جي وڏي تعريف ٻڌي هئائين.

جڏهن اتي پهتو، تڏهن ڏٺائين ته ان بزرگ قبائي جي طرف منهن
ڪري گرڙي ڪئي. ان جي هيءَ حالت ڏسي پاڻ ۾ ڪم
واپس موٽو ۽ فرمائين ته ”جيڪڏهن هن کي طريقت ۾ دخل
هجي ها ته ان کان هي خلاف شريعت ڪم نه ٿئي ها، جنهن
مان نظر اچي ٿو ته هن کي شريعت سان محبت نه آهي.“

”حضرت عبدالخالق شاندوان“ جو چيئن هجي هجري ۾
اڪابر اهل الله مان ٿي گذريو آهي، پنهنجي مشهور وصيت ناسي
۾ فرمائي ٿو:-

”اي فرزند توکي وصيت ٿو ڪريان ته علم، ادب پرهيزگاري
۽ سنت جي متابعت سان دل... الخ.“

”حضرت عثمان حري“ فرمائي ٿو ته ”جو شخص سنت
رسول الله صبر کي پنهنجي مٿان حاڪم مقرر ڪري ٿو، اهو
حڪمتي آهي ۽ جو شخص بس جي حرص ۽ هوس کي پنهنجي
بلندي ڏي ٿو اهو بدعتي آهي.“

اسلام جي اوائلي وقت ۾ زاهدن ۽ عابدين ڪي به ڪتاب
”علم احسان“ تي نه لکيا مگر ٻي صدي هجري کان پوءِ ”علم
احسان“ جڏهن تصوف جو نالو ورتو، تڏهن صوفين زهد ۽ رفاق
جي تصنيف ۽ تاليف شروع ڪئي. ذکر ۽ فکر، ذوق ۽ شوق
صبر ۽ رضا، فقر ۽ توڪل، شڪر ۽ محبت، ۽ خوف ۽ اميد
جي مقامن جو احوال درج ڪيو. پر جنهن هن وقت گذريو ويو،
پوءِ ئي فلسفہ ۽ تدبير ايراني خيال جي رو ۾ صوفي رنگن جا
حوال ۾ دقيق مسئلا ڪڍڻ لڳا ۽ ”علم تصوف“ ٿي ناواقف
تصوفون ٿيڻ لڳيون، جن جو موجد ”امام قشيري“ صاحب آهي.
سلسل سچو نالو ”امام ابوالقاسم عبدالڪريم بن سوارن القشيري“
آهي، جو به شاهور ۾ رهندو هو. حضرت ابو علي، رفق جو مريد
هو ۽ حضرت علي هجري جو همعصر هو. عام تصوف ۾ سلسل

مشہور ڪتاب رسالہ قشيري ۽ لطيف الارادات مشہور آهن. ”رسالہ قشيري“ علم تصوف تي پهريون مدلل ڪتاب آهي. علامہ ابن خلدون پنهنجي تاريخ جي مقدسي ۾ هن رسالي تان گهڻي مدد ورتي آهي. امام قشيري صاحب بقول صاحب نفحات الانيس (جاي) سنہ ۴۶۵ ۾ وفات فرمائي.

مخدوم علي هجوري

مخدوم علي هجوري جڏهن ڪي ”خواجہ معزالدين چشتي“ ”گنج بخش“ لکي ٿو ته عام تصوف تي تصنيفن لکيون، سو اصل غزالي جي ڀرسان هجوار گهٽ جو ويٺل هو، جتان ۽ جي مرشد شيخ ابوالفضل بن حسن جي حڪم سان هندستان ۾ آيو ۽ اچي لاهور ۾ رهيو، جتي ۴۶۵ ۾ وفات ڪيائين. سندس تصنيفن مان ڪشف المحجرب ۽ ڪشف الا مشهور آهن.

شيخ شهاب الدين دهروردي

هي بغداد شريف جو ويٺل هو. حضرت عبدالقادر معني الدين جيلاني ڄ، مرشد هو. ڪائنات دهروردي طريقو روح هڪ آيو. علم تصرف ۾ سندس مشهور تصنيف ”عورف“ آهي. سندس مشهور قول آهي ته ”انڪار مشائخ نه ڪر، پر ان جو، جو شريعت جي برخلاف هجي.“

حضرت عبد القادر جيلاني

اصل گيلان جو ويٺل هو ۽ پوءِ اچي بغداد شريف ۾ رهيو. سندس ظهور ۵۶۱ ۾ ٿيو، ڪائنات سلسلہ قادريه روح ۾ آيو. سندس عزت ۽ عظمت جون گهڻي گهڻيون مشهور آهن. عمر تصرف ۾ سندس ۾ ڪتاب غيۃ الطالبين ۽ فتوح الغيب مشهور آهن.

امام غزالي

امام غزالي اهو پهريون شخص آهي، جنهن علم تصوف کي علمي حيثيت سان ترتيب ڏني. ”علامه ابن خلدون“ متقدمه تاريخ ۾ لکي ٿو ته:

”امام غزالي احياء العلوم ۾ نهي طريقن کي گذاريو. هن ارباب عالي جا آداب ۽ طريقا ٻڌايا ۽ صوفيان اصطلاحن جي شرح لکي، جنهن جو نتيجو اهو ٿيو. جو تصوف به هڪ باقاعده علم بڻجي ويو، جيتوڻيڪ پهريئين ان جو طريقو فقط عبادت ڪرڻ هو.“

امام صاحب اصطلاحن ۾ هيٺيون واڌارو ڪيو. ستر ۽ مالڪ، شطج، فنا ۽ بقا، محو ۽ اثبات، محاضره ۽ مڪاشفه وغيره. جن جو مفصل بيان سندس تصنيف ”اسلاءن مشكلات الاحياء“ ۾ ڏنل آهي. امام صاحب جو مشهور ڪتاب احياء العلوم، ۵۰۰ آهي. امام صاحب ۵۰۵ هجري ۾ وفات ڪري ويو.

حضرت محي الدين ابن عربي

حضرت محي الدين ابن عربي، جنهن کي ”شرح اڪبر“ به سڏجي ٿو، اصل اسپين جو ويڻو هو ۽ شام ۾ اچي رهيو ۽ دمشق ۾ ۸۶۰ ۾ ڌاري وفات فرمايائين. سندس گهڻيون ئي تصنيفون آهن، مگر تصوف تي به مشهور آهن، هڪ ”فتوحات مڪيه“ ۽ ٻيو ”مصوص الحڪم“ اهي ٻئي ڪتاب تصوف جي حال آهن، جن ۾ نهايت ذڪيا مسئلا حل ٿيل آهن.

متاخرين صوفين ۾ ”جلال الدين رومي“، خواجہ فرید الدین عطار، محمود شبستري ۽ ٻيا اهي بزرگ ٿي گذريا آهن، جن جا ڪتاب تصوف ۾ قابل قدر تصنيفن شمار ڪيون وڃن ٿا. عام تصوف جون ڏکين مسئلن جي ٻڌا ٿيل ڪي، عربون به هستيون ٻڌا ٿيون،

جن جا خیال شریعت جي لکي کان ٻاهر نڪري ويا، جن جو
پهرين محرڪ منصور حلاج هو.

منصور حلاج

منصور جو اصل نالو ”حسن بن منصور“ هو. مگر دنيا
۾ هو منصور جي نالي سان ئي مشهور ٿيو. هن جي پير طریقت
جو نالو ”عمر بن عثمان“ هو. ان درويش جي صحبت
۾ هو ايتري قدر ته بيخود ٿي ويو، جو صوفين جي گنجھتون
گالهيون به برسر بازار ڪرڻ لڳو. جنهن ڪري سڌاس مرشد به
ڪائناتس بيزار ٿي ويو ۽ عام ماڻهو به ڪائناتس قدرت ڪرڻ لڳا.
کيس بغداد چڙهڻو پيو. ان کان پوءِ هو ڪيترو وقت سر ۽ سڌ ۾
مشغول رهيو. چيو وڃي ٿو ته هو هندستان ۾ چن به ويو، آخر
وري اهي بغداد پهتو. حتي ٿوري وقت ۾ ڪائناتس اهڙيون گالهون
ٿيڻ لڳيون، جن تي عام ماڻهو حیرت ڪرڻ لڳا. جلد ئي هن ”انالحق“
(مان خدا) جو نالو سڄو. عالمن هن کي انهيءَ آواز کان پرهيز
ڪرڻ جي صلاح ڏني، مگر التو منصور ڪشعر لهر جي جواب ۾
پيش ڪيو، جنهن جو مطلب هو:-

مان ڏوئي آهيان، جنهن کي مان چاهيان ۽ جنهن کي
چاهيان ٿو، اهو مان ئي آهيان. امان ٿئي ۽ روح آهيون،
جن هڪ قالب ۾ حائل (واسو) ڪيو آهي. انڪري
جڏهن هو سوکي ٿي ٿو، مان ان کي ڏسان ٿو ۽
جڏهن مان ان کي ڏسان ٿو، انهن هو سوکي ٿي ٿو.

نبت لاچار ٿي، عالمن، ان وقت جي صوفي بزرگن جي راءِ
سان سندس قتل جي فتوا ڏني. ”تاريخ الخلفاء“ جو بلند پايو مورخ
جلال الدين سيوطي فرمائي ٿو:-

”سال ۳۰۱ هـ ۾ حسين حلاج عرف منصور اُت تي سوار
ٿي بغداد ۾ آيو ۽ انجي انالحق چوڻ جو چرھو سڄي بغداد ۾

پکڙجي ويو، ان جو قول هو ته انسان ۾ خدا حلول ڪري سگهي ٿو. تحقيقات مان معلوم ٿيو ته نه ان کي علم قرآن هو ۽ نه علم حديث ۽ نه پنهنجي عقيدن جي سبب قيد ڪيو ويو ۽ آخر ۳۰۹ ۾ قاضي عمر ۽ ٻين عالمن ۽ فقهن فنوا ڏني ته ان جو خون ساه آهي ۽ سولي ۽ تي چاڙهيو ويو، عام ماڻهن ۾ منادي ڪرائي وئي ته حسين صلاح قرايطي جي سڙا وقت سڀ ماڻهو حاضر رهو.

ان وقت جي سڀني مورخن جا رايو منصور جي برخلاف نظر آهن ٿا. ”علامه ابن حزم“ ”ڪتاب المائڪ“ ۾ منصور کي قتل ڪيو آهي. هندستان جي وڏي ۾ وڏي فڪر ”علامه محمد اقبال“ جنهن اسلامي تصوف جو تمام گهڻو مطالعو ڪيو هو، ”منصور“ بابت هيٺيون رايو ٿو ڏي:-

”منصور صلاح جو رسالو ڪتاب الطواصين جنهن جو ذڪر ”ابن نديم“ جي فهرست ۾ ملي ٿو، فرانس ۾ چرچي وڌو آهي. ڇهائيندڙ فريڊچ زبان ۾ ان تي فيد حواشي لکي آهي. ”حسين جي اصلي اعتقاد تي ان ڪتاب مان پوري روشني هون ٿي ۽ معلوم ٿئي ٿو ته ان زماني جا مسلمان منصور جي سڙا ڏيڻ ۾ ٻڪڙ ۽ حق بچائب هئا.“

خود صديين جو هڪ وڏو لاول، منصور جي خيالن جي ترديد ڪندو رهيو جن جي قولن مان ”سير“ جا ڪتاب پڙيا پيا آهن. ”خواجہ فریدالدین عطار“ جنهن پنهنجي شعر ۾ ”منصور“ جي ساراه ڪئي آهي، پنهنجي تصنيف ”مذڪره“ ۾ فرسائي ٿو:-

”منصور وڏو زاهد ۽ پرهيزگار هو، ان جو سڄو وقت عبادت ۽ رباخت ۾ گذرندو هو. شريعت جي پروي ۽ فرضن جي پوري ۽ هرگز غفلت نه ڪندو هو، معرفت جي وٽ جو پورو

پاڻڏٺو هو، جذبي ۽ خود رفتگي جي حالت ۾ ان کان هڪڙي
ڳالهه صوفين جي طريقي ۾ برخلاف ڪري وئي، انهيءَ ڪري
مٿس ڪفر جي فتويٰ اڇري نه ٿي سگهي.

ڪيترن صوفي بررگن نه ارمان ڏيکاريو آهي ته جيڪڏهن
منصور سڌن وقت ۾ هجي ها ته هو کيس ”ابالحق“ جي آواز
کان مٿي پهچائي، قتل کان بچائي ها. اسان کي منصور جي
شخصيت سان ڪوبه بحث ڪرڻو نه آهي، مگر هي ڏيکارڻو ضرور
آهي ته منصور جي تعليم کي سندس سرهڻن پکيڙي بيديني کي
وڌايو ۽ ”قراطين“ جهڙو خطرناڪ نولو پيدا ٿيو ۽ صحيح تصوف
جي شڪل ڳڙهڻ لڳي. اهو تصوف، جو اصلاح نفس جو رستو
ٿي سمجهڻ ۾ آيو، سو نفس ڪشي تي تيار ٿي ويو. انهي
برخلاف جهاد لاءِ ”ابن رشد ۽ امام ابن تيميه“ جهڙا بزرگ اٿيا،
مگر اسلامي حڪومت جي زوال هئڻ سبب هر ڪو ڇڙواڳ ٿي
ويو هندستان ۾ به ”امام رباني ۽ ولي الله شاهه“ جهڙا بزرگ پيدا
ٿيا، جن تصوف جو صحيح رستو سمجهائڻ شروع ڪيو ۽ ان تي
ڪتاب لکيا ۽ وحدت الوجود ۽ هم اوست جهڙن دقيق مٿس
ني بحث ڪري عام کي انهي خطري کان آگاهه ڪيو.

سنڌ ۾ اسلامي تصوف

سنڌ ۾ اسلامي تصوف مسلمان فاتحن کان گهڻو پوءِ هرات،
قندهار ۽ بلخ کان آيو. جنهن جو مشهور علمبردار ”حضرت
بروندي“ عرف قلندر هو. سندس تصوف اهوئي هو، جنهن تي
سندس دوست ”بهاؤالدين ذڪريا ملتاني ۽ فریدالدين پشتي“
هلندڙ هئا. اهو ساڳيو طريقو، جو سائين جا سال هاءِ ۾ آيو، جنهن
۾ وڏا وڏا بزرگ نظر اچن ٿا. ”مخدوم نوح، مخدوم بلاول، ۽
سيد عبدالڪريم باڙي وارو“ وڏا صوف، ٿي گذريا آهن، ان کانپوءِ
”مير غياث الله“ جو نالو گهڻي ڌار طرح شاهه صوفي جي

شهادت جي واهي کي شريعت ۽ طريقت جو هڪ مقابلو ڪري
مڏيو ويندو آهي. مگر حقيقت ائين نه آهي، صاحب تحفته الڪرام
ان لاءِ لکي ٿو:-

”شاه عنايت الله مخدوم فضل الله جو فرزند هو، شروعات
۾ دکن ۾ شاه عبدالملڪ جو مريد ٿيو ۽ اڌان مرشد جي
حڪم موجب شاهجهان آباد ۾ شاه غلام محمد کان خرق
درويشي عطا ٿيڻ لاءِ پهتو. هن سعادت کانپوءِ ٿي وريو، مگر
ڪن ڳالهين تي ٿي جي عالمن جو مٿس ناراضو ٿيو، جنهنڪري
وري به شاهجهان آباد ويو، جتي گهڻي وقت جي رهڻ کان پوءِ
صنڌ ۾ موٽي آيو ۽ ميرپور بٺوري جي پرگڻي جي هڪ ڳوٺ
ميرپور ۾ رهيو. سندس هدايت جي غلطي ۽ مريدن جي واڌاري
اتانجي زميندارن نور محمد پليجارو ۽ حمل ڄت جي دل ۾ ڪڏڪو
پيدا ڪيو. ٻڙي جي سجاده نشين سيد عبدالواسع جي هوڏ تي
سندس جماعتن جي وڏي جماعت سيد مڱوري تي حملو ڪيو،
جنهن ڪري ڪيترائي فقير شهيد ٿي ويا، شهيدن جي وارثن
بادشاه جي خدمت ۾ فریاد ڪئي، جنهنڪري کين زمين ملي
ڪيترائي غريب مٿن زميندارن جي ظلمن جا مقابل لڏي اهي
جهوڪ ويٺا، جن نه خدا جي مرضي ائين هئي، مٿن ماڻهن
ٿي جي حاڪم کي پاڻ سان ملائي صوفي-مڱوري تي وري حملو
ڪيو، جنهن مهينن جي گهيري کانپوءِ اسم ذات بلند ڪندي صوفي
مڱورو شهيد ٿي ويو.“

هن سڄي بيان مان نظر ايندو ته هن شهادت جي واهي
۾ ڪنهن به عالم جو هٿ نه هو، نه وري شرعي فتويٰ جي حڪم
سان خون وهايو ويو هو.

”مخدوم معين ٿوي، شاه ڀٽائي ۽ مخدوم محمد زمان“
نوراري وارو ۽ سري ۾ شاه فقير الله وڏا صوفي ٿي گذريا

آهن. شاه پٽائي جي زماني ۾ ”سماح“ جون مڃتوون ٿيڻ لڳيون.
جنهن جو ذڪر صاحب تحفته المڪرام هيئن ٿو ڪري:

”هڪ ڏينهن مخدوم محمد معين کيس ڏسڻ وٺو، گفتگو
ڪندي راڳ جو ذڪر آيو. شاه صاحب مخدوم کي چيو ته
مون کي ٻن هن وات ۾ ڪڏهن ڪڏهن پنڌ ڪرڻو ٿو پوي.
پوءِ پاڻ راڳ چوڻ شروع ڪيائون، جنهنجي اثر کان عجب
حالت پيدا ٿي.“

مگر مهرون جي دور ۾ تصوف جو نئون دور شروع ٿو ٿئي.
جنهنجو پهريون محرڪ ”سرمست سچل“ هو. چئن ”شاه پٽائي“
تي روسي جو اثر هو، تنهن سرمست تي عطار ۽ شبستري جو اثر
پيدا ٿيو. ٻن ٻين ايراني صوفي شاعرن جو خيال به مٿس پيو.
جنهنجو نتيجو اهو ٿيو، جو تصوف جي نئين راڄ گهڙجي پئي.
انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته سرمست سچل پنهنجي ڪلام
۾ شخصيات کي گهڻو ڪم آندو آهي، مگر هن چوڻ کان رهي
نه سگهيو آهي ته:-

”اهيءَ نه وات هوا جي نه ڪا آه تقليد
تحقيلون توحيد، آهي راه رسول جي.“

سرمست سچل

سرمست سچل جو اسم گراسي عبدالوهاب هو، پر کيس
سچيڏنو به سڏيندا هئا. سڌي شعر ۾ سچو سچل ۽ سچيڏنو نالا
ڪم آندا اٿس. مجلس سرمستين جي ڳالهين ڪري کيس ”سرمست“
سڏيو ويو آهي.

سرمست سچل فاروقي خاندان يعني ”حضرت عمر فاروق
رضي الله عنه“ جي اولاد مان هو. چوڻ ۾ آهي توه فاروقين جو

هي خاندان سنڌ ۾ گهڻي وقت کان مقيم هو. سندن وڏو شيخ شهاب الدين فاروقي فاتح سنڌ محمد بن قاسم مان گڏجي سنڌ ۾ آيو ۽ اتي ئي رهجي ويو. محمد بن قاسم کيس سيوهڻ جي فتح ٿيڻ کانپوءِ آڻيو لوڻ مقرر ڪيو هو. شيخ شهاب الدين سنه ۹۵ هـ جي سيوهڻ ۾ وفات ڪئي. انکانپوءِ سندس ۽ مڪ محمد حاکم ٿيو، جو سنه ۱۲۴ هـ ۾ فوت ٿيو ۽ سندس قبر سيوهڻ ۾ آهي. انکانپوءِ ان جو فرزند عبداللطيف ۽ انجو فرزند اسحاق سيوهڻ جا لوڻ ٿيندا آيا، تان جو سلطان محمود غزنوي اهي سنڌ فتح ڪئي ۽ اسحاق جي فرزند محمد کي سالڻانو مقرر ڪري ڏنائين، گهڻو پوءِ انهن فاروقين مان ”مخدوم نور الدين“ پنهنجي علم ۽ فضل سان مشهور ٿيو. سيوهڻ جي ڀرسان نور جن جو ڳوٺ به انهن سيوهالي فاروقين جو آباد ڪيل هو. مخدوم نور الدين سنه ۲۹۴ هـ ۾ وفات ڪئي. مخدوم صاحب کي چار پٽ هئا، جن مان سندن ٻه فرزند ”ابو سعيد ۽ بدر الدين“ سيوهڻ مان لڏي ڪاڪڙي جي ڀرڳڻي ۾ رهيا، جتي ڏاڏيون رياضتون ۽ مجاهدا ڪيائون. سندن اولاد ”مخدوم جمار“ جا مريد ٿيا. اڪثر جهنگ جي ڏٺ تي گذران ڪندا هئا ۽ ڏوٿين جي لقب سان مشهور هوندا هئا. ”مخدوم بهاء الدين دڪري“ جڏهن سنڌ ۾ آيو تڏهن هنن مخدومن سان چار پٽي ڪئي هئائين. مخدوم ابوسعيد رائيپور جي ڀرسان مڪان موسيٰ ۾ فوت ٿيو ۽ سندس اولاد انهي رهندو آيو. ڪلهوڙن جي صاحبي ۾ هنن مخدومن جي وڏي عزت ٿي ۽ کين گشت ۽ رائيپور جي جي وچ ۾ وڌيون جاگيريون مليون، جي هنن مخدومن پنهنجي بن لائق ٻنهن دراز وندير کي آباد ڪرڻ لاءِ ڏيئي ڇڏيون. هنن ٻانهن آئي به ڳوٺ ”دراز وندير“ ڪاڇن وندير ڪاڇن جو ڳوٺ به پوءِ بربد ٿي ويو، مگر دراز آباد رهيو جو پوءِ دراز مان درازا سڏجن ۾ آيو. هن ڳوٺ ۾ ٿورو پوءِ مخدومن جي هڪ شاخ گڏيجي (موسهي) ڪن لڏي اچي رهي. درازا

جو گھوٽ رائيپور سٽيشن کان ميل پنڌ تي اتر اولھ ڪڪڙ تي
هڪ خاموش، بستي آهي. سندس نظارو من موهيندڙ آهي.

هن درازا جي گھوٽ جي مشهوري ”ميان صاحب ڏند هرف
موراڳي“ فاروقي^۵ جي نالي سان ٿي. ميان صاحبڏني کي ۶ فرزند
هئا، جن مان هڪ جو نالو ”صلاح الدين“ هو ۽ ۴ ٻي جو نالو
”ميان عبدالحق“ هو. سچل مرمست ميان صلاح الدين جو فرزند
هو. سچل فقير جي ولادت سنه ۱۷۰۹ع ۾ ٿي. هن جي تعليم ۽
قربت ميان صاحبڏني جي نظر هيٺ ٿي. سچل فقير ظاهري علم
۽ گهڻو پڙهو ۽ قرآن شريف جو حافظ هو. سندس استاد جو نالو
”اخوند عبدالله“ هو، جو پڻ هڪ فاضل شخص هو.

چون ٿا ته جڏهن ”مرمست سچل“ ننڍو هو، (ڪي چون
ٿا ته ستن سالن جو هو ۽ ڪي چون ٿا ته نون سالن جو هو)
تڏهن ”شاه پٺاڻي“* اچي درازن ۾ نڪتو ۽ ميان صاحبڏند وٽ
مليم ٿيو. ان وقت پاڻ سچل فقير کي ڏسي فرمايو هئائون ته،
”جا ڪني اسان چاڙهي آهي، ان جو ڍڪڻ هي چوڪرو لاهيندو.“

هي واقعو ”حلال الدين روسي“ جي واقعي سان گهڻي
مشابھت ٿو رکي. مولانا روسي جي احوال لکندڙن ۽ لکيو آهي
ته جڏهن سندس والد ”مولانا بهاولدين“ ري جي شهر مان نيشاپور
پهتو، تڏهن ”خواجہ فریدالدین عطار“ سان چار چشمي ڪرڻ لاءِ
پنهجي فرزند سميت سندس خانقاه ۾ آيو. خواجہ عطار مولانا
روسي کي گهري نگاه سان ڏٺو، جو ان وقت مشڪل سان
ستھ سالن جو هو. کيس ڏسي فرمايائون ته ”هڪ ڏينهن هي
چوڪرو الاهي اسرار ظاهر ڪندو.“ کيس پنهنجي تصنيفن مان
هڪ ڪتاب عطا فرمايائين.

۵ فقير صاحبڏند جي احوال لاءِ ڏسو تذڪره جلد ۱

* شاه پٺاڻي سنه ۱۷۵۲ع ۾ وفات ڪئي.

مولانا روسي ۽ سچل فقير متعلق هي واقعا وڏي اهميت
ٿا رکن. انهيءَ ۾ ڪوشش ڪرڻ آهي ته بزرگن جي دعائن پنهنجو
تائيد ڏيکارڻ ۽ اهي آسمان تصوف تي سچ ۽ چڱا ٿي چڪا.

سچل فقير چوڏهن ورهين جي عمر ۾ ظاهري علم جي تڪميل
ڪري فارغ ٿيو. ننڍي هوندي ئي هو خلوت پسند هو ۽ اڪثر
اڪيلو جهنگ ۾ گهمنڊو هو. جلد ئي سندس ڏاڏو صاحبڏنو فوت
ٿي ويو ۽ فقيري جي مسند تي ”خواجہ عبدالحق“ سندس ننڍو
ارزند وڻيو. جنهن لاءِ روايت آهي ته ميان صاحبڏني جي مرشد
ميان عبيدالله صاحب خيلائي، سرمد سچل جي تولد ٿيڻ کان
اڳ ميان صاحبڏني کي چيو هو ته فقيري مسند تي ”خواجہ
عبدالحق“ کي ويهائڻ جي وصيت ڪيو، ڇو ته ميان صلاح الدين
کي هڪ فرزند ٿيندو، سو زماني کان تارڪ رهندو.

ميان صاحبڏنه جي وفات کان پوءِ جلد ئي ميان صلاح الدين
به فوت ٿي ويو ۽ سچل فقير جي پالڻ، خواجہ عبدالحق جي
مهر ٿي.

خواجہ عبدالحق

خواجہ عبدالحق پنهنجي وقت جو وڏو اهل الله ٿي گذريو
آهي. هو تصوف جو وڏو عارف هو. سندس پارسي ۽ سنڌي شعر
ٿورو مٽي جڳهي ٿو، جنهن سان خبر پوي ٿي ته هو شعر به
چوندو هو، هن هڪ سندس هڪ پارسي غزل نموني طور ڏجي ٿو:-

غزل

اي سرورِ دو عالم يا مصطفيٰ مدد شو
اي برگزيده آدم يا مصطفيٰ مدد شو
تاسوت درنگه تو، ملكوت بود ره تو
جيروت ڄاڻي ڪه تو، يا مصطفيٰ مدد شو

بر عرش حق رسیدی حق را بدید دیدی
 قول خدا شنیدی، یا مصطفی مدد شو
 ای ماه آمدنی گلر باغ زندگانی
 احوال ما تو دانی یا مصطفی مدد شو
 بیچاره مستحکم در حرص پائی بنهر
 کن رسته زین کمندم یا مصطفی مدد شود
 باشد درست دهنم دینار تو به بنهر
 به کن اگر کمینم یا مصطفی مدد شود
 و از گهر از قیامت خواهر بتو شفاعت
 ما را توئی حمایت یا مصطفی مدد شو
 عبدالحق بود علامت از جان فدائی ناست
 ایمان شود سلامت یا مصطفی مدد شو

مندی و سندس کی بیت به آهن، جن مان کی هاراف
 بیدل روهزائی پنهنجی تصنیف مان هوشن بیت بی "بیدل" وځي
 شرح لکي آهي:-

جامن نسي حاسان، پورين بهري آئيو
 کامان ڙي کامان ته کونولک کورير کيو.

خواجہ عبدالحق رشتي و مجل فقير جو چاچو هو، مگر
 مجل کي روحاني فيض انهيءَ بزرگ کان ئي عطا ٿيو. جنهن
 ڪري هو ان جو مريد به هو، جنهن جو اظهار پنهنجي ڪلام و
 ڪيترين ڄاڻن تي ڪيو اٿس. فرمائي ٿو:-

ڪو شڪ چوي نا-ق چوي ڪيو بت اما برحق چوي
 مونکي مرشد عبدالحق چوي، آڻ حوئي آهيان سوئي آهيان
 ديوان آشڪار و فرمائي ٿو:-

گر بهگرتي ميشود و قف ازان اسرار راز
 تن باصدق دل رو بسو شهر فراز

مست آنجا پورو عبدالحق عارف اویا

می کند آگه ز سروحد تش مسکین نواز

سچل فقیر جي پنهنجي مرشد سان بيهود عقيدت ۽ محبت هئي. مرشد جي به پنهنجي مريدن سان بيهود محبت هئي. هن پنهنجي معصوم (ڌيءَ) سچل فقير جي نڪاح ۾ ڏني اکره سچل فقير جي پنهنجي راءِ شادي جي پنن کان آجي هئي، مگر عام ماڻهن کي شادي ڪرڻ جي ترغيب ڏيندو هو. سچل فقير کي هڪ ارزند به ڄڻو مگر اهو ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿي ويو. چون ٿا ته انهن ڏينهن ۾ سر رحيم خان جو پٽ مير محمد حسن بیمار هو، تنهن سچل فقير کي ۱۲۰۰۰ روپيا دعا ڪرڻ لاءِ گهرايو. فقير ويو ۽ مير صاحب جي ارزند کي دعا ڪيائين ۽ فرمايائين ته اسين تنهنجي پٽ جي عيوض پنهنجو پٽ ٿا ڏيون. خدا جي قدرت پاڻ خيرپور ۾ ئي هو ته سندس پٽ پوئتان گذاري ويو ۽ مير جو پٽ چڱو پلو ٿي آيو. (۱)

خواجہ عبدالحق ۱۲۱۳ هـ ڌاري فوت ٿيو ۽ سندس گاديءَ تي سندس فرزند ميان قبول محمد ويٺو. سچل فقير، پنهنجي مرشد جي جانشين جي اها ئي عزت رکندو آيو. جيتوڻيڪ ڪنهن اتفاقي واقعي جي ڪري ٿورن ڏينهن لاءِ ڪشيده خاطر رهيو.

جنهن مٿي ڏيکاريو ويو آهي، ميان صاحبانه ميان عبيدالله جيلاني جو مريد هو، هو شيخ عبدالقادر جيلاني جي اولاد مان هو ۽ صوفي عنايت الله شهيد جي مرشد خواجہ عبدالملڪ جو پاءُ هو. ميان عبدالحق به ان سلسلي جو مريد هو. سچل فقير به تنهن ڪري قادري سلسلي ۾ اچي ويو. مگر سچل فقير تي هڪ عارف

(۱) هيءَ روايت مرزا علي قلي بيگ سرمست سچل جي رسالي جي تمهيد ۾ ڏني آهي. خدا ڄاڻي ته هن ۾ ڪيتري صداقت آهي.

جي نظر ۾، جنهنجو نالو هو محڪم الدين سيراتي چشتي. تذڪره مخدوم ۾ هي ذڪر هيٺين ريت آيل آهي:-

0 محڪم الدين سيراتي جو وڏي مڪمل هو ۽ هميشه سير و سفر ۾ رهندو هو. اتفاق سان درازن جي بامرون رستي تي فقير سچيڏن سان ملاقاتي ٿيو. درويش هڪ صرب هٿ جي فقير سچل کي هنين ۽ نريايائون ته هن کي هڪ ڏڪ عشق جو ڪافي آهي. انڪار ڪيو هو رندي جي حالت ۾ آيو ۽ رات ڏيهن ڪافين ۽ غزلن جي ٺاهڻ ۾ مشغول ٿيو ۽ راڳ (سماع) ۾ رڌل ٿي رهيو.

”ميرزا علي قلي“ صاحب جهن فقير سچيڏن جو تذڪره نهايت محنت سان تيار ڪيو هو، هڪ هنڌ لکي ٿو ته، ”فقير صاحب ارڙل وقت ۾ شريعت جو پابند رهيو، جڏهن ”رندي“ جي حالت ۾ آيو، تڏهن اهي ڳالهون ڪانس وسريل رهيون. اهڙي حالت ۾ به کيس شريعت جو احترام رهندو هو. عالمن ۽ صوفين جي صحبت ۾ شامل رهندو هو. هي بلڪل من گهڙت روايتون آهن ته سندس تعلقات هڪي ڪهڙن جي مخلصين سان ڪشيده هئا. اهي ماڻهو هي شريعت جي صحيح عزت کان محروم آهن، فقير سچل جي زندگي کي خواهه خواهه، لوڻن ٿا آخر هي سچيڏن صوفان جي پروي نه ٿي، جو هڪ جدا رسده بزرگ کي شريعت

* تذڪره مخدوم ص ۹۵-۹۶ هي ڪتاب مخدوم لاهينش جو لکيل آهي، جنهن ۾ ڪهڙن جي بزرگن جي حالات آهي. هن ڪتاب جي انتخاب لاءِ سيد حسام الدين شاه راشدي ۽ -و ممنون آهيان.

0 محڪم الدين سيراتي رياست بهاولپور جو ويٺل هو، هو هميشه سير ۽ سياحت ۾ رهندو هو، جنهن ڪري کيس سيراتي سڏيندا هئا. سندس ڪرامتن جون ڳالهون، سنڌ ۽ پنجاب ۾ مشهور آهن.

جي حدن کان ٻاهر ڏيکاريو وڃي. هجي تعليم صاف هئي ۽ آهڻي، ها هميشه صوفين جي رهي آهي. هي پڻ غلط آهي ته فقير صاحب کي ڪافيون ڪهڙن جي مخدومن جي هجر ۾ لکيون. جيڪڏهن هن ڪٿي ”مخدومن“ يا ”مخدومي“ پنهنجي شهر ۾ ڪم آندو آهي ته اسجو مطلب اهو نه آهي ته هن ڪو ڪهڙن جي مخدومن کي خطاب ڪيو آهي. مثال طور:-

”شاهي ۽ مخدومي ڏونهن اِيءَ تان ساري لڳي“

هن ۾ فقير صاحب ڏيکاريو آهي ته پاڻ کي وڏو سڏائڻ هي سڄي نڳيازي آهي. مخدومي جي معنيٰ آهي جنهن جي خدمت ڪئي وڃي. هن مان مخدومن جي ڪا به هجو ظاهر نٿي ٿئي. سنڌ ۾ ان وقت ڪهڙائي مخدوم هئا، آخر ڪهڙن جي مخدومن سان هي سٽون ڇو ٿيون سسوب ڪيون وڃن. ائين لکندي اهڙن مصنفن کان شايد اها خبر وسري وئي آهي ته ان وقت ڪهڙن ۾ جي مخدوم ٿي رهيا، اها ڪيڏي عظمت ۽ شان جا مالڪ هئا. مگر محدود عظمت سبب آهي افسوس جو انهي تحقيق تائين پهچي نٿي سگهيا آهن. ”مخدوم احمد“ ڪهڙن جي مخدومن مان اهل الله ٿي گذريو آهي، احمد شاه ابدالي ۽ انجا پويان سندس بزرگي ۽ علم جا سجد قائل هئا. مخدوم محمد عاقل، سندن وڏو فرزند هو، جو بهير سچيڏنه جو همعصر هو. فقير صاحب جا مخدوم صاحب سان ڪهڙا تعلقات هئا، اُ لاءِ ”تذڪره مخدومير“ جو مصنف لکي ٿو:-

”ڪنهن دانا فقير صاحب، مخدوم صاحب وٽ آيو ويو

ٿي. مخدوم صاحب ۽ سندس ڀاءُ مخدوم محمد جي وچ ۾ حاڪم ٿي ڪيترو وقت تڪرار رهيو. مخدوم محمد، مير سهراب خان وٽ به ڏانهن ويو، مگر مير صاحب وچ ۾ پوڻ صاحب نه ٿي ڄاڻو. آخر هو ميان قبول محمد ۽ فقير سچيڏنه وٽ ويو. فقير

صاحب مخدوم صاحب وٽ آيو ۽ کيس مخدوم محمد لاه عرض
ڪيائين، مخدوم صاحب پنهنجي مهر کيس فيصلي لاه ڏني ۽
فقير صاحب مهر مبارڪ وٺي، نئون حصو جاگير جو لکيو اهڙي
ريت سندن دوستي هئي. ان کانپوءِ هڪ ڏينهن ڪنهن سندن
هڪ سڌي ڪافي توحيد متعلق، خلاف شريعت پئي. ”مخدوم
صاحب آنڪي پڌي ورتو، پاڻ نهايت ڪاوڙيا ۽ جماعت کي
چيائون ته تيار ٿين، هن فقير جي ڪلام کي جن ۾ شريعت
جي خلاف نڪتا هئا، نام ۾ ساڙيائون. هيءُ ڳالهه ڪجهه نه
رهئي، صبح جو مخدوم صاحب جنن قه شريف جي پوئيان ڦرن
ڪريم جي تلاوت ڪري رهيو هو، ميان سچل لاه اڪيلو ۽ پيادو
آيو ۽ سامهون اچي بيٺو ۽ عرض ڪيائون ته غلام حاضر آهي،
ڪهڙي طاقت اٿم، جو شريعت جي حڪمن جو انڪار ڪريان
۽ مصرع ڪافي جو ائين نه چيو اٿم بلڪ غلط مشهور ٿيو آهي.
پوءِ مخدوم صاحب ساڻس ٻاڪر پائي مليو ۽ کيس شريعت جي
حڪمن جي بجا آوري ۽ بدعت کان پري رهڻ جي وصيت فرمايائون.“
هيءُ آهي سچي حقيقت، غلط روايتن جي انبار سان خدا پڄي
مورحن جو هي قول ڪيتري قدر نه صحيح آهي ته ”جن مشهور
شخصيت، تن غلط روايتن جو انبار ڪهڻو.“ انهيءَ ۾ شڪ نه
آهي ته مخدوم سندن کي سامان ڪندا هئا، پوءِ سرمدت سچل جي
زندگي ۾ به اهڙو واقعو نظر اچي ٿو، سرزا علي قلي آبهات
لکي ٿو:*

”هڪڙي پيري گنيت جو هڪڙو وائين ڪومون نهالي
قبر سان اچي ٺهيو، تنهن کي قبر مسلمان ڪيو، جو سندس
مرید ٿيو.“

* تذکرہ محدثين ص ۹۵-۹۶ (دستخط)

* مني رسالو سچل فقير ص ۱۵

آمد تہ من تفصیل پڑھن کانپور انهن صوفين کي تسڪن
ٿي ويدي، جي قصر سچل ۽ مغلدوس جي تعلقات مي اوڻ ۾
مغلدوس کي خواهه خواه لوڻين ٿا۔

”ان گاهيست که در شهر شما نیز کسد“

آخر من حقيقت جو امين ڪهڙو جواب ڏيئي سگهون
ٿا تہ سڀني بزرگ ڪهڻو ڪري قصر تي چڙيل هوندا هئا، خواجہ
محمد راشد صاحب روضي ڏٺي، ۽ سندس خلاف شرع شعر کي
ڏسي چڙندو هو، حالانڪ ”روضي ڏٺي“ جي روحاني عظمت جو
هر سڌ واسي قائل آهي ۽ فقير صاحب جي روحاني منزل کان
ڪنهن کي انڪار ٿو ئي سگهي؟ مگر هن بزرگ کي سندس
مخامت ۾ آندو ٿو وڃي، سي ۽ معرفت جي دريا جا غواص هئا،
انڪري هنن بزرگن جي ربحاي معذرت تي اڻڄاڻ جو دعوت ڪرڻ
حماقت ٿيندي.

سندس بيماري ۽ رحلت

فقير صاحب جي تندرستي نهايت عمدي هوندي هئي، مگر
هڪ دفعي کيس اسهال جي بيماري ٿي، جنهن کيس بيحد ڪليف
ڏني. لاڙڪاڻه جي هڪ حسين ۽ پيٽ ۾ عورت جيواني هي خبر
پنڌي درارا آئي. مار سڳار ڪري قصر صاحب وٽ لنگهي وئي.
قصر صاحب اُن کي ڏسي حڪم ۾ تندرست ٿي ويو، هن مان خبر
پوي ٿي تہ فقير صاحب بيحد ”حسن برست“ هو، پڻ هي علم
حڪمت جو هڪ اصول به آهي تہ ”حسن“ جو طبيعت تي گهرو
اثر پوي ٿو. انهيءَ کانپوءِ قصر صاحب تندرست رهندو آيو، پاڻ
جيتوڻيڪ وڏي عمر جو هو، تڏهن به کيس نهجي تندرستي لاءِ
ڪابه شڪايت نہ هوندي هئي.

آخر پوئين دفعي ماءِ رمضان ۱۲۴۰ھ ۾ شمار ٿيو ۽ اُن

تي مهيني جي چوڏهين تاريخ هن باڪمال بزرگ، رحلت فرمائي.
 ان وقت سندس عمر ۹۰ ورهيه هئي. اسڪر پاڻ فرمائيندو هو ته،
 ”سهنجي عمر ۱۰۵ ورهيه آهي، پر ۱۰ ورهيه آڻا اڳي سرڪار
 جي سلام تي ويندس“. چوڻا ته وفات کان پورا ڏينهن اڳ پاڻ
 وڏي گوشه نشين ٿيو ۽ ٻاهرين دنيا مان رڻ مان ڇڏي ڏنائين.
 ٻچن تي چوندو هو ته، سرڪار جي سلامي جي تياري ٿاڪريون*
 سندس وفات جون تاريخون مختلف شاعرن هيٺين ريت چيون آهن:

”آفتاب اوج عشق“

پا

”بود مروج خدا“

فقير بيدل روهڙائي، جو سرمست جي معتدن مان ٿي
 گذريو آهي، سندس وفات تي دلگداز نظم ڇپي آهي، جا هن
 هيٺ ڏجي ٿي:-

عشق جو ٻارو دراڙن ۾ عجب اسرار هو

مست سالڪ مهر سچو عارف اتي اظهار هو

پره جي برسات جو تنهن وٽي وسڪار هو

ظاهر و باطن تنهن وٽ درد جو ڌڌڪار هو

وجد وحدت جو سدا خاصو تنهن خمار هو

مرد سو منصور وانگر عشق جو اوتار هو

مجهه سخن تنهنجي الوهيت ڪندو آثار هو

جنگ جذبي جوش مستي ۾ مثل عطار هو

ٻانهي راڻي ٻرين نوي ورهه فرور هو

پره وصل جي ۾ ج مائي ذوق کان دڄار هو

طور ٻار هن سو ڀاڻيڻاڻي ۾ تيار هو

چوڏهين رمضان جي مادي پون سوار هو

لرہدارن جي ڪٽڪ ۾ مرد منصبدار هو
در تنهن دانا جي ”بيل“ ڀرت جو پٺا هو

شخصيت

ميان سڃيڻو وهوي قد جو هو، رنگ صفا ۽ وڻندڙ هوندو
هوس، لڪ ۽ پيشاني مرغوب هيس. وار ڊگها ۽ مٿي ۾ مٿي
رنگ جو تاج پائيندو هو. اڪثر سفيد ڪپڙا ڀڪيندو هو،
پياري ۾ اوني ڪٿي ويٺيندو هو. گهڻو ڪري ڪٽ جي اڌان
ڪاٺ جي صندل تي ويهندو ۽ سهندو هو.

سندس ڪاڌو بلڪل سادو هوندو هو. چرائي ۾ گوشت
جو شورو کائيندو هو، پر پوءِ اهو ڇڏي ڏنائين. اڪثر روڙي ۾
رهندو هو، رات جو به شورو کائيندو هو. پوئين وقت ۾ هميشه
استغراق جي حالت ۾ هوندو هو. ڪنهن به نشووندار شي جي ويجهو
نه ويندو هو. هي بلڪل ڪوڙ ۽ مڙهڙت آهي ته فقير صاحب
شراب به واپرائيندو هو. الاهي ڪيف جي هوندي انگري شراب
جي ڪهڙي ضرورت! هو نشي ڪن اهڙي قدر پيار هوندو هو،
هو سندس پياري طالب ”نانڪ يوسف“ فرمايو آهي ته فقير صاحب
جي سامهون حقي چڪڻ جي به ڪنهن کي جرأت نه ٿيندي
هئي. ڪڏهن به نهڪ ڏئي نه ڪندو هو، ها عادت معرفت جي
صاحبن جي آهي. گهڻو ڪري ٻي مريدي جي ويجهو نه هوندو
هو، مگر هي چوڻ به غلط آهي ته فقير صاحب جي مريدي جو
مسلو جاري نه هو ۽ سندس فرض-دود هن ”شاه پٿاڻي“ وانگر ڪيس
به گچ سڃا مريد هئا، جي پڻ ناسي دويش ٿي ڪريا آهن، جن
مان هيٺيان مشهور آهن:

- (۱) يوسف نانڪ.
- (۲) فقير محمد يعقوب.
- (۳) فقير محمد صالح قادري لاڙڪاڻو وارو.

- (۴) فقير شهر علي.
 (۵) فير گهرام (؟)
 (۶) حاجي عثمان واسڪي لاڙڪاڻو وارو.
 (۷) خير شاه (؟)
 (۸) محمد صالح دونهي وارو.

مٿين درويش مان ”يوسف“، خير شاه، گهرام، حاجي عثمان وڏي درجي جا فقير ۽ شاعري گدريا آهن، جن جو احوال وقت تي ڏنو ويندو.

ميرن سان لاڳاپا

”ميرن“ مان هن خاندان جا اڳيئي تعلقات هئا. فقير احمد فاروقي مير سهراب خان جي ملازمت ۾ هو. سنڌ جڏهن ڪلهوڙن جي هٿس مان نڪري ميرن جي هٿ ۾ آئي، تڏهن مير سهراب خان به سندن جا گهرون حال رکيون. مگر هڪ واهي جي ڪري مير صاحب فقير سچڙن جا وڌيڪ معتقد ٿي پيا.

پرو وڃي ٿو ته هڪ ”حيدرآبادي عامل“ (هندو) حيدرآباد جي ميرن جي نوڪري ڇڏي، اچي خيرپور جي ميرن جي ملازمت ۾ داخل ٿيو. مگر هتي به سرڪاري پئسا ڪٽائي وڌائين، جنهن ڪري ”مير سهراب خان“ کيس باند رکيو. سندس عزيز ”جهوڪ شريف“ جي سجاده نشين ”مخدوم فضل الله“ وٽ دانهن ويا، جنهن کين ”خواجہ عبدالحق“ ڏي روانو ڪيو. خواجہ صاحب فقير سچڙن کي گهرايو ۽ سندس مٿي ۾ ٽوٽي وجهي فرمايائون ته ”وڃ پاڙو ڇڏائي اچ.“

مير صاحب خيرپور وڃي پهتو، جتي کيس وندرائڻ لاءِ نوڪر اصلاح خان ۾ وٺي ويا ۽ مختلف هٿيار ڏيکاري هر هڪ جي خاصيت ٻڌائيندا ويا. جڏهن هڪ دور مار بندوق تي پهتا، تڏهن

کيس ٻڌايائون ته هي بندوق شينهن جي شڪار ۾ ڪم ايندي آهي. تنهن تي فقير صاحب چين ته ”ابا، شينهن ڪو بندوق نٿي سگهي!“ پر نوڪرو فقير جي ٽڪڙي کي سمجهي نه سگهيا. ۽ پنهنجي ڳالهه تي ضد ڪندا رهيا. هن تي فقير صاحب کي ڏاڍو دوش آيو. اهائي ڪن فقير صاحب جي بدران هڪ غضبناڪ شينهن اسلح خاني ۾ ظاهر ٿي پيو. هر بزرنگ کان پڇني ڊڄي ويا ۽ پڇي وڃي مير صاحب کي خبر ڏنائون. فقير صاحب جي هيءَ حالت ٿورو وقت هلي، ۽ هو وري اصلوڪي صورت ڏانهن موٽيو. مير صاحب تي هن واقعي وڏو اثر ڪيو ۽ هو هميشه معتقد ٿي رهيا. ڪن مصنفن فقير صاحب جي هن واقعي کي ”يوگ“ جي طاقت سان منسوب ڪيو آهي، مگر حقيقت اهي ته فقير صاحب نه ”يوگ“ جي تعار ورتي هئي، نه ان جو استعمال ڪيو هو، هي واقعو ولين جي ڪرامت سان منسوب آهي. سچ آهي، هرڪو پنهنجي طرف ٻيو ٿاڻي ”عمر خواجه“ ڪهڙو نه منڊو فرمايو آهي.

هرڪس ۾ خيال خوبش خطي دارد

”مير“ جي ڪتابن ۾ اڙيون ڳالهيون گهڻي ڀل آهن، جنهن جو ”يوگ وديا“ سان دور جو به واسطو نه آهي. ڳالهه هيئن آهي ته جهڙي ريت نبين کي معجزا خدا جي طرفان عطا ٿيل هئا، تهڙي ريت ولين کي به اهي ڪليل نشانين پنهنجي پالڻهار جي طرفان عطا ٿيل آهن. ”يوگ“ سان جو نتيجو آهي، مگر ولي، ڪنهن به متر يا چاپ ڪن سواءِ فقط اک جي اشاري سان عبرت ۾ وجهندڙ ڳالهيون ڏيکاري ٿو سگهي.

۽ فقير چيڙهه پاڻ فرمايو آهي:-

ڪسب ڪرڻ ۾ بد ڪرڻ جو لقا پاڻ سڀالڻ،
اهي فن فروڙي آهن، ناهن وقت وڃائڻ.

”میر علي مراد خان“ تہ فقیر صاحب جو بعد معتقد ہو۔
چون تا نہ فندی ہوندي میر صاحب فقیر صاحب کي ڏٺو۔ مگر
هي ڳالھ پنھنئي بنياد آهي تہ ڪو مرمت صاحب ”میر علي مراد
خان“ جي حڪومت جي واري ۾ بہ زندہ هو جيئن ڪو مصنف
ڏيکاريو آهي تہ ”مرمت صاحب پوکن جي بڻي ڪشڪول
مان ڪندو هو کين میر علي مراد خان عرض ڪيو تہ ”قبلا
انگريز دلگتي ٿيا آهن، جيڪڏهن ٻڌندا تہ ڇا چوندا“ بقول مصنف
پوء پاڻ جواب ۾ ڪو ست پڙهائون، ڪيڏي نہ اي بنياد رويت
آهي هوڏانهن فقیر صاحب ۱۸۲۹ع ۾ وفات ڪئي۔ تاريخ شاھ
آهي تہ مير سھراب خان کان پوء خيرپور جي گادي تي مير دستر
خان ويٺو، نہ علي مراد خان۔

۾ بين تفاوت رہ از ڪجا است تا ۾ ڪجا

ملت ۽ مذهب

ائين تہ محبت وارن جي محبت ۾ ملت ٿي بيارو آهي،
مگر عام طرح مشهور آهي تہ هرڪو پنھنجي ۾ ۾ وورو آهي۔
هت اماڻ کي ڏسڻو آهي تہ سدس ۾ ڪهڙي آهي سدس شعر
جي مطالع ڪرڻ ۾ من معلوم ٿيندو تہ پاڻ اعليٰ درجي جو
صوفي هو منصوري نڪتن جو شارح هو۔ مگر ڏسڻ ۾ اچي ٿو
تہ هن جتي انهن ڳجهن کي ويهي کوليو آهي، اتي پنھنجي تنگ
ظرفي جو بہ اظهار ڪيو اٿس۔ هو ”منصور“ وانگر بي پڪ نہ
هو۔ شريعت جي عزت ۽ احترام خاطر هن ايترا تہ نقش، پنھنجي
ڪلام ۾ ڇڏيا آهن، جن کي مٿان نہایت مشڪل آهي۔ ڪو
هنڌ فرمائي ٿو۔

از شرع رومتاب گر مردی عوث و قطب کند سلام شرع
گرچه سو و وزیر و سلطانند برهم غالب است احکام شرع

آن موجد که درد عشق گرفت سر بصدق کند بنام شرع
باتو گویم آشکارو نهان باش تو چاکر و غلام شرع

سندس اسلام اهوڻ نقشن سان ڀرپور آهي، مگر محبت جي
وقت مگر بيخودي آهي ۽ پنهنجو پاڻ ڪنهن به طاقت کي
مڃڻ ڪرڻو پوي ٿو. انهيءَ جذبي وارتگي سبب جو ڪجهه رٿان
ڪن نڪتو اٿس، ان لاءِ پاڻ فرمايو اٿس:-

گر بخود باشم مذاهب دار دهنڌاري ڪنم
ورز خود بيرون شدم تا نيست بر من اين خطا

هن مان معلوم ٿئي ٿو جو فقير صاحب فرمايو آهي، جو
بيخودي جي حالت ۾ ۽ جو ڪجهه بيخود ۾ چيو وڃي ٿو، ان
تي اعتبار ڪهڙو؟ اهوئي سبب آهي، جو هو فرمائي ٿو ته جڏهن
آءٌ پاڻ کان ٻاهر آهيان، تڏهن، جو ڪجهه ٻوليان ٿو، انکي
منهنجو گناه نه ٿهرايو وڃي، ڇو ته بيخودي جي حالت مجبوري
جي حالت آهي، ساڳي وقت اقرار ٿو ڪري ته آءٌ بيخودي جي
حالت کان سواءِ مذهب جي پوري پيروي ڪندڙ آهيان، يعني
مسلمان آهيان.

هو اعتقادات ۾ چئن اصحابن جو ٺاگر هو ۽ هنکي اهل
تشيعة سان دور جو واسطو به نه هو. جنهنجون ٺاهيون سندس
شعر ۾ موجود آهن. هو صلح ڪل صوفي هو ۽ غير مذهب جي
بائين کي به عمدي نگاه سان ڏسندو هو ۽ انهنجي ساراھ به
ڪئي اٿس. باني اسلام صلح جي هن حڪم جي پوري متابعت
ڪئي اٿس ته، ”بين مذهبن جي ٻائين کي گهٽ وڌ نه چئو،
مٿان هو، اوهان جي بزرگن تي حملو ڪن.“ انهيءَ قول کي
سامهون رکندي، هن بين مذهبن جي ساراھ ڪئي آهي، انهيءَ
لاءِ ته غير مذهب وارن کي پڻ باني اسلام صلح جي لاءِ عزت
پيدا ٿئي.

سر مست سچل جي عارفانه ڪلام تي هڪ نظر

سنڌ جي شاعرن جو ڪلام ”اسان کي عوام جي دلين ۾ رنده نظر اچي ٿو“ انجو هي سبب آهي، نه هو ڦال ۽ حال جا صاحب هئا. سنڌن سخن آمري ۾ طبيعت جو فڪر انهيءَ لاءِ نه هو نه نرم سخن جي جذباتي فڪرن کي ٻڌي خوش ٿيڻ يا پنهنجي تعليم ۾ ”زمين جون طبابتون چڪي آسمان سان ملائين“ مگر صحيح معنيٰ ۾ انسانيت جا علمبردار بڻجي سامعين جي قلب ۾ پنهنجي پيغام کي پهچائيندا رهن. اڌو ڪلام يقيناً ”خودفاني“ ٿئي ٿو.

شاه عبداللطيف ڀٽائي جي وٽ کانپوءِ سنڌ جي شاعري ۾ سچل سرمست جو اسم گرامي امتيازي حيثيت رکي ٿو. جن مٿي ڪئي لکيو اٿم ته شاه صاحب جڏهن ڊارن ۾ فقير صاحبڙو فاروئي سان چار چشمي لاءِ پهتو هو، تڏهن سچل سرمست کي لنڊن ۾ ڏٺو هئائين ۽ فرمايو هئائين ته ”اسان جيڪو ڪم ڇڏيو آهي، انجو ڀڪڻ هي ٿيڪر لاهيندو“ هيءُ وڏي ۾ وڏو اعزاز هو، جو نئين ۾ سچل سرمست کي اڌي عارف کان حاصل ٿيو هو. مهن جو عارفانه ڪلام، وجد ۾ حال جي صاحبيءَ جي زندگي جي ساز جي تارن تي، هميشه مصائب جو ڪم ڏيندو رهيو آهي. مگر موجوده دور جي ڪر لڪڻ وارن، هن حقيقت کي ڪا چڱي ڀيڙ نه سمجهيو آهي. نئون حملو جو شاه صاحب جي زبان فيض ترجمان مان نڪتو هو، ان ۾ سچل سرمست جي تعريف تي نظر اچي ۽ ڪوبه گهٽتائي جو اشارو نه ٿو ملي. ڏيئرو ڏيئي کان ئي روشي وٺندو آهي، جهڪندڙ ايئن آهي ته شاه صاحب جي قول کي روايت موجب صحيح سمجهيو ويندو. هيءُ فالح شناسي ٿيندي جو سچل سرمست کي سدس هڪ عظيم پيشرو جي اعزاز کان محروم رکيو وڃي. بهرحال هن حقيقت کان انڪار ئي نه ٿو سگهي، ته شاه صاحب کان پوءِ سچل

سرمدت جي ذات گرامي، پنهنجي عارفان ڪلام مان ان شمع کي اماڻي ڪيو، جنهن جي روشني وقت گذرڻ ميان گهڻي قدر جهڪي ٿي وئي هئي. سرمدت جو ڪلام جو اسان وٽ، سنڌي سرائڪي، اردو ۽ فارسي ۾ موجود آهي، اهو تصوف بحر تي ڪنار آهي، جنهن جي گهرائين ۾ ويڻ لاءِ هڪ اهڙي غواص (ٽوڻي) جي ضرورت پوندي، جنهن جي دل ۽ دماغ ۾، عرفاني قوت، غور، معنوي طور موجود هجي. سرمدت جو ڪلام، رڳو ڦاٽ نه آهي پر حال به آهي. هو صاحب حال نه آهي، هو سندس دل کان ڪهڙي ريت فائدو حاصل ڪري سگهي ٿو. روسي سچ فرمايو آهي :-

”دي شيخ با چراغ همي گرد گرد شهر
کردار دوسلوم واسانم آرزو است.“

(ترجمو- ڪالهه شيخ ڏيئو هٿ ۾ کڻي شهر جي چوڌاري
ڦرندو ٿي رهيو، (چائين ته) هن دامن ۽ ڪاري کان تنگ آيو
آهون ۽ سگهن انسان جي آرزو اٿم.)

موجوده دور جي ڪن خود پرست شاعرن مان هڪو کڻي،
خيال ۽ حافظ کي روسي تي ترجيح ڏئي نه اهو، سندس ئي نقص
فڪر جو نتيجو آهي. روسي اهڙن جذباتي انسانن جي عقل ۽
فهم جي روسي لاءِ فرمايو آهي :-

علم را برتن زني، ساري بود
علم را بردل زني، ياري بود

علم کان جهڪڻ صحيح فڪر ۽ عمل جي راه حاصل
ٿي نه سگهي نه دفتر لکيو ته ڇا ٿو. شعر ۽ فڪر ٻئي لازم ۽
ملزوم شيون آهن. جيڪڏهن شعر ۽ سهجي مشق، صالح فڪر
کان حالي آهي ته اهو رڳو هڪ سراب آهي، جو پري کان

هڪ ورگه جي لاءِ ترشا جو سبب بڻجي ٿو. اهڙا ڪتاب ڇو نه
ديده زيب جلدن ۾ محفوظ رکيا وڃن، پر اهي ڪڏهن به صحيح
مقام ۽ منزل جي رهائشي ڪري نه سگهندا. جيڪڏهن ڪنهن
شاعر ۾ اها قوت پيدا ٿي نه سگهي ته کائڻس اڳ به صوفين
قصيده گو، غزل گو، ۽ رباع نگار، دنيا کان وسري چڪا آهن ۽
زندہ دوام جو شرف ڪن ٿورن کي نصيب ٿيو آهي. اکره هو
فن جي ڪسوٽي تي پورا لٿا، مگر من جو ڪسوٽي تي هو
ڪامياب ٿي نه سگهيا. هيءُ اها محروميت آهي، جا ان خودپرستن
جي هر نمنا کي برباد ڪندي رهندي آهي. شاعري جو صحيح
مفهوم روسي جي نظريه ۾ هيءُ آهي:-

شاعري جزويت از پنجميري

شاعري جيڪڏهن پنهنجي پيغام کان بلنصيب آهي ته ان
جي زندگي پاڻيءَ تي قوئي مثال آهي. ڪنهن کي ضرورت پئي
آهي ته ان کي اڙهي ۽ پنهنجي وقت کي ضايع ڪري. انهيءَ
ڪسوٽي تي مرست جي ڪلام کي وڏي اهميت حاصل آهي.
محبت الاهي جي وڻجاري وٽ ويندي، خبر پئجي وڃي ٿي ته
وٽس ڪهڙو نااڻاب وڪر موجود آهي. هن کان اڳ ۾ جي مرست
جي شاعري تي تصور ڪيو وڃي، هن حقيقت کان آگاهه ڪرڻ
ضروري آهي ته صوفيان شاعري جي ترڪيب ۾ ڪهڙا جزا موجود
آهن. جيتري قدر معلوم ٿئي ٿو ته صوفين جي خروش ۽ درد ۽
والهائڻ زندگي جي ترڪيب سان ئي شاعري وجود ۾ آئي آهي.
دل ۾ جيڪڏهن جذبات جي ڪثرت هوندي آهي ته زبن مان فرياد
بي اختيار نڪري ويندي آهي. صبر آزما منزلن کان گذرندي،
هڪ صوفي پنهنجي جذبي کي مترنم نغمي جي صورت ۾ ڏسڻ
چاهيندو آهي. هي زمزمه منجي صوفين جي اصطلاح ۾ سماع سڏبو
آهي. خدا بهتر ٿو چالي ته صوفي جي دل، ڪهڙي نظاري کان

مٿاڻ ٿي، پهريائين شعر پوءِ سماع ۽ ان جي آخري منزل وجد ٿي. پوءِ ٿي جنهن جو نتيجو ڪڏهن ڪڏهن ته مرگ ناگهاني به ٿي سگهي ٿي. پوندو آهي. جيڪڏهن صوفي جي دود دل جي ڪيفيت تي اعتبار ڪيو وڃي ته هن ڪائنات جي هر موهيلڙ ڇيڙ، انجي لاءِ پريڪيف نفسي پيدا ڪرڻ جي دعوت آهي. شيخ فریدالدین عطار سچ فرمايو آهي:-

کفر کافر را و دين ديندار را
ذره درد دل هـ طارا را

ٿي سگهي ٿو ته صوفيان شاعري ۾ به مبالغه ڪري، مگر منڍ جي شاعر ۽ مفڪر سچل سرمدت جي ڪلام ۾ واردات قلب کان سواءِ ٻيو ڪجهه نظر نه ايندو. سندس ڪلام جي خود رنگي ڪڏهن به مصنوعي نه آهي. هڪ هنڌ دوست جي فراق کان بي چين ٿي فرمائي ٿو:-

آءُ ڪانگا ڪا اڀرن جي گالهه ڪر
واعدو جو ڪالهه ڪري بهرحال ڪر

- ۱- ڪيئن ڏٺو ٿو دوست منهنجو دٻس ۾
خوش ڏٺي ۾ ۽ وٺي ٻار ڪهڙي ويس ۾
ساجن مون سان ٿوڻ ڦٽي الحال ڪر
- ۲- هٿ فراق آ مارو، ٻيو ڇا چوان
سور منهنجي ماءُ ڪي ڦٽ ڦٽ ڦوان
اڃا اڃا خاطر منهنجي خوشحال ڪر
- ۳- جي حضوري ۾ سندس حاضر ٿين
زاغ زاري مان اهي نياڻا ڏٺين
لڳ خدا مارو سڄو ۽ و سوال ڪر

هن ڪلام جي اندر جا جذبات جي فراواني موجود آهي،
 اها فقط ڪانگهه جي ڪان ڪان تائين محدود نه آهي، پر حقيقت
 ۾، قلب جي مٿان دوست جي فراق جو بار آهي، جنهن نفسي جي
 صورت ورتي آهي. هيءُ آهي قلب جي واردات جو حضور! ڪانگهه
 جي لات ڪير نه ٿو پڙي، پر ڪنهن کي ٻڌي آهي، جو
 هو چوي:-

”آءُ ڪانگا ڪا پرين جي ڳالهه ڪري.“

سٺس ڪلام ۾، صداقت کي قريب اهڙيون .. ڳالهيون
 ملن ٿيون، جن کي سڏي شاعريءَ ۾ شايد پهريون دفع موزونيت
 جو حرف مليو هجي، فرمائي ٿو:-

عشق عطا الاهي ملندا، بهن ڪوئي ڪسب ڪاون ڏا،
 ڪمتر نان ڪنهن هٿ نه آندا، سر تي ابروساڻ ڏا،
 م تان ڪنهن ٿون مول نه شيا، هيرا هٿ ٿها وڻ ڏا،
 سچو سودا سودار سردا ڪيتا، سوري سِر چوڻا ڏا.

هي تصرف جو اهو پهريون پيغام هو، جنهن کي شاعر سڏي
 شاعري ۾ پهچي مخصوص انداز ۾ پيش ڪيو ۽ ڪائناتس پوءِ سنڌ جي
 هر صوفي شاعر ان جي تقليد ڪئي ۽ ساڳي رنگ کي جدا جدا
 نوع ۾ پيش ڪندو رهيو. انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي، عشق
 الاهي عطا الاهي آهي، ان تي هر هوسناڪ جو هٿ پهچي نه
 ٿو سگهي. شيخ بابزید سسطامي جي بابت هڪ تذڪري ۾ هيئن
 ريت ڳالهه آئي آهي ته هڪ ڀيري هن، بارگاهه الاهي ۾ عرض
 ڪيو ته ”اي پروردگار، چوڻهجي محبت ڪرڻ وارن جو انداز،
 آڱرين تي ڳڻڻ جهڙو آهي؟“

ندا آئي ته ”بابزید ڪڏهن قتالي جي دڪان تي ويو آهي؟“
 بابزید عرض ڪيو ته ”پروردگار ڪيئي ڀيرا قتالي جي دڪان
 کان گذريو آهيان.“

وړي آواز ايو ته "اتي ځا ډډو اټيبي."
 عرض ڪهائين ته "خدایا ڀال جي دڪان تي هر گهڙي
 خریدارن جو هجور هوندو آهي."
 آواز آيس ته "ڪڏهن جوهرې جي دڪان تي ويو آهين؟"
 پا پزند عرض ڪيو ته "اتان به گذريو آهين، مگر انجي
 دڪان تي وڙلي ڪو نه پدار ڏٺو اٿم."
 ندا آئي ته "اسانجي محبت به جوهرې جي دڪان جي
 مثل آهي، جنهن تي علم جي دسترس مشڪل آهي. اهوئي
 هن طرف ايندو، جنهن کي اسانجي طلب هوندي."
 سر مست هن سلسلي ۾ فرمائو ٿو ته:-

- ۱- عقل شرم سڀ چور ڏنوسي جان عشق ڏنو اولارو
- ۲- اکيان ڪول ته ظاهر ويڪن سِر سچن ڇو-و سارو
- ۳- هر ڇهر ٻير اوڏانهن پيا-و موت آڻو ڏاڪرو
- ۴- سڀ سچڙا چور ڏنباها وره ڪيو ڇو وارو

شعر اعري جي دل جو آئينو هوندو آهي، اهي ۴ ۾ ڪو
 شڪ نه آهي ته سر مست سلوڪ حر راه جو پورو وائف هو ۴
 سر خدا آگاهي جو پورو پورو ڄاڻو هو، ورنه هن کي شطحيات اڪڻ
 جي ڪهڙي ضرورت هئي

ساروئي سر آهي، ڪاٺي مهل ڪاٺي ذات ڇڏي
 موج حباب دريهه ڪڙا ڪيا، ڇانڇ ڪو و شڪ ناهي
 پنهنجي پاڻ پسن جي خاطر، ٿام لکين ٿو اهي
 عاشق، عشق، معشوق اهوئي، ڏاڏ ڏاڏو ڪو ڏاهي
 جلال الدين رومي به فرمائي ٿو:-

آن لاه ڇو عين آن موج
 آن موج ڇو بود عين دريا

صوفی جی سامھون ھی عالم نوست جی برابر آھی جن
 نہ سندس خیال موجب، انجی کتاب حقیقت نہ آھی، هو کھن
 غیر حقیقی ھو جی مطالعی کان گریز ڪري ٿو ۽ برڪار وانگر
 پنھنجي مرڪز تي قائم رھي ٿو ۽ انجی ھو ڌاري، پنھنجي افعال
 اعمال سان ھڪڙو لڳائيندو رھي ٿو، ان ڪري سڀني صوفيانہ
 حرڪتون، روحاني تجربی جی حیثیت رکن ٿيون، ان ڪري هن
 عشق، وید، مستی، بیخودی ۽ صاع خون متضاد حالتون، ائين
 کڻي ھنجي نہ الھامی آھن، جن کي ھرڪو ڪن سڃھي نہ ٿو
 سگھي، اھم سن آمريڪي ٺاڊ سچ چيو آھي، ”ان شخصیتن کي
 انھن جھڙائي سڃاڻي سگھن ٿا، ٻيا ماڻھو سندن انڪار ڪندا
 رھندا“ حافظ جو بہ اھو ئي راءِ آھي:

ھي سجاده رنگين ڪن، گوت پير مغان گوهر
 کہ سلسلڪ پيخير نبود ز راه و رسم منزلها

جيڪڏھن عمیق نگاہ سان ڏسو وڃي تہ روح ھڪ
 ھڪڙو آئيني وانگر آھي، جنھن ۾ صوفين جی تصور موجب،
 خدا تعاليٰ جی حسن جی تعليٰ جو ظھور آھي، اھو روح ان
 ھڪ جی تار وانگر آھي جو ڪھن نفسي جي ٿوڪ سان ھميشہ
 ڏرندو رھي ٿو ۽ وصال جو طالب آھي، انھيءَ صوفيانہ وصل جو
 ذڪر، اسان کي ھر صوفي شاعر جی شعر ۾ نظر اچي ٿو، سر مست
 بہ اھڙي ريت فرمائي ٿو:-

عاشق بار دماستان ماريا ٿيا انالغظ اظهارا
 شمس طلوع حداث و ت ڪيتا تاريڪي ڪون تهن و ت ليتا
 کمر ٿيا ستارا ستارا
 عشق جڏھن آفتاب اُٻاريا ليڪا ڇوڪا ڪل وماريا
 ڪڍي لک شمارا شمارا

سچو سچ لکاوڻ ٺاهين اي تان سچاڻ ٺاهين
شاهي مار نظارا نظارا

رومي انهيءَ سلسلي ۾ فرمائي ٿو:-

مانند طفل اندر شڪم سمن پرورش دارم ز حق
هڪجهڙو زائيد آدمي سمن بارها زائيد ام
بردامنم گرڊ فنا نه نشست هرگز اي گدا
در باغ وستانه بنا گلها سراوان چيده ام

(مان ٻار وانگر پيٽ ۾ حق کان ئي پرورش وٺان ٿو.
آدمي هڪ ڀيرو ڄمي ٿو، پر مان هڪڙي ڀيرا ڄايو آهيان.
منهنجي دامن تي فنا جي مٽيءَ، اي فقير آهي نه سگهي. بقا جي
باغ مان، مان هڪڙي گل چونڊيا اٿم)

پنهني شاعرن جي ڪلام ۾ هڪڙي نه تصوف جي
بار به ڏسجي موجود آهي. اهڙي ريت حسن ۽ عشق جي حقيقتن
سمن سرست جي شاعري نبال نظر اچي ٿي. فريد الدين عطار،
پنهني مشهور تصوف ”منطق الطير“ ۽ ”شيخ صمدان“ جي
محبت جي هڪ اهڙي تمثيل لکي آهي، جنهن کي پڙهي روح
جي اندر بي چيني محسوس ٿئي ٿي ۽ عشق جي خودڪاري جو
احساس پيدا ٿئي ٿو سرست سہل جي ديوان اشعار ۾ به
اهڙيون حقيقتون ملي ٿيون. فرمائي ٿو:

مي فروشم، دين و ايمان، کس خريدار آورم
خويش را چون شيخ صمدان زهر زنگار آورم
چونکہ ما مانند عقاب، دائما در گردش
کے خیالہ همچو کمر گس سوئي مردار آورم
شاه عشق اندر در دل آمد هر حکایت معوشه
اسدرين مودان عشق سرمدار آورم

سرمهه از عشق هرگز تاشوي زو آشكار
بهر رموائي و سلامت روزگار آورم

(ميء آروش آهيان، پنهنجي دين ۽ ايمان کي، ڪنهن
هر يادار کي دين جو انتظار آهي.)

پاڻ کي شيخ صنعان وانگر، جڻي جي هنن آڻڻ گهرائڻو.
جڻن ته مان عطا وانگر، هميشه گردش ۾ آهيان، مان ڪجهه
وانگر سردار جي طرف خيال ٿي ٿو ڪري سگهان.

عشق جو بادشاهه منهنجي دل جي اندر آيو ۽ بي سڀ ڪا
ڳالهه سون کان وري چڪي. انهي عشق جي مهان ۾ پنهنجي
سو کي قلبي تي ٿيڻ گهرائڻو.

عشق کان هرگز منهن نه موڙ، تانجو آشهار ٿين.
هن سلامت ۽ بدنامي جي بازار ۾ وڃڻ گهرائڻو.

اڪثر مولوي شاعرن جي ڪلام ۾ وحدت الوجود جا نڪتا
موجود آهن ۽ ائين معلوم ٿئي ٿو ته سندن شعر ۽ شاعري لفظ
ان حيثيت جي نالي آهي ۽ بس. وحدت الوجود جي مسئلي تي
مان، تفصيل سان لکڻ نه ٿو گهران ڇو ته ان تي سنڌي زبان ۾
گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي. ان سان موافقت نه ٿي سگهي ٿي
۽ مخالفت به. مان هتي هن مسئلي بابت مختصر ٿي لکندس.

هڪ ايراني شاعر شمسڪت بخاري لکي ٿو ته:-

غريق بحر وحدت، جلوه کثرت ٿي ٻيند
زير آب ٿي ٿو ڏيڍ، موج آب دربارا

(وحدت جي سمنڊ جو غريق، ڪثرت جي جلوه کي نه ٿو
ڏسي، ڇو ته پاڻيءَ جي هيٺان پهچي، درياءَ جي موجن کي ڪڍڻ
ڏسي سگهيو.)

شوکت بخاری جي خيال جي ٿاڻي، امام غزالي جي تحرير مان ٿئي ٿي. اگرچہ امام موصوف وحدت في الكثرۃ جو قائل هو، مگر صوفين جي مبالغہ آمیز خيالن جي رو ۾، هو هن چوڻ کان رهي نه سگهيو آهي ته ”جيڪڏهن، ڪنهن شخص آئينو نه ڏٺو هجي ۽ ان ۾ پنهنجي صورت نفسي، ايئن سمجهي ته هو انهي جي اندر سمائجي ويو آهي ته اهو غلط نه آهي، پر جيڪڏهن ڪو شخص آئيني ۾ پنهنجي صورت نفسي ايئن سمجهي ته هو انهي جي اندر سمائجي ويو آهي، ته اهو غلط نه آهي پر جيڪڏهن ڪو شخص آئيني ۾ پنهنجي صورت نفسي ايئن چوي ته آئينو انهي صورت آهي ته اهو خيال پهرئين کان زياده هلاڪت ڪري آهي.“ حقيقت ۾ جڏهن هڪ صوفي کان سڀي شين جي معرفت موڪلائي وڃي ٿي، تڏهن اهي سڀئي ولس ناست آهن. جڏهن هو پاڻ کان بيخبر ٿي وڃي ٿو، تڏهن هو پاڻ به نه ناست ٿي وڃي ٿو، جڏهن حق تعاليٰ ۽ حق تعاليٰ جي ذڪر کانسواءِ ڪجهه نه رهيو ته جو فاني هيو سو ختم ٿي ويو ۽ جو باقي هيو سو رهيو ويو. اها آهي وحدت الوجود جي صحيح صورت، جيتري قدر مونکي منهنجو مطالعو اجازت ڏئي ٿو ته مرصعت جي ڪلام ۾ پوئين لڪير جي گهڻي ڪثرت آهي، چئن فرماڻي ٿو:-

عجب موجي که بگشت از سر ما
غرق گردید، مؤمن یک جدا
خیالي از کثرتسي شد دور یکبار
بوامد وحدتسي، شد کشف معني
شکسته شد طلسمات و مسودم
بقا بعد الفنا گردید ابقا
خدائي گهر، خدا شد آشکارا
زند پیوسته موجا موج دریا.

(عجب موج هئي، جا اسانجي مٿان گذري چڪي، ڇهن
۾ تون ۽ مان گهر ٿي ويو، عشرت جو جمال دور ٿي چڪو،
وحدت جي ايندي، صحيح معنيٰ ظاهر ٿي پئي، تنهن جي وجود
جو طلسم ٻڃي چڪو، فنا کان پوءِ بقا کي هميشه جي حياتي
ملي وئي، هي جهان ختم ٿي چڪو ۽ خدا جو اظهار ٿيو، جنهن کان
دريا ۾ موجن تي موجون پيدا ٿينديون رهن ٿيون) سلفي سکرڻ
وارن جو ڪهڙو نه الحار ڪيو اٿس:-

قلي ۾ نه قرار آهي عاشقن کي،
روحي لک رلايا، نه نفي نفعي دان
مري سؤ وڃايا، خفي ڪيا خوار،
اڀر آخفا ٿاء ڪو، طالب کي نڪرار،
ريءَ پروڙن يا نهجي، ٻي شيطاني ڪار،
سجوهي منساڻ سارو پاڻ صحيح ڪرين.

پر جيڪڏهن ڪٿي ڪٿي ڪائنس مبالغو ٿيو به آهي ته
خدا جو سڃاڻڻ به سچوئي درياندگي ۽ حيرت آهي، ڇاڪاڻ ته
لاه ۽ والهاڻ حذبات جو اظهار ٿي ڪيو؟ سرمدت جو هيءُ به
ذوق خدا طلبي هو، جيڪڏهن اهو تب تب مستي جي درجي
تي وهي پهتو آهي ته:

هو خود ڪردند راز خوبشتن فاش
عراقي را چرا بدنام ڪردند

حقيقت ۾ صوفياءَ ۽ عشقه شاعري ۾ به هڪ لطيف فرق
آهي. رينالڊ نڪلسن جو هيءُ قول ڪيتري به اهميت وارو آهي
ته ”صوفياءَ شاهري جو هڪ شعر جتي هڪ فاسق جي اڏير، نفس
پرستي پيدا ڪري سگهي ٿو، اتي ساڳيوئي، هڪ زاهد جي اندر
روحاني ڪيفيت پيدا ڪري ٿو. سڄل سرمدت جي شاعري به

هن وصف کان خالي نه آهي.

نامي دوهزار وتل پيماني
نامي لغوري نيلشدت شيدائي

(جو نه شراب جا من نورين، پر جيستائين پيتوئي نه آئي ته
انجو ڪنن شيدائي بڻجي سگهندين.)

سرمست سچل جي شاعري تي نظر

جن مٿي ذڪر ڪيو اٿم، سچل سرمست، سنڌي شاعري
کي ڪافي جو منف ڏنو، ائين ڪٿي چئجي ته ڪافي جي ابتدا
ڪانئس ئي ٿي. ڪافي پنجاب ۾ نه اڳ ۾ موجود هئي، مگر
سنڌ ۾ انجو وجود سرمست سچل ئي هو. ڪن نقادن ائين به چيو
آهي ته ڪافي گهڻو اڳ آهي چڪي هئي، مگر جيستائين انجو
ڪوبه عملي ثبوت نه مليو آهي، تيستائين تذڪرن جي روايتن
کي معنيٰ خيز ئي سڏبو. سرمست سچل نه فقط ڪافي کي رواج
ڏنو، پر اڃا جدا جدا قسم به موجود ڪيا، يعني ٻڪي (واڻي)، ڏيڍي
پڻي ۽ آڏايوئي. اهي ڪافيون فقط سنڌي زبان ۾ نه آهن پر انهن
جو وڏو ذخرو، سرائڪي زبان ۾ به موجود آهي. انهن ٻنهي
ڪافين جو مضمون، نه فقط عشق مجازي آهي پر حقيقي به آهي.
سندس شعر جو گهڻو حصو تصوف جي باريڪ پين سان معمور
آهي. مقامات تصوف، جي شارح جي حيثيت ۾، نفي ۽ اثبات،
منا ۽ بقا، تجريد ۽ تفريد، سه اوست ۽ وحدت الوجود، ذڪر، انڪار
۽ حال ۽ قل جهڙي حقيقتن کي نهايت بهترين طريقي سان ادا
ڪيو اٿس. جن ۾ چيو وڃي ٿو، هو حسن جو پيچد دلدادو هو.
”حسن جو شڪار بڻجي فرستي ٿو.“

چشم يار جي موتي چؤ جا چوت چلائي
دردمنڊن جي دل اڇالڪ آئي عشق آڙائي.

اسان نمائڻ جي روز ازل کان تنهن جي حسن ملائي.
 دل امانجي تي ضروري سرتيون نوبت ٿينهن وڃائي.
 ٻنهي اکڙن سيف ستر جي آڻي آه چمڪائي.
 ٻنهي پره جي سيني اندر سچو خيال ڪهائي.

هي هنڌ غورائي ٿو:-

نگي دل جو ڌارون ٺاهي ڪو ڍولڻ ٻار ٻارا.

سچل قهر جي معازي مٿ ڪي جيڪڏهن ڏسڻو آهي ته
 جنهن سرخ ناسر، ڪي ڏسجي. سرخ ناسر پنهجي ڄاه تي هڪ
 سيشل پلپ آهي، جنهن ۾ شاعر، ڪانگ ڪي قاصد بڻايو آهي.
 سرست سچل کان اڳ ۾ ئي سنڌ ۾ ڪانگ ڪي قاصد بڻايو
 ويٺو هو. جنهن جو اشارو اسان ڪي تاريخ ته ته ڪرام ۾ ملي
 ٿو. خود شاه عبداللطيف ڀٽائي جي ڏهر ۾ ڪانگ قاصد جي
 صورت ۾ ملي ٿو. مگر انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته سرست
 سچل هڪ عاشق جي حيثيت ۾ ڪانگ ڪي قاصد بڻائي، پيغام
 جي سڃي پهلوئن، ڪي نمايان طور سان بيان ڪيو آهي، دوست
 جي پلا، صبر ۽ وصال جو ڏڪر، درد جو پيغام ۽ محبت جي
 آرزو جي ڪتابت سمائل آهي. ڪانگ ڪي ڪيئن آهي ٿو ۽ ڪيئن
 درد جو پيغام ٺاهي ٿو، اهو پڙهندي، اکين مان لڙڪ ٽڪريو
 اچن. هڪ هنڌ پنهجي درد انگيز ڪيفيت جو اظهار هن ٿو ڪري:-

الله اڳ آڏام، مونجي محبوبن ڏي،
 وڃي ڏج ڀڙن ڪي، هي ٻاچي جو پڏام،
 ڪري قدمن تي پئي، سو لڪ ڏج سلام،
 آهي اوهان ريءَ سهرين، مڙيوئي ماتام،
 آهن جو الجار، سگهو ڪر سچو ڏي،

ڪيتري قدر نه حقيقي جذبا آهن. سوز ۽ گداز ۽ درد
 ته قهر صاحب جي خمير ۾ هو. پلڻ ڪيتر فرمائيندو هو ته

”بيدرد نامرد.“ ڪانگ جون ساندھ لائون ٻڏي، هڪ هڪ فراق
جي ماري، پنهنجي جيڏين کي هنن ئي خطاب ڪري:-

(۱)

آئي ڪانگ ڏٺاس، ڪتابت قريپ جي،
ڪٽندي پهو پٽ پيس، چوهون ٿند چنياس
پهچون پوچ ٿياس، ڪتابت قريپ جي.

(۲)

ويس تند ڇڄي، پهو پٽ ڪري پيو،
سئي سنيها ٻيھن با، پئي مهوري منجهه جهڄي،
انهيءَ پٽ ڇڄي، پيس رٿندي ڪوڙا.

درد انگيز منظر جي ڪٽندي نه صحيح صورت ڪري آهي. سچو
”مرغ نام“ انهن پرڪيف حقيقتن سان معصوم آهي.

سرمدت سچل، اهو پهريون سنڌي شاعر آهي، جنهن ڪافي
سان گڏ غزل کي به سنڌي شاعري ۾ ڪهن حد تائين رواج
ڏنو. سنڌ ۾ سنڌي شاعري ۾ علم عروض جي پابدي جا مثال
ڪانئس اڳ به ملن ٿا، مگر انهن شاعرن وٽ غزل کي ايترو فروغ
ملي نه سگهيو آهي غزل فارسي شاعري جو صنف آهي ۽ ان کي
جيڪڏهن باريڪ بيبي سان ڏسو ته اهو درد، سوز ۽ گداز
جذبات ۽ عشق جي معاملن جو مجموعو نظر ايندو. پوءِ اهي
گالهيون معاري آهن يا حقيقي. سچل سرمدت جي غزل ۾ اسان
کي تصوف جو، عنصر زياده ٿو نظر اچي، اگرچہ ڪٿي ڪٿي
مجاز سان به واسطو پيو اٿس.

تصوف جو عنصر

حق انا الحق ٿي چيو پر منجهه نظر منصور هو
منجهه شرع ڌرڪت چون منجهه معرفت منظور هو

وس ٿو هو علاج ڪو محبتي مضمور هو
سرنه جي سوري ڏنائين قرب ۾ مقصور هو

هيءَ ته منصور جي حقيقت بابت سندس راه آهي، مگر
رحمت جي واديءَ ۾ قدم رکندڙن جي رهبري هين ٿو ڪري:-

موج مستي جي ڇڙهي، واديءَ وحدت ۾ ملاه
ڪير ٻسارو آه ٻائي، جوش مان هرجا بهاه
هن لهر تي جي لڙهيا، تن کي بهو سمورو ساه
جي سڪر جي سهر تي ويا تن چيو آ خود خداه
ماه هين علاج مان ڪي لعل هن لڙ ۾ لڙهيا
بار هن آيا اهي جي گهوت هن گهيڙون گهڙيا
غرق ٿا غازي اتي، ڪن عام پشا عام ماه
آني لڙهي آس اتي، جت ڪار تي ٿاهي رهاه
دلق ڪي دير به ۾، آچلن بهادر هي بها
صاف ٿي سڪتا سچو سي، صاف مالڪ جي هواه

جين مٿي چيو اٿم ته سچل جي ڪلام ۾ جي اسان کي
غزل ملن ٿا، انهن ۾ تصوف جي لڪتن کي وڏي اهميت آهي،
مگر سچل وٽ معجز جي به خاصي موجودگي آهي.

معجز جي موجودگي

هن جذبات جي نقشگري ۾ به هو پنهنجو مٿ ٻڌ آهي.
ڪنهن آمو چشم کي ڏسي ان جي نظاري کان مست ٿي
فرمائي ٿو:-

تيز نيراندار چشمن، بار جون خولي خطاب
ماز پرورد يون نظر سان ٿيون ڪو، عشق ڪتاب
ڪان ٿهري، زور سان مر شائق ايندا شتاب

لوٽ ٻوٽ ٿيندا لڳن سان، جنگ ڏيندا لاجواب
دوست جي پاسي ڪري، پڪبار ڪي نيشن قباب
ٿي ٿئي تنهن جي ٿسڻ سان خلق ساريائي خراب
هرم جا باشا چوان يا نيهن جا ليزا فواب
ها چوان سي باز بحري يا تراريون تيز تاب
ملڪ گيري ڪن وڏي غماز مان هي لاجواب
قتل جي ڪن ڪي ڪمائون تن تي آه ڪهڙو حساب
پيا جڏهن قطرا ڪري بحرين مان هي بي حساب
ٿيا سهو روشن اتامون آفتاب و ماهتاب

ڪنهن به حسن جي دلڪش اکين جو تصور، غزل ۾
مرسڪ مهل کان زبانه ڪنهن به سنڌي شاعر شايد پيش ڪيو
هجي، اهوئي سبب آهي، جو اسان کيس سنڌي شاعري ۾ غزل
جو پهريون علمبردار سڏيون ٿا. ڪانگ ڪي هنن ٿو پيغام ڏئي:-

اوڏهن آئين ڪانگل ادا لنو ساهي لات ڪا
هڪ هئي محبوب ڪي، مشتاق جي مصلحت ڪا
هيڏي اچڻ جي ڪاهين، ڏي مونکي تسلا ڪا
هن نمائي وٽ آهي، رهندا آهي هڪ رات ڪا
هي نه هئي هينن سمجهي، طاهر نه جهڙيم ذات ڪا
پنه م سون ڏي ڀرت جا ساڻي اٿي سوغات ڪا
سب روز عاشق آ رڻ، چاڻي نه هڏي پات ڪا
جاني جدائي جهڙي آهي نه هي آفات ڪا
هڪ هڪ شل موت سان، ساڻن ڪلم ساهت ڪا
بار ڀاڄيون هڪ گهڙي سڄو بهي برسات ڪا

غزل جي شاعري ۾ مضمون جو سلسل نه هجڻ عام ڳالهه
آهي، مگر بهترين نقادن هن کي عيب سمجهيو آهي. انهيءَ ۾
ڪوشش نه آهي ته غزل جو مضمون حسن ۽ عشق آهي، مگر

ان ۾ جي مضمون جو تسلسل ۽ تفصيل موجود نه هوندو آهي، ته ان ۾ تاثير گهٽ ۽ آوارگي زنده محسوس ٿيندي آهي. سرمست مجل جي غزل ۾ مضمون جو تسلسل ۽ تفصيل هڪٻئي موجود آهي، جنهن سندن غزل کي وڏو تاثير بخشيو آهي. مٿيون غزل سندن بهترين مثال آهن.

سرمست مجل جي شاعري کي وڏي اهميت هن ڪري ۾ آهي ته هن سنڌي شاعري جي هر صنف ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. بيت، ڏوهيڙو، وائي، ڪافي، غزل، جهولڻو وغيره وغيره.

بيت

بيت جي صنف ۾ به سندن بلند مقام آهي. ماسٽر فطرت ۽ حب الوطني جو شعر به گهڻو ڀيرو اٿس. شاه پٺاڻي وانگر ڪئي مارئيءَ جي اوت ۾ حب الوطنيءَ جا گيت گايا اٿس ته ڪئي سڀني تي، وندر جي وات وڙي اٿس. رائي مان به رهاڻ ڪئي اٿس. برسات جو نظارو هيئن ٿو ڪوي:-

مارنگ ساري رات، رڻن مٿان رڀ ڪيا
پکين ٻرڙا سونڀا، پرڻ ڦٽي ٻرڻا،
پٽن تي پٽرا ٿيا، گل ڦل پاتون پٽ.

هڪروال مينهن، اتر ۽ اوڀر جي ڪنڊ کان، ايندڙ مينهن کي چئبو آهي. اهو زور وارو مينهن سڏبو آهي. سرمست مجل ان جو نظارو هيئن ٿو پيش ڪري:-

ٻه ٻه ڪندا آيا، ٻيهر هڪروال،
هڪڪرن جي ڪڙڪات کان، ٺهي ويا مال.

اهڙا نظارا ٻيهر صاحب جي بيتن ۾ گهڻي انداز ۾ موجود

آهن، مينهن جي منڍ جو ذڪر، مارئيءَ جي زباني، هيئن ٿو بيان ڪري:-

مون کي رات رسيون، ڏيھ ڏاڏائون خبرون،
تہ سائيھ سڀ سرھو ٿيو، وڃون واھ وسون،
بسرابر بادل ڪيون، مٿي لسوءَ لسون،
وڙهيون ڪڪر ڪسيون، پڻ آهن تار ترايون.

ملھ جو ڳولائو نظارو ڪيٽو، مڪمل ۽ ڪوٺو دلھش
ٿو ڏئي:-

رنگ تاني راڄ جي، آڱ ڳالھ ڪريان ڪهي،
ڪن پھارون پاڻ ۾، سي واريءَ تي واهي،

مول جي رنگ ۾ پنھنجي مھر جو هيئن ٿو اعتراف ڪري:-

آءُ راڻا رنگ لاه، موليٰ ڪاڪ ڪڏين تي،
ناميا نانہ خدا جي، مھر وري ھت ۽ ساھ،
سوڌا تنھنجي ساھ، ڪانگ اڏاير ڪاڪ جا،

سچل سرمست کي جتي سنڌ جي عشقيہ دامتائن سان محبت
هئي، اتي هن هير رانجهو جي عشقيہ ڪهاڻي کي وڏي سوز ۽
گداز سان پنهنجي شعر ۾ آندو آهي. اگرچہ هي پنجاب جو دامتائين
آهي، مگر سندس روايت کان سچل بيحد متاثر نظر اچي ٿو.
پنهنجي سنڌي بيتن ۾، ان کي جاءِ ڏني اٿس، پر سندس مرادڪي
ڪلام جو گهڻو حصو، هير رانجهو جي عشق جي حقيقت تي
بنيال آهي، سنڌي بيت ۾ فرم ٿي ٿو.

حاکم تخت هزار جو، قسمت ڪيو ڪنگال،
مسڪينيءَ جو مرد ڪسي، خطرون ڪو خيال،

محبت مستانو ڪري، ههڙو ڪمير حال،
 اچي جهنگ پيال، سب نه تخت هزار جي.

رانجهو جي ذات مان سندس محبت جو ڪهڙو سبب هو،
 ان کي هن طرح ٿو بيان ڪري:-

بيان وچ گمان رانجهن ڪنهن نه لکيا سڻبان
 ۱- وچ ليلس ڇاڪاڻدي آيا ايل گهڻي لادان.
 ۲- جنهان صبحي شهر رانجهن ڪيئا ڪڍڙين ٿيا قربان
 ۳- سچو نام ڌر ٻولي ڪها آبي آپ زبان.

بهر حال رانجهو جي ڪهاڻي ۾، ڪنهن حقيقت کي هن
 ضرور ڏٺو هو. اسان وٽ سندس ڄاڻ آهي پر سندس حال کي ڪو
 حال جو صاحب ٿي ڄاڻي ٿو سگهي سچل سرمست جي شاعري
 جي گوناگون حقيقتن کي بيان ڪرڻ لاءِ، هڪ مستقل تصنيف
 جي ضرورت آهي.

جيئن مٿي ڏيکاريو اٿم. سچل ڪافي هو صحيح معنيٰ ۾
 موجد هو. فقط هن ڪافي جي جدا جدا قسمن جو تجربو ڪيو،
 مگر ڪافي جي اندر گوناگون مضمونن کي، آندو ڪاٺس اڳ
 سندس ڏاڏي فقير صاحبڏيءَ ۽ روحيل فقير جي ڪافين جو ٿورو
 انداز موجود آهي، پر جنهن افراط تفريط سان هن ڪافين کي نظر
 ڪيو آهي، ان جو مثال، نه ڪاٺس اڳ جي شاعرن ۾ موجود
 آهي، نه ٻين شاعرن جي ڪلام ۾. هو ڪافي جي ملڪ جو
 واحد تاجدار آهي، ههڙي ريت شاه پٺاڻي ريت ۽ وائيءَ جو
 بادشاهه آهي. سندس ڪافين ۾ مضمونن جي گوناگوني بي مثال
 آهي. سردست مضمونن جي لحاظ کان ڪافين جي ڇنڊ ڇاڻ به
 ڪئي وڃي ٿي:-

وحدت الوجود جي تشريح:-

شاه ٿيسو سيلاني
ٿي گداگر ڪري گداڻي

صورت انهي ڪر سڃاڻي

ظاهر پنهنجي ذات ڪيائين

پول نه ڪنهن ٻي اوهين پلهر

اهو اندر اهو ٻاهر

سچو سرري ڪري ڄاڻين

عشق لا محدود:-

عشق لڳي ٿا ڪر آئين
صورت جو سئون ڪهڙيون پڙهين ٿو

جلوه عشق جو هر ش ڪوس تي

دل سان ڏرڙو درد قبوليم

شها، شڪ پيئي لاءِ-م

طالب ڪي تلوهن ڪهرن ٿا

هلاي عبدالحق چل ڪي

ترڪ جسر:-

مع لفسڪ و تهمال

خاڪي جسر کان ڪر جداڻي

خيال و مودي ڇو نه وسارين

نچائڻ ڪهي ڳالهه ڪون

شرف چڏي ملهائسي

نچائڻ ڪهي ڳالهه ڪون

هيءَ هيءَ سڀ هيرائي

نچائڻ ڪهي ڳالهه ڪون

جوڙ ڪري جسماني

نه ڄاڻان ڪهي ڳالهه ڪون

ڪين اٿو انساني

نچائڻ ڪهي ڳالهه ڪون

ڪير ٿيندو قرباني

نچائڻ ڪهي ڳالهه ڪون

ڇان ڇسو سڀ ڄاڻي

نچائڻ ڪهي ڳالهه ڪون

نامنجه ڪفر نامنجه دين

وره نه بچندو والصالين

سر زمين ڇا زير زمين

مڪشف قبور ڪرامت ڪين

پاڻ سڃاڻي سان يقين

نڪي تنهن ٿي ته ڪين

توڙون ڪئي هي نلقين

اٿي ڳجهي اها- ڳال

بحر عمر و وچ جال

اٿي ڳجهي اها ڳال

ڪر ٻي قيسل مقال

اٿي ڳجهي اها ڳال

ڳالهيون ڪوڙيون هٿ پيئي پڙ تون خاص خاص سال
اٿي ڳجهي اما ڳال اٿي ڳجهي اما ڳال
گرد غار ۾ ڪاڙ نه غوطا سچو پاڻ سنڀال
اٿي ڳجهي اما ڳال

دوست جي سارو-

ويهي هٿ ڪئن وسارين پرين توکي پاڻ پڄن ٿا
جهو تهر آهي اسان جو ڇو جو دوست چون ٿا
ڪڏهن مائونستان ٿيو آهين تنهنجي اڱڻ اچن ٿا
ڇڏهن ٿين ٿيون هٿ سنڀارن نڏهن هٿ پور پون ٿا
پرين توکان پري نه آهن ويڙهي ڇڏن ته وسن ٿا
مائونستان ٿين خوش چوڻي ڪوئي قرب نه ڪن ٿا

سچل سرمست جو ڪلام عربي ڪار آهي. هڪ طالب
ان ۾ ٿوري وانگر ٿي هئي. ڪيئي موتم پاهر اٿي مڱهي ٿو.

هن جي ”رسماني“ ۾ ڪيئي ڪئي ملن ۾ مولون جي
برخلاف شعر نظر اچن ٿا پر اهي مندن نصيب ملن نظر نه ٿا
اچن. هيڏي اعليٰ هستي ڪهن جي منت يا ڳلا لکي، اهو
ڪڏهن به ٿي نه ٿو سگهي. پڻ انهن ڪافين ۾ ڇا ٻولي ڪم
آيل آهي ما نهايت رقيق آهي. اهڙن شعرن کي سائنس نسبت
ڏيڻ، اهڙي وڏي مفڪر جي ڏانن تي داغ لائڻا آهن. ڪڏهن ڇيو
وڃي ٿو ته ”جو شخص مدو نه ڇڏيو پر ڪار کي به نه ٿو
نندي“ نڏهن حيران آهن ته ملن ۾ مولين کي ڪئن ننديندو
هوندو. شايد ڪي ملاهڙا هجن ته حجي رعت اعتراض لائق هجي،
مگر ائين ٿي نه ٿو سگهي ته سچو جهنگ سچو دجي. شايد ڪو
منجهس شينهر به سنل هجي.

سڌن اردو ۾ پارسي شعر به ڪمال جو آهي، سڀهن تصرف
جو خزانو سڀل آهي. منجهس سچو شعر عارفانه نڪتن سان لهرڙ

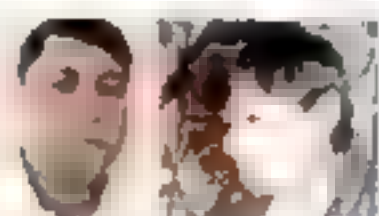
آهي. ٻارسي شعر ۾ سندس تخلص خدائي ۽ ٻيو اشعار هو. سندس اردو، فارسي، سرائڪي ۽ سنڌي ڪلام مان انتخاب پيش ڪجي ٿو.

تصنيفات

ٻارسي زبان ۾ سندس هيٺيون تصنيفون آهن:

- (۱) ديوان اشعار
- (۲) رازنامہ هي مثنوي آهي.
- (۳) روبر نامہ
- (۴) قتل نامہ ۽ گداز نامہ
- (۵) نارنامہ
- (۶) درد نامہ

هن ۾ لوه جي تار پنهنجي حقيقت بيان ٿي ڪري، ته ڪيئن ڪٽجي سگهي، ساز تي چڙهي ٿي. سنڌي ۽ سندس ڪافيون ۽ غزلن جو ٻيا رسالو آهي ۽ بيتن جو جدا جي مرزا علي قلبي بيگ، شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي پاڻ وڏي محنت ڪري گڏ ڪيا ۽ ڇپايا. ۽ تنهن کان پوءِ مرحوم حڪيم آغا صوفي ”سچل سرمدت“ نالي ڪتاب ۾ تاليف ڪيا.

صاحب خان ”موره“ ميرالي

Cell No: 0344-3919786

Cell No: 0300-3403488

پروفيسر ايم. ع. يوسف پور
وائس ايڊ گروپ

فارسي کلام جو انتخاب

(۱)

غریبی یکسی شد مایه ما
که بالآخر بود این مایه ما
دلیر پرغم پویش از اشتیاقش
ز دردم شهر داده دایم ما
لعلی دائم نغان این دلها چیست
خوش آمد دست را این مایه ما
بسا آمد بگفتا آشکارا
که پرورده توئی در مایه ما

(۲)

بادشاهها خلعت از عشق پویشانی مرا
چرخ از جام وحدت نبویشانی مرا
بر در درگاه عالی روز و شب من حائل
کن ز لطف خویش روزی دست ایشان مرا
هر کسی گوید که دشوار است راه عاشقی
از توجه خود کنی این راه آسانی مرا
بر زحمت کن دل را ای توئی صاحب نعم
از خیالات دگر بکنار برهانی مرا
آشکارا چون شده در دل تو عشقش جانگوار
خوشترین باشد هم از تخت سلطانی مرا

غزل

جز محبت راه دیگر نیست نیست
 گره شاهی تاج و افسر نیست نیست
 درد و محبت عشق دان اولی تراست
 یاد کائنات و سگندر نیست نیست
 درد در دل هر که باشد مرد است
 حرف پند دین مؤثر نیست نیست
 در عشاقی راجها صد گنجها است
 شوکت شاهی برابر نیست نیست
 آشکارا چشم عیبت برکش
 ای بجز محبوب نظر نیست نیست

غزل

هر آن چشمی که از شوقش پر آب است
 محاب است و محاب است و محاب است
 هما دل که اندر و درد و غمش نیست
 خراب است و خراب است و خراب است
 اگر هر کار با خودی کنی تو
 عذاب است و عذاب است و عذاب است
 هم دنیا نموداری است صد مسوج
 سراب است و سراب است و سراب است
 هم عالم که چون بالائی دریا
 حبیب است و حبیب است و حبیب است
 دل آن آشکارا خوشترین است
 کباب است و کباب است و کباب است

غزل

دلا بگنر ز شیخی وز بهری بر و بگرین رسم و ره فقیری
 اگر مردم ترا درویش خوانند مبارک باد خوشتر از اسیری
 بلاخلل است مسکینی- فقیری بود بر فتنه شاهی و و زهیری
 که فخر و فقیر کی گنجد یکجا ولی الفقر فخری را بگیری
 بسی شاعر نهان شد آشکارا کجا ذوقی کجا رفته حقیری

غزل

در ملک مفلسی من شب روز میگذارم
 دایم که کینقدم یا پادشاه درانی
 مدامز لیم نوبت کینخسروی به عالم
 این طبل منبری را کوهر ز کاسرانسی
 آباد کشور دل هست از محبت او
 هرگز خیال نبود بر دولت شاهی
 بگذار خوشتر را جان ده برائی حانان
 الهام شد خدائی تو در میان نه مالی

اردو کلام

(۱)

ہاتھ پر لمبی لگائی آج کیسا دن ہوا
وہ لٹکے کی زلف چھری سراوہر سوسن ہوا
یوں کھا معشوق ای سو رک برہ سون بیخبر
عشق کی تلوار میری ہاتھ کھسکا تن ہوا
عاشقان کو قتل کیتا ہاٹ می ٹوہر لگا
سر اول دیدن تو فرہی دوست کا درشن ہوا
آج دن ہی دیکنی کباب آلت دہا ہی نقاب
نام جو نیری اوہر ہی وہی سچو سمجھن ہوا

(۲)

اک دن بازار میں دیکھا عجب نظارا
مفلان کی ہاٹ میں اک بلبل ہوا بیچرا
ہر ہال رشتہ سہتی، اس کا کیا نا معمر
تڑپن می وہ نہ چرٹی، کھرتا ہی لک ہکارا
ہر حال اس کا ہوچا کھ بلبلاہ من سون
کسی حال میں پڑا ہی، چوڑا من ہرارا
ہنس ہنس کی گویا ہويا، تجھکو خبر لہین ہی
عاشق کا حال جو ہی، وہ حال ہی ہمارا
دیر عشق جس فی مارا، اس کی گلی میں رشتہ
سر چسان اس ہے مدقم سچو سرور ہلارا

(۳)

نہری ملن کی کیتی میں منتظر ہوا ہوں
بی زر غلام تیرا میں مرہر ہوا ہوں

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

سرائیکی کلام

(1)

عشق والي ٽڪير مڃائي	ڪجهه پان ٽڪير پان
۱- ڇهي ٽهي لون عشق نه ٻڌندا	۱- ماري عشق آمير پان
۲- پشمان ڇاون ۽ وڙگان مارن	۲- ڇوڪر ڇلاون ٿي پان
۳- الفقر فقري ۽ العقر مڃي	۳- اهو پيش ۽ مال فقير پان
۴- ڇو ٺهي ڏي نيل اسان ڪون	۴- ڪجهه زور زير پان

(c)

مہن امل کنون وچ ہاند نہین
 اہا رمز لڈی لکان وچون کھین
 ۱۔ کھڈی تسیح کھڈی سجاد رہا
 کھڈی قیدی کھڈی آزاد رہا
 کھڈی مورن مان ول - رتی سہین
 ۲۔ کھڈا هل، کھڈا غوغاء رہا
 اندر ہا - ر لیسرو ہا رہا
 اہن نال آئین اہن نال پھین

- ۳۔ ڪيڙي ڇان ڪيڙي وٽ چسڙ ڳيا
ڪيڙي رواج ڳيا، ڪيڙي دسڙ ڳيا
اهو اوڻي هو، انهيءَ ڦال رهن.
۴۔ چو ڪون، هادي اها ڳال ڏسي
اڏن انسان اها وڻ ڦال ڏسي
سڌي تنهن توڙي ڇان ڪيڙي بغل ڇهن.

سڌي ڀيت

سمون - گندري

- ۱۔ تون سمون سلطان، آڦا شي مهاڻا آهيان
جي تون مهربان، ته ڪهڙي ڪاڻ ڪور جي.
۲۔ پوري ڪيو ڏنڙ، ويجهائي اڄ راءِ کي
ت ت ڄام نوز، اهو انهيءَ جو ڪري
تنبو جا طاب، اڄ لڳا ڪينهر ڪنڌين
نساد وڃن ٿا ناطا پيا پي روءِ رباب
جتي ڪڪڙي گوڙ هئا ڦيما نيت ڪباب
وٽن مهاڻا مست ٿيا، ماڇي ڀسي مهاب
تن نان سڀ حساب تماچيءَ تمام ڪيا

سرواڻ ڏياڇ

- ۱۔ مين هن سائل جي، ڪيو هانڪ ڪي حيران
هيرا، موٽي، موٽا، ڏاڍو ڏاڍو، وٽي دان
مگنو مهمان، سڀا سڙائي سڙو و
۲۔ مڙهي وي مگني، موٽن آ مڙهو
لنگهي آه لنگهو، "سول" سڙ سڙدار جو.

۳۔ روکن لک ۾ ڪاٺي، ڪير سالڪي - مڃهن
واڃيا گسي رمڙن - وارڻ جي ڊڙڙ ڪيو.

روحون جا بيت

(روحون هڪ قسم جا جانور آهن، هي ٿر ۾ ڪوستان
جي پاسي ٿينديون آهن، خشڪ مالي ۾ هورڻ يا نڪر ڇڏي،
پاڻي خاطر هيٺ لهي اينديون آهن.)

- ۱۔ روحون رڻ پاد ڪري، آهون رت رڻ
هرڪا ويل هين، اهڙن اورائن ۾
- ۲۔ هڙو ڇڏي مت، ٿيون روانيون روحون
ڏکيا اوسر ڏينها ”چل“ گهارن مت
آئي پهر چمت وطن تن نه وري.
- ۳۔ منڍاٽا مونڊا روحون چون روئي
قصمت قيد لاءِ ڪسي ڪون جهلي ڪوئي
سائن گهوئي ڪندو وس ولهن تي.

سڻي پنهن

- ۱۔ ڏاگهن ۾ ڏيرون ڪيو توڻ - مان ڌاڙو
ٿڌو ڪي نصيب ٿي شل پنهنءَ جو پاڙو
وندر، حب، هاڙهو، ”چو“ ڪلنگهائيو.
- ۲۔ چڱي پنهنءَ چمت - ادا آهي مرتيون
ڏي نه ڏکائي ڪنهن ڪسي پاڻهي رکي بت
هوت بنا مون همت ڪريان ڪوه پٿور ڪي.
- ۳۔ عمر اڃاڻي گنري - اڃا ٿيا اظهار
زاريون ڪير زيء ل، مان روئي زارون زار
مهر آه ميار - هسوتن حرف لء ڪيو.

سر سارنگ

- ۱- پورب سنڌي ٻار جا ڪڪر ڪاروليار
ورجن ۽ وڃڻ مان ڇڏڻ ٿا ڇوڌار
آئي ڪي آئيندي، لذائون سنڌڙي ۽ مار
ڪڪر ڄاڻا ٿيا وڌيا وه واپار
ساوا ٿيا خنگهار- مولي سنڌي مهر مان.
- ۲- وسي پيو وڌ ڦڙو- پٺڀوريون پست ڀريون
پٿاريون پٽن تان وٺائين وريون
ڪير جون ڪريون- ڇاڏيون ڏئون ڇاه مان.
- ۳- هڪ وڻ پيو وڃڻ- ٿيون لهي پيو هيءُ
جهوري وڏن جهوپون، ڀن وڏائين چي
رڻن ۽ وڻن ۾ والي وسيلو ٿي
حال جي جو هيءُ- تن پرور رک پناه ۾.

سر راتو

- ۱- آءُ راتا رنگ لاءِ مولي ڪاڪ ڪنڌين تي
نابا ناز خدا جي پير وري همت پاء
سوڍا سڌو ساه- ڪانگ اڏائين ڪاڪ جا.
- ۲- موڙن مرڪ نه تنهنجو سوڍا سڀاڻ،
وسائج ولھي جا پنگ اهي پاڻ،
پري ڪري پاڻا- مونڪي مارو مينڌرا.
- ۳- ڪوٺر واه ڪاڪ جا سوڍا سڀاڻي
ڍوليا ٽولي ڍٽ ۾- وٺان ويڳڻي
راتو ڏينھان اوتيان پٺين مان پاڻي
لٽا لٽون لٽو ٿيا پوتي پراڻي
تو به رات جي رات- رتيون سڏين ساليه ۾.

هیر والجهو

حاکم تخت هزار یو، قسمت کيو ڪنگال
 مصڪوني جو مرد کي خطرو نه ڪو خيال
 محبت مستانو ڪري ههڙو ڪيس حال
 ٻڌي جهنگ سرال - حب نه تخت هزار جي
 ۱- سڙي تي تنهن مرد جي ڪيا ڪارن هن ڪر
 پر ڇڏي ٻاهر نسا نالا نڪري سر
 زهري منجهه ره - جو گهڙي جهڻي وٽا.

عمر مارئي

۱- جهڻي مڪائون - هنن ڏاڏائي ڏيهه ڏهن
 جيڪس اهي توهيون، سن جون مدعائون
 تان وڃي پلڪين پٿرين لهين تون لائون
 تو هن تيلهائون - هلي ويا ويجهڻا وسري
 ۲- جڳي طرح چئي، ٿي سجهان ماروڙن ڏي
 ڪين مانگيون ڪا ان، هري آڻ پئي
 قسمت، قيد الماء جي، مون مان هن ڪئي
 وسري ڪين وٺي - منگت سنگهارن جي
 ڪشي ساڻ ڪشي جا آندو ملڪ ماڀر ڪاڻ
 مٿي تان مارئي جي اما لعظو ڪين ٿي
 لوڻي سڌي لڄ ڪاڻ ڇڪيا ٻڌ نه ٿي
 هت سورن آه سٺي - هت ڏورين ڏکيو.

سر جوڳ

۱- جوڳي جال ڏٺو - پر ڪو ڪولبي ڪاڙي
 هي ويهي وڃي وڌا، هو نه لوڪ لڙيام
 ٿي ڪاڻ ٿيام - هتي هتي ههڙا حال

- ۲- مٿي هڪ قدم - هڪ ڪيون هڪ ٻڙين جو
سنسوءيتي سڙپ ۾ ”سچو“ ٿياسو سڄو
سدا ساميڙن جو دسامن ما دم
آديهي علم - ٿيا نالي اندر ناڪ جي.

وحدت

- ۱- پاڻ وڃائي پاڻ - گولهي لهج پاڻ کي
پاڻ سجهائين پاڻ کي پوندي پاڻ مڃان
مڪن آڪر هڪڙو سوني کير مڃان
اهو اٿس اهيان، گهلا اهيءَ گالهه جو.
۲- سچل سارو سچ ٿيو، سجهان هڪڙو ڪل
الو مان آدم ٿيو هڪڙي هڪڙو مل
هندو-مون هڪ ٿيو ٻول نه ٿي هڪ ٻل
خلق الاشيانهو عينها اهو اڻ عمل
ٿيڻ گلابي گل - مرهه زني منصور جان.

۱۵ وقت

- ۱- عشق لڳو وٺي رهجي واللہ ياري عزيزي خوشي
پنهجو پاڻ قبول هڪڙو دم درويشي
لوڪ سارو پيو ماري طعنا ڀر و بد هڪڙي
مڃا يار هميشه آهن، درد وارا دل ريشي
۲- هن زماني ڀرگ ڀيشڪ چهي لطيفا لائن
ڪمب ڪرڻ دم بند ڪرڻ جو نٿا پاڻ سنهال
اهي فن مروي آهن ناهق وقت وڃائڻ
ريءَ ٿيڻ ڪم سچو، پنهنجو پاڻ نه پائڻ.
۳- روزا اڃا اسان کي سڱ پريت جي پاڙهي
سائي دل جي تخني مٿي چاهئون ملن پاڙهي
سچو عشق پيو نائين، ٿي جي هتي ڏاڙهي

مرغ قامون

- 1- تر نه هڪ ٽوڙي اڄ لاسيڻ لاکيڻو لوي
ويٺو آه وڳوڙ هي ڪنڀن ڪي ڪو ڪوڙي
ڳالهه ڪرڻ کان ڪاڪيون منهن گهڻو موڙي
پر پنهنجا ٽوڙي، چڪيون ڏي ٿو جهنب - ان
2- ڇڙهيو لوي لاه ٿو ٻوليون ٻاجهار - ون ڪري
ڏٺي سنيها سڄي ٿان ٽڙي - ون مٿي ٿام
ماريون ماري مام - ٿو ڏني لڪائي لوڪ کان
3- موٽه ن ه لعلن - ان پيتر ڪنڀ ٻريائين
پيرين هت ڏريائين آه لاهو ڏيندڙ ليه جو

سر سہلی

- ۱ - ڇوڻ جي چونگار - هجو چت چرو ڪيو
راتيان ڏينهان تن ۾ تن جي اٿم تار
ميهن ۽ ميهار - سنڌي سڪو ڪرور ۾
- ۲ - دلي مان هئي دل ، دادلي دلير جي
انهيءَ ڏنس اوچتي جل اندر اجل
ڪل نهيس ڪپار کي نه خاڪي سجھو، خلل
مٽيءَ جو محل، ۱ - رزا بس ٿئي ۽ ۲ ٿيو
- ۳ - هئي هئي هچ ٿئي، هٿ ٿس هٿا
ٻڌندي جا پٿا - جاهر ڪيا سر ۾
- ۴ - هٿ نه ملي هٿ ڪسي سال - سڀاهين
ڌڌڪا دم ديام جا ڪپر پيا ڪين
موج ۽ مهي مهرڻ جي مٿيون ٿيون منجهن
هرين ۽ ڪئن پجين - هٿو ٻٽو دوت ڪي

غزلیات

- ۱۔ محبت عشق مولا جي گهڻا هي گهڻو گهاپا هئا
 هزار ساله ساجن تان گهوريون گهوري گهمايا هئا
 وڙه جي وات تي ويرن ڪلهن ڪا ڪڏ ڪهاپا هئا
 ڪڏي سر ساهه ساجن لاءِ مٿي - وريءَ سنباهيا هئا
 ڦيو تن سهڻو موٽڻ تڪي ڪنهن تاءِ نسايا هئا
 مٿان مٿڀاري تي مست وٺي جسي وٽ وڌايا هئا
 انهيءَ پڙ ۾ پهلوانن جوشن جون جڙوا حلايا هئا
 ڪنڀارن هي موج محبت جي اهي هن سار آيا هئا
 لنگ هن لڙهن جي ناتي گهڻن جا سر گوايا هئا
 مچل اڄ ئي صديق تن تان جني رنگ هي رهيا هئا
- ۲۔ آءُ آڏا سالڪ ڪچي ڪر تون طلسمات ڪي
 ٻج ڏوٽي تان ڪل پوڻي دور ڪر دريات ڪي
 سر اهو سارو مڃائج ڪن نه ڪرامات ڪري
 ظاهر ٿي تان ذات مون ۾ سمجهه هن صفات ڪي
 غاري نه پائج غير ڪو هن محض موعودات ڪي
 سر سچ هن سر ۾ ڏي سڻن نه هي مصلحتات ڪي
 هي اعتباري سان ڪرين هر هر نقي اثبات ڪي
 اثبات کان اڳيان لنگهي ڪر ته تون طاعات ڪي
 تون ڪڻ وٺي ويهي رهين هي هاءِ حڪايات ڪي
 ڳالهين منجهان تان ڪين ٿي ٻج اوڻ غري لات ڪي
 سچو رڻن چو ايترو بس ڪر تون برسات ڪي
 نصديق تون چو ڏئين، محبوب جسي محلات ڪي
- ۳۔ اهي انهن اکين ڪي خاصو خمار تنهنجو
 ويٺو وٺي مان آهيان ڪامل قرار تنهنجو
 هن ڪي اوهان جي ٻاهيون اهي نه ساڙ ڪائي
 هي تسمان غريب آهي اميدوار تنهنجو

”ئي پائڪون پري تون، فرمان ٿيو اوهان جو
آهي جميل اصل کون هي اعتبار تنهنجو
چاهيون ٿو اوهان جو داس ٿڳو جو آهي
چو غلام چائي هي داغدار تنهنجو

ڪافيون

شاه ٿيو سيلادي نه ڄاڻن مڪهي ڳالهه ڪن
ئي گداگر ڪري گدائي شرف چڙي سلطانسي

(۱)

صورت انهي ڪر مچائي غم نه سڀ حيرانسي
ظاهر پنهنجي ذات ڪيائين جوڙ ڪري جسماني
ڀول دمڪهن، اوهين پلجو عين اٿو انسانسي
مچو سروري ڪر چائين دن جو سڀ چالي

(۲)

اڄ ڪي صبح اچن ٿا لرور هو نجومسي
ميرڻ هت نمائي جو پرين حال ڪي پچن ٿا
هن ٻار ڏي اچن جو ڀڙڪي سچن وون ٿا
سچو جي نه لهن ليه قاصد هڏي اچن ٿا

(۳)

رکين يار جو خيال ڪوڙا ڀر تو سڀين مال
تڏهن طالب ڪولجين حلقن ڇڏي سڀ چنجال
هلي وڃي حال ڪي ڪلي چڙج قال
وٺي وڃي وره جي ڪرڻو ٿڌي ڪلال
چو سڀين ۾ اٿي جانب جو نه ڪلال

(۴)

- دم دم جسا دھدار اہر آمان حی تار تی
- ۱۔ بکا ڈانسد ہڈانوں پشی
وہن ڈارون ڈار
 - ۲۔ ہارونی مکاری ہکاریون پشی
وہن ہارون ہار
 - ۳۔ ڈرہون ونکڑہون آہن اوہارہون
جہلن جا جہنہکار
 - ۴۔ کانگن کانگیرو وہن واہیرو
کولہن جا وسکارا
 - ۵۔ نیسر ہرچ ہر آہو ہائی
ہوک ہچی ٹی تیار
- تن جی گالہ کریان آتہ گیہی
گاندی جی گنکار تی
آر انہن حا آہن اہنی
لک واری لکار مسان
ارڑہون سونہن واہ موچارہون
لوٹن واری ڈڈکار مان
کیرن کیرن کیرن اچی گہیرو
چہرکن واری چہاز مان
مرشد ٹو آہ سچ ہر چائی
کمر سچو جا کلتار تی

(۵)

- دوست کسی دانهون ملی
درد مند جی در اٹی
- ۱۔ پیغام ہرہن ہار جا
 - ۲۔ عاشق اہی اکندہو گہو
 - ۳۔ سر پر اسین اندانہن اہون
 - ۴۔ سچو سدا مسکوز کان
- کا مہر مع مون تی ہوی
ٹو کانک لاکندو لنوی
چشن اٹی ویٹو چہوی
ٹو رائسد روٹن جی روی
یا کسی اوری اندا اوی
مان محف چہو سوی

سید ثابت علی شاہ

سید ثابت علی شاہ سندھ جو مشہور مرثیہ گو شاعر ہیں
وہی تو تہ ملتان جی شہر ہر مند ۱۷۷۰ ع ہر چائو ہو
جیتوڈیک سندس چمن جی تاریخ ۴ پوری ریت تحقیق نہ

ٿيل آهي. سندس وازد جو نالو ”مدار علي شاه“ هو، جو ملتان جي مشهور سيد عيسيٰ جو پوٽو هو، جنهن جي نالي پوٽن، گهڻي وقت تائين هڪ مدرسو مشهور هو.

سيد ثابت علي شاه جو ننڍپڻ پنهنجي وطن ملتان ۾ پنهنجي والد جي زير تربيت گذريو هن گهڻن استادن وٽ پڙهيو، پر سندس ننڍپڻ جو استاد ”سيد چراغ“ نالي هو، جنهن وٽ گلستان جو منلو ۽ ”شق القمر“ جو معجزو پڙهيائين. هي سيد سندس والد جو دوست هو، جنهن ڪري سندس پڙهائڻ ۾ وڌيڪ دلچسپي وٺندو هو. ان سبب ثابت علي شاه سندس تعليم کان گهڻو فائدو حاصل ڪيو، پنهنجي تعليم جو ذڪر پنهنجي احوال ۾ هڪ هنڌ هيئن ٿو ڏئي:-

هڪڙي ڏينهن مون کي سبق وساريو ۽ ان کي ٿيو ڏر
ان، هنيو مون کي تماھو، مون کان رت قطرا وھيا
ان تماھي ۾ وھڻ، مون علم پاڻي جان پيئڻ
چن تماھو هي هدايت، بل عنايت ٿي عطا.

مگر کيس پنهنجي وطن ۾ گهڻو وقت رهڻ نصيب نه ٿيو، ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي سندس والد پنهنجي زمين ۾ ڪوھ ٿي ڪٽايو. گهڻي خرچ ڪرڻ کان پوءِ به خراب پئي ٿي ويو. اتفاق سان هڪ درويش اچي اتان لانگهاڻو ٿيو ۽ هنن سيدن وٽ اچي مهمان ٿيو هن ڪوھ جو حال معلوم ڪري دعا ڪئي. فقير جي دعا سان سگهوئي ڪوھ ٽڙ ٽٽو ۽ پوري ڄاھ ٿي وڃي پيو. هيءُ ڪليل ڪرامت ڏسي، ننڍڙي ثابت علي شاه جي دل ۾ فقير صاحب لاءِ محبت پيدا ٿي، ۽ ان سيلاني فقير کي،

* منيد مرثيه سيد ثابت علي شاه، شمس العلماء مرزا قلچچ

جو سيد به هو، مرشد ورتو. فقير ڪجهه وقت رهي سيند کان
موڪلايو، مگر ثابت علي شاه پنهنجي مرشد کان رهڻ ڪرڻ جا
هند پيچيا، جنهن پٽايس ته آڏو سوهڻ ۾ رهندو آهيان، جيڪڏهن
تون اتي ايندين ته مون کي لهي سگهندين. سيلاني سيد ته راه
ولي رسايو رهيو، مگر ثابت علي شاه جي دل ۾ مرشد جي لاءِ
بيحد اڪير پيدا ٿي. نيٺ هو سنڌ ڏانهن ايندڙ هڪ قافلي سان
همراه ٿي اهي سنڌ ۾ نڪتو.

هي غلط آهي ته هو ڪو ڪنهن سنڌ جي نواب خان
گڏمي سنڌ ۾ آيو. هو سنڌ ۾ ڪنهن به ملازمت جي سلسلي ۾
نه آيو هو، پر مرشد جي زيارت ڪرڻ ۽ علم جي طلعي کي
جاري رکڻ لاءِ ئي پنهنجي وطن جي خاڪ کان هميشه لاءِ
موڪلايو هئائين. حتان جا وڻ وري کيس نصيب نه ٿيا، قافلي
هن کي اهي ٽڪي چٽايو، جتي هن کي مختلف استادن کان درس
وٺڻ جو موقعو مليو. شهر جو شوق هن کي نٿي هوندي کان
هوندو هو، مگر مولوي مداح کيس نئون رنگ لاتو، ”مولوي مداح“

* شمس العلماء مرزا قليچ بيگ صاحب، ”سنڌي مرثيا“ جي
ميد ۾ شاعر جي احوال ۾ ڏيکاريو آهي ته هو نواب اعظم خان
سان گڏمي سنڌ ۾ آيو، مگر واقعات کي پيشندي معلوم ٿو ٿئي
ته نواب اعظم خان ۱۱۲۳ھ مطابق ۱۷۱۰ع ڌاري سنڌ ۾ آيو
هو، جڏهن ثابت علي شاه ڄائو به نه هو. ”سنڌ جي ادبي تاريخ“
جي مصنف ”نواب اعظم خان“ جي بچاءِ نواب لکيو آهي، مگر
تاريخ شاهه آهي ته ٺٽي جي نوابن جو سلسلو نواب صادق علي
خان تي ختم ٿيو، جو سنه ۱۷۳۶ع ڌاري سنڌ ۾ آيو، تهت علي
سنه ۱۷۵۳ع يا ۱۷۵۴ع ڌاري سنڌ ۾ آيو هوندو، ان ڪري
چئي سگهجي ٿو ته هو غلام شاهه ڪلهوڙي جي دور ۾ سنڌ ۾
آيو. هي تفصيل غلط آهي ڏسو تاريخ تحفته الڪرام.

جو نالو ”غلام علي“ هو، جو لکي جي مشهور عالم ۽ شاعر
محمد معسر جو فرزند هو؛ جنهن جو ذڪر تذڪري جي پهرئين
حصي ۾ اچي چڪو آهي. تحفة الڪرام جو مصنف غلام علي جي
لاه لکي ٿو ته:-

”محمد حسين، معصن ٿئي، حور وٽ غلام علي مداح،
پيءُ وانگر شعر کان سواءِ، عربي علم ۾ به وڏو درجو رکي ٿو:-

اي قطره بهلايه ات گريه سينا
اي جرعه کش ميکنه ات نشه صبا
دل سوخته از شرر برق محبت کوه
دېوانه دامان پيايان تو صحرا
تو درخبر ديدار رخت ديهه گرداب
از زلف مسلسل هم را سلسله برها
گوانه دهن خنجر ثنابت لکنه گل
از وي نشو درانه خطر هویدا
هک ذره ز خورشيد جلالت دلر مجنون
هک شعله از ماه جمالت رخ اياني
مداح ز توحيد تو تا چند نويسد
با من هو بالمحمد علي الڪل تعالي

مواوي مداح ميان محمد سرراز ڪلهوڙي جو به استاد
هو. ممڪن آهي ته اهوءُ ڪري سيد پڻ ۾ ذڪر وٺڻ تي
هجي. شهزادو فارسي زبان جو قادرالڪلام شاعر ٿي گذريو آهي.
سندس ذڪر تفصيل سان تذڪري جي حصي پهرئين ۾ ڏنو
ويو آهي.

شهزاد ۽ ثابت علي شاه هڪ ٻئي سان شعر آزمائي ڪندا
هئا ۽ سندن مٿن جي اصلاح، ولوي مداح ڪندو هو؛ شهزادي

جي تعريف ۾ هن ڪيترا قصيدا به لکيا. ٿئي ۾ ڪجهه وقت
 رهن ڪاهوءَ هو سيوهڻ ۾ آيو. جتي هن پنهنجي مرشد کي گولهي
 ڏنو. مهلن سرفراز خان جي حڪومت کان پوءِ سنڌ ۾ بڌامني جو
 دور دورو ۽ مگر ثابت علي شاه سيوهڻ ۾ امن و امان جي
 ريدگي گذاريندو رهيو، ان پراڻسوپ دور ۾ به هو علم جي تحصيل
 ۾ شاعلي رهيو. سيوهڻ جي عالمن، مخدوم نورالحق (نور محمد
 ڊوڪائي) کان شعر، مخدوم محمد احسان کان عربي ادب ۽
 مخدوم محمد راد واعظي کان تفسير، حديث ۽ فق پڙهندو رهيو.

انهن ڏينهن ۾ مخدوم شهباز قلندو جي درگاه جو متولي
 پير اسدالله صاحب هو. هو علم وازن جو وڏو قدر شناس هو.
 اتفاقاً ان وقت پير صاحب کي پٽ ڄائو. جنهن جي مبارڪباد ۾
 ثابت علي شاه قصيدو لکي کيس عرض گذاريو. پير صاحب کي
 اهو ڏاڍو وڻيو ۽ کيس آڻي پاڻ وٽ رکيائين. جتي هو سارو مال
 مجلسن ۾ روضه الشهداء ۽ پنجابي شاعرن مان محزون ۽ مسڪين
 جا مرثيه پڙهندو رهيو. انهيءَ وقت ڌاري کيس سنڌي مرثين لکڻ
 جو شوق پيدا ٿيو. جنهن ڪم لاءِ کيس سيد اسدالله شاه گهڻو
 هٿايو. پاڻ ان بابت چوي ٿو:-

مرثيه سنڌي اڳهن ۾ هو ڪونه اصلي سنڌ ۾
 جي ڪو هو تاءِ هو مشهور هن پر هر ڪها
 مون کي چئس ثابت علي هي شعر سڌي دردناڪ
 نون به سنڌي شعر ۾ ڪي ڇنڇ مائس مرثيا.

”اي خدا جا لاڏڻا سردار مرور يا حسين“
 ڇوڻ پهرين مرثيو سو ٿيو قبول ڪبريا
 نهن تان بيحد مرثيا مسڪين قتل قريما
 ٿي ڇير جي مومنن سڳنهن لکي دفتر ڪيا

هن مان معلوم ٿو ٿئي ته شاعر پهريون مرثيو ”اي خدا جا لاڏلا سردار سرور يا حسين“ ۽ ٻيو ”سڪين ۽ مقتل (جي پنجاب جا مرثيو ڪو ٿي گذريا آهن) جي پنجابي مرثين جا تقريباً ۴ ڪيائين. ”سوهن“ ۾ هن جي حياتي جا ڏينهن فارخ البالي سان گذرڻ لڳا، جڏهن ڪلهوڙن جي صاحبي حتم ٿي ۽ مير فتح علي خان سنڌ جو حاڪم ٿيو، تڏهن ته هن جي محبت جا ڏينهن ورها. ”مير ڪرم علي خان“ کي سندس علم جي ڄاڻ پئي ۽ جيئن ته شاعر ميرن جو هم عقيدو هو، انهيءَ ڪري مير صاحب موصوف کيس گهرائي پنهنجو صاحب مقرر ڪيو، جنهن لاءِ پاڻ چوي ٿو:-

بزم عالي جو مقرب خاص محفل جو نديم
باريآب حضرت مختار بسا عز و علا
اسي لطف و مڪرمست جو سرتي ماڻو ٿيو جڏهن
رزق و آسائش فراغت حال حاصل ٿيو عطا.

هي بلاڪ غلط آهي ته مير ڪرم علي خان جڏهن حيدرآباد جي گادي تي ويٺو، تڏهن ثابت علي شاھ کي پاڻ وٽ گهرائين، جيئن ڪن مصنفن سندس ذڪر ۾ لکيو آهي!

ميرن جي دربار ۾ شاعر جي وڏي عزت ٿي. شاعر ۾ مير صاحب جي تعريف ۾ ”ظفر نادر“ لکيو ۽ ڪي قصيده پڻ ڇپائين. فارغ الدلي حاصل ڪرڻ کان پوءِ هن ملتان مان پنهنجي والدين ۽ قريبي عزيزن کي گهرائي ورتو ۽ مستقل طرح ”سوهن“ شريف کي وطن ڪري ويٺو. سيوڻ جي شهر مان سندس ٻي انتها محبت هئي، پنهنجي حياتي جي تذڪري ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو:-

* شمس العلماء مرزا قليچ بيگ شاعر جي مرثين جي منڍ ۾ ڏيکاريو آهي ته ”مير ڪرم علي“ گادي تي ويهڻ کان پوءِ باقي فوت فوت ٿيو صفحو ۱۹۷.

مير گاه صادقان حوت سرائي عارفان
 سامن متوسلان آرام گاه اوليا
 بارگاه شهر سيوهڻ سنڌ حو دار الامان
 آه دار الاوليائي سنڌ نالو اصل کا
 شهر سيوهڻ جاء ان و شاه عالم جي پناه
 شهر سيوهڻ ڪشيءَ نوح و قلندر شاه
 شهر سيوهڻ جنهوا شهناز حسني شهر يار
 اي جدا هي شهر يار ۽ شهر هجي دائر بنا

انهيءَ وقت ڌاري ميد ثابت علي شاه کي اچي ڪربلا
 ۾ ٻن ريارتن جو شوق ٿيو. هڪ دفعي مير ڪرم علي خان
 شڪار ڪندي وڃي شاه بدر ڏسڻو. مير صاحب سان دُعا ۾
 گذرڻ هو. بدر تي شوراب ۽ پيڙا ڏسي هن جي دل ڀرجي آئي.
 مير صاحب کي عرض ڪيائين ته جيڪر کيس ريارتن جي سفر
 لاءِ اجازت ڏئي. مير صاحب سندس اشتياق ڏسي کيس اجازت ڏني.
 هي سنه ۱۷۹۳ع حو واقعو آهي. شعر عراق ۾ پهچي دل کولي

شاه کي پڻ وٽ گهرائي مصاحب مقرر ڪيو. جنهن حو هو بهو
 لهن ”سنڌي ادبي تاريخ“ ۾ ڪيو ويو آهي. مگر هي حقيقت آهي
 ته شاعر سنه ۱۸۰۰ع ۾ وفات ڪئي ۽ مير ڪرم علي خان سنڌ
 جي گادي تي ۱۸۱۱ع يا ۱۸۱۲ع ۾ ويٺو. پڻ ثابت علي
 جي شعرو.

”بزم عالي جو مقرب خاص معفل حو نديم“

نه سمجهيو ويو آهي. ”بزم عالي مير فتح علي يا مير
 غلام علي تي سگهي ٿو، ان جو مقرب ۽ نديم مير ڪرم علي
 خان هو. جيڪڏهن بزم عالي مير ڪرم علي کي وڻجي ته مقرب
 ۽ نديم ڪير ٿيو؟

زيرتون ڪيون، حثن مير صاحبن جو مصاحب هو، انگري جي
ٿي ويو، اٿي کيس وڏي عزت ۽ آدرهه ٿي مليو. نيٺ هي سفر
پورو ڪري شاعر پهتجي وطن وريو.

باقي حياتي جو وقت مير صاحبن جي خدمت ۾ گذاريائين.
پوئين بيماريءَ جي وقت هو جيوهن اهي رهيو، جتي سال ۱۸۱۰ع
۾ گذاري ويو. سندس تربت جيوهن جي پراڻي قبرستان ۾ آهي.
ڪنهن شاعر مئجس موڻ جي هيٺين ذريع لکي آهي:-

هون محب شاه، دين مداح آل مصطفي
آنڪ از صدق و عقيده در محبت داشت جوش
رفت از دنيا به جنت گشت هم بزم علي
ساغر وصال از کفر ساقی کوثر کرد نوش.
سال وصال آن محب واصل بزم علي
گفت هم بزم علي ثابت علي بادا سروش.

سندس عقيدہ

هو عقيدہ ۾ اثنا عشرية شيعه هو. پاڻ کي جعفري يعني
امام جعفر صادق جو پوءِ ايڪ سلائيندو هو. حني عالمن سان
هڪون چٽا پٽيون رهيون. جنهنڪري حيدرآباد جي شهر ۾ سندس
گهڻي مخالفت ٿي. خود سندس ۾ شس ٻڙيل هوندا هئا. خاص ڪري
”سيد حيدر شاه“ سان، جو پڻ شاعر هو، سندس گهڻي ڏي وٺ ٿي.
مگر حاڪمن جي هڪ هٿ سبب، ثابت علي شاه، عيسوي نه سگهيو.
شعر ۾ به پاڻ کي ڪربلائي، زوار (زيارت ڪندڙ) مرتضائي جعفري
وغيره نالن سان سڏيو اٿس.

سندس تصنيفون

سنڌي ۽ پارسي ۾ سندس ڪمريون ٿي تصنيفون آهن. جنهن
سجھي شهر کي گڏي گچ سڏيو آهي.

(۱) سنڌي مرثيا چار جلد.

(۲) زيارت ناسو.

(۳) ڀنگ جنهن ۾ حنا جدا شاعرن جي هجڻ لکيل آهي.

پارسي ۾ ڪيترائي قصيدا، طفر ناسو ۽ فتح ناسو اٿس.

ود الخواجه ۽ شهاب ثاقب نثر ۾ اٿس.

سلسلہ شاعري

سود ثابت علي بقول شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ ”انهي وقت کان وٺي، سيد ثابت علي“ سنڌي عشق پرست شعر پارسي وزن تي شروع ڪيو.“
هي هنڌ فرمائي ٿو.

”ثابت علي شاه اصل نئون نمونو اختيار ڪيو ۽ طرز ۽ وزن پارسي بهاريو سنڌي سان گڏ پارسي ۽ عربي لفظ ۽ اصطلاح امرا ملايا، هو هنهي شعر پڙهندي ٺاڍي لذت پئي آهي.“
انهي ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ”ثابت علي شاه“ سنڌ جو اهو پهريون شاعر آهي، جنهن سوزون شاعري جو بنياد سنڌ ۾ وڌو. جيڪڏهن ثابت علي شاه کان اڳ ڪن شاعرن جو شعر اسان کي سوزون ملي ٿو، ته اهو تمام ٿورو آهي جنهن کي سڏڻ وٺي ڪوشش ڪجي ته به ڇا آهي. ٻن وٽن تغزل کانسواءِ ٻيو ڪجهه نه ٿو ملي! برعڪس انجي سيد ثابت علي شاه جو سمورو حلال ”علم عروض“ جي حدن اندر آهي، ۽ ايراني شاعري جا جيئي نسر غزل جي طرز تي سلام، قصائد، مريع، مخمس، سدس، مثنوي، وغيره ملن ٿا، جنکي ڏسي اها دعويٰ پيش ڪري سگهجي ٿي ته هو ”سنڌي شاعري“ ۾ انقلاب پيدا ڪندڙ، ۽ سوزون شاعري جو موجد آهي. خدا جي قدرت! شعر جو به اهو پاڳو سندس نصيب ۾ آيو، جنهن کي فن شاعري ۾ ٻانڌ درجو حاصل آهي، ٻيئي مرثيو.

مرثيه

مرثيه جي حزن تي ڇڪڙهين نظر وجهجي ته اوهن مڪيه
 جزن جي ميلاب مان ٺهيل آهي. هڪ حزنيه (ذڪ ۽ درد وارو)
 ٻيو رزمه (جڳ بات) مگر مرثيه جي عام معنيٰ ورتي ويندي آهي،
 ”ڪرڻالا“ جي واقعي بابت پرسور شعر. دنيا جي اعليٰ ۽ قديم
 زبانن ۾ ”حزنيه“ شاعري موجود هئي، ۽ انجي گهڻي تعريف ڪئي
 وئي آهي. عربن ته هن ۾ ڪمال حاصل ڪيو هو. ايام جا علميت
 جي شاعرن ۾ ”حزنيه“ شاعري جو گهڻو اثر موجود آهي.

”الاطلون“ جنهن وقت شاعري کي انساني دماغ جي شايد
 شان ۾ سمجهي ڏيکرائي ڇڏيو هو، ان وقت ٻيو وڃي ٿو ته کيس
 ”حزنيه“ شاعري جي اعليٰ مقصد جي ڪابه ڄاڻ نه هئي. هنجو
 اعتراض لغات يا عشقه شاعري تي هو. انهيءَ ڪري ارسطو پنهنجي
 آستانه جي اصول سان اختلاف ڪيو آهي. جنهن جو ذڪر ملٽن
 پنهنجي تصنيف سيمپسن انگونسٽيز (Sampson Agonistes) جي
 منڍ ۾ ڪيو آهي:-

انهيءَ ڪري ”ارسطو“ هن کي پرزور سڏيو آهي ته هي
 (حزنيه) شاعري رحم يا خوف يا دهشت کي جاڳائي ٿي، يا دماغ
 کي اهڙي قسم جي جذبات سان صاف ٿي ڪري.“

”مرثيه جي وڏي وصف اها آهي، جو منجهس ڪردار نگاري
 مماثل آهي، جنهن کي تشلي يا ڊرامائي شاعري چئجي ٿو. اگرچ
 مشوي به انهيءَ قسمن جي شاعري آهي، مگر مشوي نگار داستان نگار
 ٿي ٿو. مرثيه نگار رحم، خوف، درد ۽ ذڪ جو نقش ڇڏيندڙ آهي.
 انگلنڊ جي مشهور فلسفي شاعر ”مل“ Mill شاعريءَ جي
 هڪ هنڌ هيئن تعريف لکي آهي:-

”شاعري فقط لفظ ۽ خيالن جي ان مجموعي جو ٺالو آهي
 جنهن ۾ هڪ ٻي ماحول طريقي سان جذبات جو اظهار ڪيو
 ٿو وڃي.“

جیسکڏهن هي ڳالھ صحيح آهي ۽ شاعري سموري جذبات
آهي ته ”مرثيه“ شاعري جي اها شاخ آهي، جنهن جي پڙهڻ سان
جذبات محسوس ٿين ٿا، ۽ ماڻهو واقعي جي بيان کان بي اختيار
روبو ڏين ٿا. ”شبلي“ هن قسم جي شاعري لاءِ ڪهڙو نه مدد
ڏنو آهي.

”اسان جا بهترين نغمه اهي آهن، جي جذبات غم جي ترجماني
ڪن ٿا.“

”ا. ر. القيس“ جو عرب جي ايام جا اهليت جو بلند پايه شاعر
ٿي گذريو آهي، سو پنهنجي قصيدي جي شروعات هيئن ڪن ٿا
ٿو ڪري:

فما ليک من ذڪري حبيب و منزل
به سقط الاوي بطن الدخول فحو ميل

”اي مهنجا به رفيق گهرجي به اوهان ۽ آءُ ڳڏجي روئون،
پنهنجي حبيب ۽ ان جي منزل کي باد ڪري، جو واريءَ جي
پٽن جي پڇاڙيءَ ۾، دخول ۽ حوصل جي وچ ۾ آهي.“

انهن ٻن سٽن جي پڙهڻ سان پڙهندڙن تي اهڙو اثر پوي
ٿو، جو شايد ڪنهنجي مڪمل نظر پڙهڻ سان پوي، اهو ئي حبيب
آهي جو ”مرثيه“ کي فن شاعري ۾ بلند درجو آهي. ”جذبات
غم“ جنهن کي شاعري جو اصلي روح چئجي، اسان کي شعر جي
ٻن قسمن ۾ گهٽ ۽ مرثيه ۾ اول کان آخر تائين نظر اچي
ٿو. انڪري مرثيه ۽ مرثيه نگار کي شاعري جي مڪمل ۽ بلند
درجو حاصل آهي. هندستان ۾ انيس دبير ۽ مونس اعليٰ مرثيه نگار
ٿي گذريا آهن. ڪن نقادن جي خيال ۾ ”انيس“ جو درجو مير،
غالب ۽ مومن کان به مٿي شمار ڪيل آهي سڌ ۾ باقاعده
مرثيه نگار ”ثابت علي شاهه“ ٿي گذريو آهي ۽ هي انجو اعجاز

آهي جو سنڌ ۾ پيد ۾ ڪي مرثيه گوئي گذريا آهن، مگر ساڻس
ڪو به سٺ نه ٻڌجي سگهيو آهي. ”ڪربلا“ جي رڻ جا واقعات
بيان ڪندي، سوگوارن جي ياداشت جا هن پيش ڪئي آهي ۽
انهن جي غم جو بيان هو هن ڏنو آهي، ان مان سندس اعليٰ
ڪردار نگاري همڪي ٿي. جناب امام حسين جي صبر جو نقشو
هن ٿو ڪڍي:-

سڀني کي اٿ امام سڏي هن طرح ۽ ٻيو
ٻارو امانتي حڪم ۾ هو هن طرح لکو
هن دشت ۾ گذارو اسانو اچي جو ٿيو
راضي رهو رضا نسي ۽ منزل ڪري ويهو
۲- جهوڪيو اٿن کي اوليو، منرو اي ساڻيو
ويهي رهو مسافرو مسڪين ٻانڌيو
مهمان موت جا ويهو، اي يارو دوستو
سڀ اس ۽ آئند پڄاڻي ڪئي پائرو.

ڪيتري قدر نه تسليم ۽ رضا جو مڪمل نقشو آهي.
جناب امام جو فرزند علي اڪبر بهنجي والد جي سامهون ميدان
جنگ ۾ وڃي، انجو نقشو شاعر هن ٿو ڪڍي:-

تا علي اڪبر اچي هل من بازار ڪئي ٻڪار
شير ڪئي شمشير هٿ ۽ سو قصا هي ڪارزار
لافتا إلا علي لا سيف إلا ذو الفقار

صاحب دلدل جي پوئي وڙ و نسي حولان ڪيا
هئا ملڪ مدحوش ڪرو بيان به ٿي قربان ٿيا.

علي اڪبر جي بهادري جو ٻي هٿ نقشو هن ٿو ڪڍي:-

جئن گجي بادل ۽ هو گردون جو گنڊ ڀر جدا
تڻ علي اڪبر به نسي الله اڪبر ڪئي ندا

جناب امام، ميدان جنگ ۾ دشمن سان وڙهڻ کان اڳ
پنهنجي حجت هنن ٿو پوري ڪري ٿو.

اي عمر آهيون اسين ڏس دل شڪسته دل ملول
حي اسان ۾ وڙهندڙن تان سڀ عذر تنهنجا ناقول
دشمن خدا جا ڪرم جوش اهڙا جهول
ڪجهه ادب ڪر آستي، اسين عزت آل رسول
هي اسانجا خون ناحق ڪين بخشندو خدا
جي خدا پائين ته جوش تي ڪرم ۾ هر سر ڌڙ جدا.

شاعر ڪيتري قدر نه سادن لفظن ۾ حجت بيان ڪئي
آهي. هي آهي صحيح واقعات لکاري، جناب امام جا جڳهن سڀ
مائي عزيز ۽ اولاد شهر ٿين ٿا، تڏهن هو آخري ٻار ٿيو ۽
اهي رهيل اهل و عيال کان موڪلائي ٿو ۽ پنهنجي بيمار فرزند
کي تسڪين ڏيندو وصيت ڪري ٿو. هي بيان شاعر اهڙي
لهوني ته ادا ٿو ڪري جو اکين مان بي اختيار ڳوڙها
ڳڙهو پون.

شاه ڳوڙهي تان لهي خيمي ۾ آيو اشڪبار
طرف سيراندي جي ويهي، چائين منهنجا من قرار
آءُ هليس عابد مرڻ تون ڀٽ اکيون ٿي هوشيار
هي نبي ناموس ڀرتي ۽ توتي مڙهي جو مدار
دل کي ذبح ڏي مٽا ۽ هياو کي هوشيار ڪر
پنهنجي پاسي جو آبا آت آخري ديدار ڪر.

جناب امام جي شهادت کان پوءِ اُن لٿيل قافلي جي
درد انگيز ڪيفيت جو احوال هن مؤثر لفظن ۾ ٿو ڏئي ٿو.

شام غربت مثل هو صبح ڀٽيمان حسين
صبح معشر مثل ٿيو شام غريبان حسين

صبح و شام ان پر ٿي ڪئي فرید طفلان حسن
 اي خدا آهون اسين ناموس نالان حسين
 يا اسان کي ڪربلائي جت حسين و ڪربلا
 يا مليني وار واڳون جت اسانجو مصطفيٰ

هنن ٿورن مثالن مان خبر پوندي ته هن کي فن مرثيه ۾
 ڪيڏو لڪمال حاصل هو. شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جو
 هي سنڌ وارن تي وڏو احسان آهي، جو هن ”شاعر“ جي مرثين
 کي جمع ڪري ڇهن جلدن ۾ ڇپايو، اگرچہ ڇاپي ۾ تمام گهڻيون
 غلطيون آهن ۽ نئين ترتيب سان ڇپائڻ جي لائق آهي، مگر
 مرزا صاحب جا محنت ڪئي آهي ما ڪڏهن به وساري
 نٿي سگهجي.

انتخاب

سلام

ڪربلا جي قتل جي ڪارڪنا خبر اي آسمان
 ڪئن ڏٺه نيرن چڙها شاهن جا سر اي آسمان
 هي خدا جا قطب تارا عرش ڪري جا حواءَ
 هي رسول الله چسا شمس و قمر اي آسمان
 مرتضا دولا جا هسي سرسار ۽ منهن نور عين
 فاطمه رهرا جدا هسي جان و جگر اي آسمان
 هن سرن کي لت نبي صلواء جا بخشا ثواب
 تن جي نارت ڪيائين يا حسن و بشر اي آسمان
 حڏهن علي اصغر ڏٺي ۽ ٿي نير سان رت ۾ ٻڌل
 چيو ته اچي قبر جي تون ٿيس - پر اي آسمان
 جڏ ڏٺي ۽ عباس پيمان ڪاڻ پاڻي ۽ نسي ڪٿو
 نوکي ووڻو هو جي هتو تو ۾ ڪڪر اي آسمان

منهن ڏٺو اڪبر جو هو - ڳيو مثال مصطفي
 مڪين ڏٺو نيزي تي پهنجي رت ۾ تر اي آسمان
 سر حسين ابن علي هو، سڀ جي اڳ ۾ نيزه سر
 پر ۾ پائڻ وائڻيا ۽ سڀ جگر اي آسمان
 سر هليا نيزي ۾ ڙهي نين شام ڪيو پنهنجو سفر
 ان پئي ناسوس قدي هم سفر اي آسمان
 هن جا سر نيزي تي هني ناسوس قيدن جي قطار
 هن جا هسي ناسوس سوس در بندر اي آسمان
 ڪا ڏسي چئي هي اجهو سهجا اڏو سرور حسين
 آهه سندن همشيره اڄ جون جگر اي آسمان
 ڪا ڏسي چئي هي اجهو منهنجو اڏو سائين حسين
 آهه ڪن ڪا هلي ٿي سي بندر اي آسمان
 ڏڙ رهيا رڻ ۾ سي ڪي ڏفڻ جا طالبو
 سي دفن ڏهن ٽين ڏهن ايندا سر اي آسمان
 ڏڙ پيا رڻ ۾ جد ۽ سر دلاوڻا جدا
 هن سفر هن رڻ وطن ڪنهن جي تر اي آسمان
 عابدين واکون ورايون هسي وطن هو رڻ دفن
 "ثابت" ان جي در گندا نام و بحر اي آسمان

مؤثر

شاه جا ماري ڏهن منڊلن جو خوش واقرا
 فاسر و عباس - سوڌا اڪير و اصر ڪنا
 پيائڻ وارو آه اسان جو آه، حبذا بار ويا
 دو تي خمي جي اچ، هيئون ٿا اي زين العا
 اهل عصمت عرض ڪيو اي قبله، دنيا و دين
 هي غضب ڏس عش ٻيو آ پنهنجو رين العابدين

(۰)

هو سڪيندڙ کي ته اڄ باپي کي ڪوئي ئي قضا
هي خدا ڏي ٿو وڃي تون صبر ڪر رب جي رضا
تون مديني هل وري جت تنهنجي ڏاڏي فاطما
تون هي ڏاڏي ۽ ڪسي ڏس باپي وسائي ڪربلا
اي علي مهل هلي پيڙهي سڪيندڙ پرتي ٿي
تون ابي جي جاءِ ڪڇ قرب و قرب پرتي ٿي

(۱)

سهنجا زين العابدين پيسدار ٿي بڙار ٿي
ريڻب وڪلڻ پرتي تنهنجو تون غمخوار ٿي
قيد ويندڙ بيڪسن جو تون اجهو آڌار ٿي
هي نه تنهن وٽو انا هوشيار ٿي هوشيار ٿي
پاتوئي بيڪسن جي ڀارت جهنگو اڪبرو ڪنو
مادر قلندر جي ڀارت جهنگو گوهر وڻ ڪنو

(۲)

هاه زين العابدين باپي جي راري ڏس ابا
تو ابي اڄ ڪربلا ڏي ڪئي تياري ڏس ابا
اڄ نبي ناموس پالڻ پهنجي واري ڏس ابا
هي وڇوڙي ويل ڏس هي مد نڪاري ڏس ابا
هن مديني ڀار ۽ جا شام پرڏيهي امير
آءُ قاهر ڪربلا ۾ تون حسن گڏ هج امير

(۳)

آه! جهن دم غلڻن بيمار صاحب هوش ٿيو
۽ ڏٺين دستر تي باو ٿڌ ڪري همت اٿيو

ويهي منهن والد طرف سر نائي هن پر عرض ڪيو
 آه سڀ برحق بچا ۽ جيڪي قسمت ۾ لکيو
 السلام اي عابد، پيار جا بابا حسين
 تون هين رڻ ڏي ۽ قيدي شام ڪاهيا ياحسين

(۶)

تون خدا جي شير جو فرزند صاحب ذوالفقار
 سر بزم قسائلي الشڪار - رور ٿيو سوار
 اڪبر و اصغر جي مدفي چو ته آءٌ ۾ن ٿيان ٿيار
 قاسم و عباس مان ڪڏ ٿي هي به تنهنجو جان نثار
 سر چڙهي ليزي ٿي ۽ ٿڙ ڪر بلا ۾ ٿي دفن
 هي قيامت آه بابا سا هي طاقت منهنجي تن

(۷)

شاه فرمايو ته هابد آه جيڪي ڪهو خدا
 جيڪا سر اٿي سا گذري قدر خينا بالقضا
 صابرو شاعر ٿي بساا جيڪا آگهي اتضا
 مون رضا ٿي راضي آهان، تاه چارو ري رضا
 جان ندياري ۾ سندھ سجاد شڪ ٿاهي بحق
 منهنجا حاني جان فدائي آل ٿيا تسوتي بحق

(۸)

جي ڏسڻ بيزي ٿي - ر ۽ ٿڙ به رڻ ۾ بي دفن
 تون جڏهن موٽي وري تڏهن دفن ڪج ڏيئي ڪفن
 هڻ سندر و ٻڌ اٿي اي حان بابا ڪر جتن
 توڙي بي طاقت به ٿي ۽ توڙي ٿي بيتاب تن

تون ۽ هي تو هٿ مهار آهي اميرن جي ابا
 شال رب واري وطن هي عاروان - ڪريلا

(۹)

هي زمين سر منهنجو نيري پهنجي سر سڀ ٻار ڄاڻ
 پاڻ کي والد جو عابد صاحب دستار ڄاڻ
 آه! منهنجي يسڪسن جو پاڻ کي غمخوار ڄاڻ
 اي مندر لڄ پاڻ لائق سڀ حتم هموار ڄاڻ
 مر وڌيا گهر تڙ لٽا ناموس پرڏيهي مير
 دهر اجر الصابرين حسو جيڪا تقدير قدير

(۱۰)

هيئن چئي مجاد ڪي دريادو مرور الوداع
 اي پتھر ناتوان بيمار هي پر الوداع
 فاطمه زهرا هي نهن عابد جي مادر الوداع
 تنهنجو پٽ پٽ تي ڪريو ويو مر جواهر الوداع
 بي بي سڪينه ڀرتي ٿي هي ناز پرور نورعين
 ٿي منده حافظ خدا اي ٿنگ ناموس حسين

هوڏيم

آيو جڏهن اسام به ميدان ڪريلا
 کلڪلون ڦٽائين رنگ بياپان ڪريلا
 ڪولي قريب ٿي چيو سلطان ڪريلا
 ته اي بي وطن گروه اسيران ڪريلا

وا حسرتا به صبح يتيمان ڪريلا
 وا غرتا به شام غريمان ڪريلا

سپ یار و رلیق و سپ دوست خاص و عام
 سپ پائر و عزیز و فرزند نیکو نام
 سپ پائتیا پائیا آل نبی تعالیٰ
 اصحاب پاک طیت و احباب ذوالکرام

آن خسروان ملت و آن مالکان دین
 آن حجتان حق و آن مقیدائی سر زمین

سپنی کی ات اسام سڈی هن طرح چو
 یارو احسان حکمر و هن ریت هو لیکو
 هن دشت و اسانگو گزارو آہی جو گو
 راضی رهو رضا تی منزل کری و یو

گر نام این زمین و یقین کربلا بود
 اینجا نصیب ما هم کرب و ہلا بود

جھومکھو ائن کی اولیو سنرو ای ماٹیو
 ویھی رهو مسافرو مسکین پانڈیو
 مہمان موت جا گو ای یارو دوستو
 سپ آس و اسد پچائی سکھی پائرو

ایجا بود کہ تیغ بر آل نبی کشند
 اینجا بود کہ ماتم آل عبا کنند

ہاوہ ہزار سکوفی و شامی جمع ثیا
 سردار عمر نفس جا جنگ تی ہلیا
 جنہن دم زمین کرب و ہلا جی مٹی رسیا
 ہٹی ہٹی تھو چٹی سگھان جی ظلم تن کھا

وا حسرتا بسہ آل نبی ظلمہا رسید
 چند انکم ہشر ہمز قاک پیش ازو ندید

ڪافر ڪره تي سنهي ٿيا صف بصف تمام
 معلوم ٿيو امام کي تن جو خيال خام
 آيو اڳيان امام آيو تن سان هڪڪلام
 ڀڄائين ته ڪوٺيو ۽ سڀ شوميان شام

آخر ڪه نورپشم رسول خدا منم
 آراء فاطمه (رضه) چگر مرتضي (رضه) منم

چائو ۽ آءُ امام بحق آهيان ناه شڪ
 فرمان منهنجو فرض جان پر فلاڪ ملڪ
 حق سچو موسيٰ جي مٿي آه جيئن ٿمڪ
 سلطان ديند و زهب زمين زينت فلڪ

فردوس جائي اوست ڪه پانا بود رفيق
 حنت سرائي اوست ڪه پانا بود شفيق

تنهن ڪانسواءِ اوهين جي مڙها اهيو فوج ٿي
 چائو ٿا مون اوهانجي به تفسير ڪان ڪڍي
 مون ڪسي اوهان لکيو ته آ نائب نبي
 برحق اسان امام مڃو توکي ٻيا رهي

داست امير رهبر راه هدا توڻي
 هم نائب نبي و خليفه خطا توڻي

ڪوفي تمام ڪفر کان انڪار ۾ پيا
 اي شاه خط اسان ڪڏهن ڪين ٿي لکيا
 هاڻي بغير بيعت ٻي راه ڪا دوا
 بيعت بنا يا مرڻ بنا ٿا صلاح ڪا

هر چند جا لشين وصي و پيغمبري
 بيعت قبول ڪن تو بحق شاه و سروري

بيعت قبول ڪرڻ ڪري نائب رسول جو
 ويٺو رضا تي راضي ٿي مھمان موت جو
 پاڻ ۾ پائڻن ڪسي مڏي شاه هٿن ۾
 مارو اسانجي امر ۾ هو هن طرح لکيو

مر از رضائي حق نتوان تافت هيچ ڪار
 ران روئي نيست جز درش هيچ جا گذار
 پاڻي ٻڏي پليد ٿيا ڪٽر ٿي تيار
 مارو وڇايا موت جا ڪوفين به ڪارزار
 ٻڏي ۾ مارو خنجر و سيف و علم ڪٽار
 قبرن جو مينهن، ترار جي وچ، ترني تذڪار

از شاه و هو به معرڪه شد شورش پليد
 دانست اهل پرچ كه روز جزا رسيد

ملوان ٿيو اڃ جو اهلبيت تي تمام
 معصوم و شيرخوار، ربان خشڪ و نشن ڪام
 پاڪار ڪن ٻچن جي قياست مڃي قيام
 درباد ”المطش“ پئي در غمخه اسام

هي هي ڪجاست ساقي ڪوٽر ڪه شربت
 آرد به اهلبيت خود از روئي شفقتي

امير جهان مهيبي جو معصوم شيرخوار
 پاڻي بنا ۾ کير بسنا ٿيو ٺٺ نزار
 اڄ ڪاڻ اڪيون ٿيڙائي تو ضعيف و بقرار
 رت ٿي رو رسول جي اولاد زار ۾ زار

از آه و نالهائي غريبان ڪربلا
 شد هرمه گاه حشر پيادن ڪربلا

جدمن فوج فاسقن جي ٿي تيار صف ۾ صف
 ”هل من مبارزين“ ٿيو آواز هر طرف
 جي پهلوان دين هليا صاحب شرف
 اصحاب نامنظر ۽ سادات من عرف
 پاران و بلوران و رفيقان و راز دان
 شاهان و سروران و اسيران انس و جان
 ستر چٽا سڀئي هئا همراه شاه جا
 پائر ۽ پائٽيا ۽ فرزند دلرہا
 مڪوفي ۽ شامي پاڻ ۾ بلوچ هزار هئا
 اولاد سان علي (رضه) جي مناق بهي وڙهيا
 خوف خدا ز خاطر خود دور ساختند
 از بهر قتل آل ٿي تيز تاختند
 مڪوفي مڙيا ٿي مڪينڪي، شامي وڙهيا سرير
 هيڏنهن هي مير ٿي مٿا پٽ ٿي پيا ٿي
 جيڪي سنائون سر تي چاڻي سندن سرير
 واري ٿي پنهنجو وارو وچائي ويا ٿي وير
 تا آئڪ کس نه مالد ڪه سوئي وفا رود
 جان دادن از برائي ولي خدا رود
 فرزند مومضي جو هو عباس نلسار
 رب جي رضا تي سر ڏئي ٿيو جوان جان نثار
 جعفر جوان، هون ۽ عثمان شهسوار
 سڀ هلشي حبيب اميران ڏي وقار
 تنهائي شان ۾ خاڪ زمين خاکسار شد
 سر هائي شان ۾ نيزه قاتل موار شد
 قاسم چگر حسن جو هو پائٽيو حسن جو
 نوشه نول جوان جو هوڏهن ڇنڊ هو

هت نو عروس جو چڙي ائي جنگ ڏي هليو
هي هي وڇوڙي وقت قضا هن ٿي هئي چيو
هنگام نوبهار گل از بوستان جدا
يارب مباد هيچ کس از دوستان جدا
نيزي تي نامدار جو سڙهو به محفل مده
طرف زك به ٻئي طرف محفل مباد
قاسم جي ماء جئن ڪري نوشاه ڏي نگاه
رت چئون هنجون روئي ٻي ڇوي فرزند آه
قاسم مورا به هر نو تاب و توان نمائند
چون درتو جان نه ماند مرانور جان نمائند
سڀ پنهنجي پنهنجي واري تي ٿيا جوان جان ڏار
هت هڪڙو حس ٿيو رهيس ٻيو راز دار
لوئر ٻيو هبال به ٿيو روج به بڪار
انفال ٿيا سر جا دل خسته حاکسار
انڌر جسمهائي شهيدان بروئي خاک
خاکر عزا ڦڱنده سر اهليت پاک
هي هي حسين هڪڙو مظلوم و مبتلا
مولن مڙهي سر جا سرور شهيد ٿيا
حالات طامرات به ٿيو ماتر و عزا
قتل به سڀ ڀتير روئن ٿا رسول جا
نزدیک شد که شور قیامت عیان شود
نزدیک شد که گلشن دوران خزان شود
هڪل ٿي حسين رتو رت اکيون پري
بيواري، بيوطني تي پنهنجي نظر ٽري
هڪ ڀير کي ٿي رفائين لائي گري
زين العبا کي هڪوئي وصيت ادا ڪري

چنلان گریہتند کہ از گریہائی شان
 طوفان تازہ گشت یروئی جهانیان
 اصغر کشی هتن نی رو شاہ رارو زار
 جہنی سان لائی مہکند (رضہ) کی تہو بابو ہزار
 زینب (رضہ) کی ضعف حضرت کاکوم (رضہ) خاکسار
 آہون کیون اہلبیت نہ تہو حشر آشکار
 وا فرقا ز فرقت شاہ زمین زمیں
 وا غرجا ز غربت اولاد پنجن
 منہن مکیو طرف مدہی جی سلطان مکرہلا
 چہائین نہ یا رسول خدا میر مصطفی
 آخر تہ اہلبیت اسین آہیون تو سندا
 دس ہی جفا امان تی جا کولین رکی روا
 فرہاد یا رسول زہداد کولیان
 بیداد یا نبی ز منہائی غامیان
 آخر امام گھوڑی چڑھی تہو اجل سوار
 مڑنی کان موکلائی ہلیو طرف کارزار
 کولین ہٹان کسی تہو سردار جان نثار
 درنیء تی دژ تی تلقیو، سرہو علم سوار
 بر نیزہ شد سوار سرور زمان
 خورشید حشر نافت ہروئی جوانیان
 بس تاب نام تان جوان ہن ظلم حوییاں
 جسی ظلم ظالمن کیا بر اہل خاندان
 دیندن سزائی ستر ہت خاوند انس و جان
 دنیا ۽ دیہ وچائی تہا خارجی خزان
 روز جزا سزائی لعینان ہود عذاب
 باعث ز حق نصیب معیان ہی ثواب

ثابت علي هي مرثيه خوان تنهنجو با امام
 تهنل جو آهي تنهنجي غلامن سنو غلام
 ڏي دان، تنهن کي دين ۽ دنيا ۾ عز عام
 مڪج حشر ۾ حمايت ان جي تون والسلام
 شاهه توڻي که اشرف اولاد آدمي
 نور نبي و قلند حاجات عالمي
 ”سید ثابت علي شاه جو پارسي شعر“
 اذتخاب

هر کجا حسن بتان جلو ۾ مستانه کند
 مست و هشيار هم مجده کنان خواهد بود
 واعظ شهر که در مدرسه مي نازد
 آستان بسوس در پيهر مغان خواهد بود
 شب خيال تو نهان کرد دام را پامال
 بر تو اين راز نهان نیز عيان خواهد بود
 ثابت دلشده را گر بکرم بنوازي
 نزد خدام تو از بهره ويران خواهد بود
 ايضا

آفتاب چوبي نقاب شود	پشم مهر فلک پر آب شود
رخعت جور گره نمزه دهد	دهر را از اسان جواب شود
کفر زلفش گراينچنين باشد	رخش دين شيخ و شاب شود
ميرم دوست دار آل علي است	خاندان دشمنش خراب شود
باش ثابت بحسب او که کرم	پسر تو نور هو تراب شود

سید ذبیح شاه

سید خير شاه پرديسي ثابت علي شاه جو همدم هو، هي
 مڳورو سيد ڪلهوڙن جي دور ۾ حيدرآباد جي ٻاهران
 قلبي جي حب تي سڀان جي ڳوٺ ۾ رهندو هو. ميرن جي دور

۾ هو لڏي اچي حيدرآباد ۾ رهيو. حيدرآباد ۾ جاگي نالي مان
 هڪڙو پيو سيد ساڳي وقت ۾ ئي رهيو، جنهن جي نالي پوڻان
 ”سيد خير شاه“ جو پڙ اڃا به حيدرآباد شهر ۾ مشهور آهي*
 سيد ثابت علي شاه جو ان وقت ميرن جي دربار ۾ برڪ
 هو، ان جي ”سيد خير شاه“ مان نه پوندي هئي، ثابت علي شاه
 ”اثناعشره“ خيالن جو پابند هو ۽ سور خير شاه اگرچہ صاحب
 اهلبيت هو، مگر هو محرم جي ڏينهن ۾ سيج ۽ تابوت ٺاهڻ ۽
 پڙن گهڻائين جي باڪل برخلاف هو، جنهن جي ڪري ٻنهي شاعرن
 جي وچ ۾ هڪ وڏي علمي موڪ جهوڪ رهي، جنهن جو نتيجو
 اهو نڪتو، جو مير صاحب سندس مخالف ٿي پيا، مير هڪرم علي ۽
 ته کيس حيدرآباد مان لڏائڻ جي ڪوشش ڪئي پر سيد سڳوري
 جي ڪرامتن کان خاموش ٿي ويو ۽ آئينده لاءِ ان کي ستائڻ جي
 بچر ڇڏي ڏنائين ۽ کيس لوازم ٻڌي ڏنائين.

خير شاه پنهنجي دور جو وڏو عالم ٿي گذريو آهي.
 هن جو شعر تمام گهڻو آهي جنهن مان سندس جنگ نامو به مجزا ۽
 ٽوڻي ٻڳ جو قصو مشهور آهي. جنگ نامي ۾ چاب امام حسين
 جي شهادت جو احوال ڏنل آهي مگر ”جنگ نام“ جو شعر
 ثابت علي شاه جي موتن مان مٽ پئجي نٿو سگهي، محرم جي
 ڏينهن ۾ هو پنهنجي تصنيف کي نهايت درد سان پڙهندو هو اڃا
 به ان جي جنگ نامي کي ڪٿي ڪٿي پڙهيو ويندو آهي.

انتخاب

(ٽوڻي ۽ ٻڳ جو جهيڙو)

الله جل جلاله وڏي سگهه ستار

پرور جوڙي پانهجا ٿو ڪم ڪري ڪلتار

سهند اڀايائين دور نبويءَ جو آدم کان اڳوار

* هي خير شاه، فقير سچينده صاحب درازي حومريد هو.

ہوہ اہا پائین عالم ۾ ٻڌا بي شمار
 خاصو ختم الٰہيا جو مڪائين مهندار
 دعوت سادي دين جي اوسي در ٻڌي دستار
 پجن تنن جو وٺڻو ٿيو ڏيهن ۾ ڏهڪار
 اڳي جي ئي ئي لکيا هيا بيحد بيشمار
 هئا مڙشي سي 'پلا هڪ لک چوويهه هزار
 چاٿن ڪن جهان ۾ سرسل جي مقدار
 پوءِ آڳي ڪيو اظهار الٰهي حشمت هاشمي

* * *

انهي حشمت هاشمي ڪري الله نوره
 لڳي لڳاپائون پاڻ ۾ ڏاڍو ڏک ڏس
 هر پاڻ پاڻ پليرو هو پائين پاڻ ۾ ٻڌو
 پوءِ ٿو پي چوي ٿو پڇي پڳ ڇي ٿي

۳

هي ڪن پڇي پڳ پري ڇا ڇڙي منجهه جهان
 پڳ بنا ۽ رڻو ڪنهن کي ڪنهن سري
 نو منجهه رکين اڳڙيون منجهان پاڻ پري
 ڪڇ ڪنهن سان ڪنهن ڪي وڃ تون ماڻ ڪري
 نت ظاهر منجهه ڌري ٻڌو ڪنڊيسان ۽ ٻڌو

”ٿو پي“

هي ڙي ٻڌو ڪنڊين جو ٻڌو سو ته مڙائي ۾ آهي
 سمجهي اسان کي ڪانه ڪا سڃو جا ساڻي
 ڳالهه ته تنهنجي ڳوٺ ۾ ڪو راج ٿو راهي
 رسم اسانجي ڳوٺ ۾ ٿڪرن ڪئي ٿاهي
 پوءِ لس وڌائون لاهي توکي آڻين جهڙي اڇلي

ہج

ہی ژی آجان سین امان کی آہی بخت جن جو بالا
 چہون ہن چاہ سان مٹی آتی متوالا
 چلا ہندہ کیں کی ہندی کٹی چلا
 تون انشاء اللہ تعالیٰ پائین پولدین بیش آہی

”توبی“

ہی ہوندون سی بیش آہی وہجن لاهی ہ
 آہن نہ چہدی کشون تون پنہنجو پاں سدا
 سول کرہنی کونہ سدا مرتبو ہ مسار
 کٹی کڈیو کتب تہی چائیون کڈنی ہا
 تون ہاں کاں اہری، ہو کین نین تو سدا
 ہ وہ قہکابو قرہن تی ٹی ہچاڑائین ہ
 رہی عقل سان، تہی مٹان پھلین ہگر

”ہج“

ہی ژی سگرن می مارن کان انیں کیون کونہ نور
 ڈاون ڈالون ڈونسن نسا قوبی آن دستور
 کڈیو مر مجاز جو کن فرمل نورٹون ور
 تیان اگہی کان آہری ظاہر منجھ ضرور
 لکھو توکی کین کو، کو شاہانو شعور
 پوہ ژی توبی کشتن ٹی نور۔ لوٹی آتی لاتون کریں

”توبی“

چی ژی مان مان کرر ہیترو آہ ہر ک ہین ہو،
 حی وڑ آہ من جا تون لیک تہنجا لاگ

جن کاذا پر پلاہ گئی سی ہیل سمکن لٹی ساگ
 نیبی قالہرن جی اسان جی والی وراثی واگ
 کمالہ ہو وارو تنہنجو اج آہی اسانجی آگ
 ہن لٹی کربون چاکہ، ہن مولی سندی ملکہ ہ

پتھر

ہیڑی مالک سندی ملکہ آگ کالہیون گالہیون
 ہر نہ کی راج رہی ویا دایون ہ دایون
 ہوہ مل ہر آہون، تنہجون اندیون عادیون

نوی

ہی چکیون اسانجون عادیون جی ہ ون ٹی ہ چکن
 توت ڈہٹی تعظیم سی مٹی منجہ رک ن
 سر اہو ہڈن ہو ہن، جو ہٹی ہٹ ٹکھن ہاج ہ

پتھر

ہر ماگم دن کی ہرس نا، جی اہر ارد وڈ زہنگ
 ہر ن جنگ اور جنگ جا دھا جان ہتنگ
 رابول رک واندیبرا ہون حین ہتنگ
 ہن سکلا سک مان چکی تارن سک
 اہی نوی کٹیو ٹنگ، توت کریو ہوی ہسانی

نوی

ہیڑی نہ نہ کیو نوی کتی توت ہلین طعنو
 اکین زمین ٹی کینکی طاہ ہ زمانو
 ہوہ کور سک کانو، ٹی ٹکو نوین کی ڈہن

”پڇ - ۴“

هي ڙي سڪو ٿو پي پائي امام ٿيو مڙني جو ۰ هيندار؟
 هرع جا شريف جي ۰ سي تون اچي سڪر تڪرار
 جي سڪيندڙ پيهار ۰ نه جٽ ڪنديسان ۰ ڇڪ ۰

صلح

هي ٿيو خير خير شاه ۰ چوي ٿو جهڙو ۰ جهڙو
 ڪموني اشرف سان ڪيو ۰ برڙي پڪوڙو
 امير سومين لڪ وڏي جو سنڌو ۰ سيڙو
 نڙ تنهن ۰ ۰ ۰ ڪلمو جس قنوب ۰

خير انصاريءَ کي ٿي هي ڪم لسا ڪهڙو ڪيو
 نصيحت مان ڪيهر اتي سو گهڙي ڪاهي پيو
 ٻي ۰ اچي ٻيءَ کان پري ڪولي چڙهي قابو ٿيو
 ٻي ۰ پايو پٽ ولان ۰ نينگر چڻي پٽ تي ڪريو
 ٻي ۰ پيالو موت جو سو ٻن سڌاريو سر سفر
 ڪڍي ڪڍولي ٿي ٻي ۰ ۰ ۰ گهر ٿيائون نونهال
 قهري ڪم قادر ڪيا جو آه قدرت جو ڪمال
 پنهنجي هورت کي چيائين غم ماري ڪم پائمال
 گهوت ايدو گهر اسان جي زنده حق ذوالجلال
 سيد و سرور دو عالم ۰ خانم و خير البشر ۰

نڌ ۰ چيس هورت اسان وٽ پير پاتا جي پريان
 وڪه مٿاهون مصطفيٰ جي سڙ پڻ مردفو ڪريان
 اصل ڪن ٿي ان طرف ڏي نوڪ نيت ٿي قريان
 سر رکي سڻهون گهڙو ۰ ٻائي پڻمبر جو پريان
 مان سڏم ۰ پورهيت ايسڻو ٿي اعليٰ اجر ۰

میر جو سندرو ہڈی ٹہی زال زو درون بردبار
ورش فرشیہون وچا۔ ائین ٹہی بردا ہ۔ ر بہار

معجزو حضرت جابر انصاری

سید خیر شاہ جي ڪلام ۾، حضرت جابر انصاري جي معجزوي کي وڏي اهميت آهي. هو نه فقط علم عروض جي پابندن هيٺ چيل آهي، پر سنڌي شاعري ۾ هڪ نئين صنف جو آغاز هن تصنيف مان ئيل نظر اچي ٿو. جهڙي ريت سید خیر شاہ ٽوہي ڀڳ جو قصو لکي، مڪالماني شاعري جي ابتدا ڪئي آهي، اهڙي ريت معجزوي جي صنف جي ابتدا به شايد خير شاہ کان ئي ٿي آهي. معجزوي جي معنيٰ آهي هڪ اهڙي اعجاز واري شيء، جنهن جي تشريح ڪرڻ کان عقل لاهير رهي ٿو. معجزوي جو ظهور فقط انهيءَ ڪرامت کان ٿي ٿي سگهيو، پيغمبر اسلام حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم کان گهڻي معجزا ظهور ۾ آيا، جن جو ذڪر، سيرت جي ڪتابن ۾ موجود آهن. انهن معجزن مان حضرت جابر انصاري جي فرزندن، تعلق ۾ هڪ معجزو آهي. حضرت جابر انصاري رضي الله تعاليٰ، حضور ڪريم صلم جي اصحاب مان هو، جتن ته مونکي هن معجزوي جي ادبي حقيقتن کي نروار ڪري ڏيکارڻو آهي، انڪري معجزوي جي اهميت ۾ ان جي وڌيڪ تفصيل لاءِ، ڪجهه اهڙي ڪتاب کي رکي پڙهڻ گهرجي، جنهن جي روايتن کي حديث جي ڪتابن سان موافقت هجي.

جن مٿي ڏيکاريو اٿم، هي معجزو، عروض جي حدود اندر نڪو ويو آهي. جنهن ڪري معلوم ٿئي ٿو ته ميرن جي دور جو آهي. خاص ڪري، جا شيء هن اشعار ۾ نظر اچي ٿي، جا لفظن ۾ عبارت جي سادگي آهي ان کانسواءِ، حضاتيت ۾

روايت جي سلسلي کي پوري ريت بيان ڪرڻ، خير شاه جي شاعري جي هڪ وڏي خوبي واري وصف آهي. هن هڪ مان هن معجزوي کي نقل ڪري رهيو آهيان، تانجو ان جي خوبين جي پڙهندڙن کي خبر پئجي سگهي.

لڏرنا ڪٽار جي، تون ڏس رضا رحمان جي
بي ستون ٻاري نياڻا، جنهن زمين آسمان جي
ڪل جوڙي جوڙ ڪيائين، ملڪ ۽ انسان جي
ٿي هوندا هر دو عالم منجهه صفت سبحان جي
ڪيائين مشرف محب پنهنجو پاڪ پيدا پيغمبر،
ڏينهن ڪنهن ڪامل ڪچري ڪڍي مديني مصطفي
سو نبي الله صباين سان گڏ هو پر ضيا
جابر انصاري جي دعوت تي هيس مرسل مرميا
پوءِ وري ويو جاءِ تي، حار وٺي وهلو رما
مٿ ڪهرائي ٿي ڪهاڻين در اڳيان دنيا ٻڪر

...

...

...

هٿ ۽ حابر جا نٿا، تن ڪموس ٿي آيو ڏيو
هڪ سرس هو ٻيو سرس هو، ميڙين کان هو منو
تنهن وڏي بيسگر ننڍي کي، راند ۽ ڪوئي ڪم
حڪم هو الله الله ۽ سو ۽ واڻ چوڙي ۽ و آيو
پاڪ ڪهاڻين پاڪ کان، هٿ ۽ ڏئي خوني حجر

...

...

...

ڪلم گياليون زير باليون زيب بلخي زر نگار
ٿي چٽيا چشڪار ٿيا آت مشڪ خوشبويون هزار
هو طرف چنڊا هوا ۽ مشڪ عطر ۽ عبر

پوءِ هليا سرور ملڻ جو صاحب تاج و لرا
 هاشمي حضرت هليو عالم سمندو بدرا لدجي
 چنڊ کي جوگرد چئن تارا تن اصحاب هئا
 ٻي جيت پرين ٿي پاتا سهر سي سرها ٿيا
 شوق شه جي ذوق کان آيا هليو شهر و حجر

...

...

...

جوه جابر مي ۽ جابر پيا سندن قلبن چٽي
 شوق مان هرهر جهانئون ٿي سندن پيون پئي
 خويهن تي خويچا پوءِ کاج جا آيا کٽي
 رب ريءِ بي گل نه ڪنهنڪي چا هنن سان آ پئي
 بگر جابر جا ڪسي پيا پئي بهارا سي پسر

...

...

..

سڀ جوز سانڍي ساه مان عاشق اٿيو اعتبار سان
 هٿ ڦٽارڻ هيچ مان جابر اٿيو جيءَ هار مان
 چاهيود، چيل مڪونرا جوڙي جهنگي جنسار سان
 هٿ ڦٽاري دادلا سرها ٿيا سردار سان
 خاص ڪائن جو ڪيو ارشاد ات عربي اسر

...

...

...

وقت تنهن جمريل جلدي هن خبر سان آيو.
 پارسول الله ارهان کي سائين هيئن فرمائيو
 ڪوئي جابر جا پئي پٽ پاڻ سان ڪارائيو
 کاج کي تسين نوعين هٿ نه هرگز لائيو
 ان اهن پئي پار سن سردار عالم جدا سڌر

هي ٻڌي ڪئي طلب ٿي جي پاڻ حضرت هاشمي
هان آڇو ڪوئي ٻئي ٿان ڪمون گڏجي سڀني
عرض ڪيو جابر اهي اڃ هت نه آهن حاضري
نڪري ويا وادين آئي چرڪا ايندا راندهون رهي
واپرايو طعام ڪسي سهند مڇا اي راهرو.

...

...

....

راجو سان ٻڌايو آت حضرت خانم رمل
اي جوان توکي ل آهي هن حڪايت مي ڪا ڪل
وڃي آيو اڃ اسان وٽ حڪم سان رب لم ٻڌل
ڪوئي ٻي جابر جا ٻئي ڪاراڻو همت هن مهل
سندس نواي جي ڏني آخوب خاصي عروش خبر

...

...

....

خوش مان حار ويهي ڪئي هن حقيقت حال جي
جيڪا سائنس ٿي ۽ گذري ڳالهه سڀ احوال جي
سڀ سائنس ساحرا من هيءَ هيءَ منجهال جي
يا رسول الله ڏسو تقدير هن احوال جي
چوڻ چارو نام ڪو آڳي لکيو جيڪو اکر.

...

...

....

ت ولي واحد جا آءِ ادا وڃي ميد ڏي سلام
پست ۽ اسر جا جيارج اسر رب جي سان ادا
تان ڏسن قدر جي قدرت سڀ اتي هي خاص عام
خوش ٻڌي خير الورا ٿيو پاڪ پرور ۽ و بهار
وڏاچي لائق آهي ڪئي مصطفيٰ مهرون نظر

چار درمل میر معصومن ڈی آہو ات ھری
 مہر مان مشفق مہربان ہاجہ ۽ وافر سکری
 قم ہاذن اللہ ویو ات ہاڻ حضرت ھت ڌری
 ننڊ مان اڻیا پڻی سی ڪوڏ مان ڪلمون ڀری
 ٿیو مشرف معجزو محبوب حسو مشهور ترہ

...

...

...

داد مانا ٿیا شروع ۽ شہر ۾ تادیون ٿيون
 جابر انصاری ۽ حی گھر ۾ غاض آبادیون ٿيون
 حی هیون وهران اڄ حی سڀ وسڻ وادیون ٿيون
 جن حمایت ھاشمی تی ایلہون امدادیون ٿيون
 غم وین سڀ جان مون آجا ٿیا خوف و خطر

...

...

...

۲۰ اہر عاجز نہایت سہنجہ ٿیا ڪڍی ھرم
 حی ڏسی ھر ھر ڊچان ٿو ڪو قریشی ڪر ڪرم
 نضل ڪسر فی العار موتی صاحب غیر الامر
 ھل ھیت قیام جسی ای شاہ منھنجو رک شرم
 آت رسین رہبر رسول حست ڪتابیدا سجدہ فر

...

...

...

ساڻ سڙنی مومنن حسی ڏی چڻی ایمان حی
 ین پنان اولاد جو ۽ عافیت چند چسان حی
 خو شاہ ٿو گھری ین اگ ہی احسان حی
 سڀ چڻا ڪلمن حی برکت صدقی ان سلطان حی
 تنھنجی پاڪر تنھنجی اتر تون فی آنہ نامور

مین ہشتون تھا برائیاں ہاء رنکو سور اگون آہیاں
مہل کر، بڈیاں، پت مڈاٹھان بخش-من بخشہار
سائین مین تہ-وہہ کہتی

....

...

شرک شیطان دی نال گداریم ویت آٹاں وچون ریتون ماریم
مشک سا کر پاں تھاریم کرم کرین کلنار
سائین مین تسوہہ کہتی

...

....

...

ڈہک اہ مہڈا مکر مائان ستیس سومل نال مہاڈاں
رہ راضی ٹی سگھا رالان ول نہ سوڈ مہار
سائین مین تسوہہ کہتی

..

....

....

ہار سہکار کو با مین لائسان گہر حشر کر ور گھو ونہساں
محب مٹی کنھن نہ ڈنھسان ہٹ نہ ٹیڈاں ہار
سائین مین تسوہہ کہتی

...

...

....

نہ لپاگی روکس راہون بہل پلہ-ی ٹیم نڈاہوا
زمین ہڈی اوگس ڈانھون کیچ ڈلی کھیار
سائین مین تسوہہ کہتی

...

....

...

ہکسٹ تی عجا کیچ ہار پر وچن دا پنڈ ہٹنیر
گھوا پکا لہر ہٹ نہ آہر نکھا ڈی وچ نار
سائین مین تہ-وہہ کہتی

اوجھڙ جهنگ آجايو جھيران
سرو ملڻ تي ٿو تار مين جھان ميران
سائين مين توبه ڪئي.

...

...

...

جڏهن پير محمد ٿيس شافي
ملڪ و ملڪ ڪريسي معالي
سائين مين توبه ڪئي.

...

...

...

خود غم شاه وڃي ڇان
هاڪاري تي پڙهين ڪلمان
سائين مين توبه ڪئي.

پير علي گوهر شاه "اصغر"

پير علي گوهر شاه اول، سنڌ جي راشدي خاندان ۾،
وڏي درجي جو عالم ۽ صاحبِ دل بزرگ ٿي گذريو آهي. سنڌي
شاعري ۾ سندس وڏو مقام آهي. راشدي خاندان جو دور پي پي
حضرت پير محمد راشد عليه الرحمه ۽ سنڌي شاعري ۾ ڪڏهن
ڪڏهن طبع آزمائي فرمائي هئي، مگر سندس ذات عالي، شاعري
کان گهڻو ٻاڻد هئي. هو بزرگ، سچن سرمست جو همعصر ۽
خدمت ڪهڙن واري جي شاگردن مان هو. فقير قادر بخش بيدل
پنهجي تصنيف سند الموحدين ۾ سندس ڪي بيت مثال طور ڏنا
آيا. هر مان ڪو به هيٺ ڏيئي ٿو، جنهن مان وحدت الوجود
جو بخش فلان ٿئي ٿو.

وحدت تان کثرت ئی آہ کثرت وحدت مکمل
اندو برین پاہر برین، پـول نہ ہسی کئہن ہل
ہسی ہنگامو ہل، سڑوٹی محبوب جو

پیر صاحب موصوف جون ملفوظات فارسی زبان ۾ گذ لیل
آمن، جہن جو ترجمو سنڌي زبان ۾ بہ لیل آہی. هن بزرگ
سن ۲۱۰ هجري ۾ وفات ڪئي. ڪانئر پوءِ پير محمد صيفت الله
شاہ گادي نشين ٿيو. سنہ ۱۲۴۶ هجري ۾ پير صاحب جي وفات
ڪان پوءِ پير علي گوهر شاہ، مسند نشين ٿيو. سندس ولادت جو
حال ۱۲۳۱ هجري ۾ وڃي ٿو. شعر ۾ سخن ۾ سندس تفصيل
اصغر هو. ننڍي هوندي سندس تعليم بهتر نموني ٿي. فارسي زبان،
ني گهر وڏو عبور حاصل هو. ايتري قدر جو چيو وڃي تہ اها
سندس چئن مادري زباني سمجهي ويندي هئي

هيءُ اهو وقت هو، جڏهن سنڌ جو ملڪ پر آشوب انگلن
کان گذري رهيو هو. انگريزن جا هٿ، سنڌ تي ابھري
ڪرڻ لاءِ وڏي رها هئا. ميرن ۾ سندن خانداني ڪشمڪش
وڌي رهي هئي. خيرپور ۾ مير رحيم خان ۽ علي مراد خان جو
تنازعو روز بروز وڌندو ٿي ويو. مير علي مراد خان هڪ دفع
حريف هو، هن هڪ طرف انگريزي آفيسرن کي پنهنجو ڪري
ورتو ۽ ٻي ملڪ جي مشهور شخصيتن کي پنهنجي حيدر بڻائڻ
لاءِ ڪوشش ورتي. هن مير صاحب پير علي گوهر شاہ صاحب
کي پنهنجو طرفدار بڻائي ورتو. پير صاحب ڪيترن ئي موقعن تي
سندس مدد ڪئي. انگريزن، جڏهن سنڌ فتح ڪئي، تڏهن پير
صاحب سندس خاندان ڪڪش پاڻيسي کان بيزار ٿي پيو. سندن
ملاقات بعد ۾ ڪي چڱا نه رهيا.

پير صاحب جي روحاني ڪمال جو شهر ويري ڀرڻ

ٻڪلايل هو...

سنڌس مريد به وڏي درجي جا عارف ٿي گذريا آهن. علم سان به سنڌس بيحد شوق هوندو هو. هزارين ڪتاب گڏ ڪيائين. سنڌس سفا جي اها حالت هوندي هئي، جو سنڌس دربار مان ڪوبه سوال ٿي ڪي به ويا. هالن کي بيحد ورسائيلو هو. ڪڏهن ڪڏهن وڏن سماج جون محفلون به قائم ٿينديون هيون، جنهن ڪري ملڪ ملڪ جا خوش گلو مطرب سنڌس مجلس ۾ موجود رهندا هئا، هن کي هزارين روپيا امداد ڏيندو هو.

باوجود گهڻن روپين جي آمدني هئي، پر پاڻ سادي زندگي گذاريندو ٿي رهيو. صوفيان گذارو سنڌس لاءِ ڪافي هوندو هو. هي با ڪمال شخص سال ۱۲۶۳ هجري ۾ هن جهان فاني مان لاڏاڻو ڪري ويو.

”اصغر“ جي شاعري جي وڏي خوبی آهي سور و گداز هڪ ديمي جي ڳالهه آهي، نه قادرپور جي پرچان درياه جي نظاري کي پسڻ لاءِ ويس. چوٽاري چپ جهات لڳي پئي هئي. درياه جون لهرون اٿيون، ٿي ۽ درياه سان ٺڪري ڪريون ٿي. سج جا آخري ڪرڻا پائيءَ جي نيز ڌارن تي ڪري ٺڪر ٺڪر پئي ٿيا. مان اڃا ان خوشعسا منظر کي ڏسي رهيو هوس ته اوچتو پري کان هڪ ڊنگڊاز آواز آيو. مڪنهن نهايت درد سان چيو ٿي:-

”عاشقن عيد سدا ٿي، عالم عيد فصل تي“

آءُ حيران ٿي ويس ته هي ڪنهنجو سور حال پريل شعر آهي. جڏهن ڳائيندڙ مقطع تي آيو، تڏهن ”اصغر“ جي نالي، جو منهنجي دل تي اثر وڌو. اُنچو بيان لفظن ۾ ادا ٿي نٿو سگهي. هن ۾ ڪجهه به وڌاءُ نه آهي نه اصغر کي درد جي ڳالهين اورڻ جي ترنم هئي. هو شعر ۾ فراق ۽ نج ٿي لاڳو

حالتن کي اهڙو چٽي وٺندو جو ٻڌلڙن کان بي اختيار ڳوڙها
 ڳڙيو ٻوڏا هئا. مڪاني جي صنف ۾ سندس وڏو مقام آهي جنهن
 ۾ خصوصيت سان سلامت تمام گهڻي آهي فقط روزانه ڳالهائين
 واري سادو سنڌي، سندس شعر ۾ پڙهندڙ کي اهڙا لفظ هرگز
 نظر نه ايندا، جنهن لاءِ کيس استاد جي مدد وٺڻي پوي. اصغر جو
 شعر جن ٻڌو آهي تن کان بچو ته سندس شعر ۾ ڪيڏو نه روز
 ۾ ساز آهي. وقت ڦرندو گهرندو رهي ٿو، مگر هيءَ حقيقت آهي
 ته اصغر جي شعر کي ڇا ڪالهه مقبوليت هئي، ها اڄ به کيس
 حاصل آهي. انهيءَ ڪري سنڌ جي شاعرن ۾ اصغر کي بلند
 درجو حاصل آهي. هن ئي درد مان فقير حمل لغاري ۾ گهرام
 فقير جهڙن درد انگار شاعرن درس ورتو. حضرت بيدل جهڙي
 عارف به سندس نيفس جي هشي مان پاڻي پيتو هو. عارف بيدل
 سندس فوت ٿيڻ جي تاريخ هن ريت لکي آهي:-

جناب پير علي گوهر آن ڪريم و رعيد

هو رسم ارجمهـي از درگاه راز شنيد

گذاشته جسم درين وانگاه ناموتي

به سوني گلشن لاهوت، مرغ جانش به

بستافت ز طهورات آن سراپا نور

بستافت معني صمغ وش لھان گر ديد

دل ۾ سا و مالش جست، هاتف گفتم

به آفتاب به پيوست "نور مي توحيد"

انتخاب

ڪافي

اڃ ڪي وري لاءِ نهون
نهنهه وڻه وه جهون وڻهون
جن تون جهون ٺهڪن نهون

اڙيون جهڙن کان ٺاههڪيون
نيئن وهائي رت لاهون
پاڻ محب ڏين ٿا ڀرميون
اڃ عشق جهون عيذا هڪيون
گاهيون هڪون تو صپ لاهون
هڪي هري توکي جهون.

وڙان رانول منهنجي روح ۾
ڦٽا جي درد فراق ۾
آهي تاب تنهنجي کان تيون

۲- طوفان نوح جو ويو هڪي
جهولي پاڻي آڻي ٿي جهڙان
۳- وڻ ٿي وڙه جي درهائي
آهي وڙه وارا ٿا وڻن
۴- اصغر عاشق عشق جهون
قاصد چنڊ آت يار ڪسي

ڪافي

جانب اڳيون جي تسون ڪٿر
رت عاشقن جو ٿو ٻئين
پوءِ ٿوه ميندي ڪسي ڏئين
جڏهن منهن مقابل تسون ٿئين
مستان وڃ ٿي وهئين
خط کان اڳي جي تون وڃين
اجلئون اڳي جي تون وڃين
ادا شل تسون جهون
جڻن روٽان روٽج ٿين
اکڙيون منهنجون روٽن ٿين
جسريه مهي آهي ۾ ٿين.

ڪالگل هڪڙي دل تو ڏيان
۱- موڪل مندا خدر عشي
هت ٻهرا رت ۾ رگي
۲- هري مندا چئي سڀ هڪج
لهاپا ڦٽر ڇا ٿا ٻه ٿي ڏج
۳- بهنام پهرين ڏهه ٻرين ڪي
مرڻ کان پنجندس ٿڏهن
۴- ڏج هڪتاب روبرو قاصد
مرڪي حقيقت جي ٻين،
۵- چاليون بهاري مٿن وسڻ
اصغر عاشق آه ائين.

کافی

جانب مڑی جڑ جان ۾ جهوری ڏٺي ويو مون گهڻي
۱۔ اڳ ۾ ڪن لاءِ عشق هو ڪن بازار آيو مون پئي
ڪيئي ڪٽارين عشق جون هي موت ويو هتي هتي
۲۔ چم ۾ ۾ مڪي مٽي هاڙهي هلي مڪڙي چئي
ڏک سور ڏونگر جا ڏسي لس لسڪ پس لوهو چئي
۳۔ ڏک سور درد قراق جا ڏوڀن کي بخشي ويو ڏٺي
جي جند ويهي جت جاڙ ويو وه ٿيس ۾ رسو ٿئي
۴۔ سورن وراڻس ساه کي دعائون پئي مٿڙا ڪئي
هڪر ملان دادار کي ۾ رمنهن ملان پيرن پئي
۵۔ مڪڙا ڏٺي ۾ ڏکر وٺو هي ۾ گالهه آه گالن گهلي
اصغر اهو عشق چئون آي هوندس اک ۾ اسي

کافی

بار بديون بهتانا لکن طعا ۾ ۾ ر ٿي
لوڪ ساري جون ۾ اڙيون جهيون
سهنديون اهي ۾ جي محبت مٿيون
هائي گچي ۾ گل گانا... لکن طعا
۶۔ مرض عجيب کي قربتون ڪريان
آئي ادب سان هر هر پريان
جانب کي لک لک جانا... لکن طعا
ڪاڻ ڪئن کي مور نه ڪنهنجي
پڌن ۾ وڙن پاڻ ۾ پهن جي
شوقتون ڪريان شڪرانا... لکن طعا

امیر عاشق کی لائے اوری
 ہی سر صدقی گھوڑان گھوڑی
 گھوڑان سال خزانہ... لیکن طعنہ

کافی

ڈاڈی رسز رلاہی وائے
 ۱۔ مل تولد محب سوری تی
 دلڑی کسی پوہ کر نہ سائن
 ۲۔ کرمل کاج کاک تی
 ور سوڈا ہار سہ سائن
 ۳۔ سوڈل نوکی ساربان
 ۴۔ ج نہ لرن نی سائن
 ۵۔ پٹی پتون سہ سائن
 ۶۔ سو آہی لینن نہ سائن
 ۷۔ امیر کی عشق اوہانہی

کافی

کالی گولہی لہان لڑی ہر
 ۱۔ ہینڈو ہوت سنہارو
 ۲۔ مڈل مون کی سورہی
 ۳۔ کھن سان سور سہان
 ۴۔ بخت پڑنی پوری ہر
 ۵۔ سنن روہ رھان
 ۶۔ امیر مونسان ائین کھو
 ۷۔ کھن کی ڈوہ ڈہان
 ۸۔ ہی حقیقت حال جی
 ۹۔ کھن کی کھن چوان
 ۱۰۔ امیر چوی عشق جا
 ۱۱۔ ویتی سور سہان

ڪافي

عشق وڃي ٿي حال

سونگي رلياءِ ڪوه ڪوه روليو ٿي

۱. ڏيهن ته قيام جي سر منهنجي ڇو ڀونڌر ۽ سر و بال
ٽڪيا سونگي ڪوه ڪوه روليو ٿي
۲. هٿون هلي، هٿ جڏهن آئين مون ڪو لٿو ڪنهن مال
آئي ڳولن منجه ڳوليو ٿي
۳. اصغر ڇو ٿو عشق اوهانجي پڙهي ڪيو ۽ اسال
منهنجو سنڌ سنڌ ڳوليو ٿي

ملا اويس احمد اويس

ملا اويس مرحوم، شڪارپور جي انهن فارسي شاعرن مان آهي، جن جي علم ۽ فضل جي ته وڏي شهرت هئي، مگر اڄ سندن ڪلام گهٽ ملي ٿو، جو شايد زماني جي بهتري سبب برباد ٿي ويو هجي. سندن تاريخ ولادت نه پوري تحقيق سان نه ٿي ملي، مگر زباني روايتن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنه ۱۹۶۰ع ڌاري تولد ٿيو. سندس عمر جو گهڻو حصو درس ۽ تدريس ۾ گذريو. غالبن پٺاڻن جي حڪومت جي دور ۾ ڪنهن سرڪاري عهدي تي به رهيو. پنهنجي زندگي جي آخري دور ۾ جڏهن شڪارپور جو شهر پر آشوب دور کان گذري رهيو هو، سڀ ڪجهه ڇڏي وڃي گوشت نشين ٿيو. پاڻي حياتي خدا جي ياد ۾ سر ڪندي، سنه ۱۸۳۰ع ڌاري فوت ٿي ويو. جن مٿي لکيو اٿم، سندس ڪلام گهڻي انداز ۾ موجود هو. مگر هاڻي سندس هڪ فارسي سندس ۽ ڪي ٿورا سنڌي زبان ۾ اشعار موجود آهن. سندس هي فارسي سندس پياف خانداني ۾ موجود آهي، جتان انجو

انتخاب دُنو وچی. هن انتخاب. ان خیر پوندی تبه هو فارسی زین
جو کیڈو نه قادرالکلام شاعر ئی گذریو آهی.

انتخاب

دلا ز گردش گردش کردن تاتو بتوانی
بنال برادر درگاه شاه چیلانی
که وارهی ز عنایات اوز حیرانی
به اعتقاد درمت و بصدق ایقانی
آغش باپزد دستگیر چیلانی

...

...

...

شعاع لطف تو چون صبح برکشد چون علم
رسد بظلمت غم زرد ترندائی عدم
شهد شبشرب رود؛ قرار کرب و الم
چنانچه از اثر اظهار صبح در بکدم
طاوع شمس شوب نیره را کند لانی
آغش باپزد یا دستگیر چیلانی

...

...

...

درارئی هم و اندوه من گر شوت از حد
موم خاطر من هم برون شده ز عدد
رسد وقت مددکاری ای شهد امجد
کنون بدیدن حاله یا بحق مدد
بکش بمقدم خویش از دلم پریشانی
آغش باپزد یا دستگیر چیلانی

...

...

...

بلفظ لاتخف ای ساحتی صحافت و نور

عطائي دود ڏيوارن ۾ ڪرده تقسيم
 ٻئين توڙي نواز نده و ار عطائي عيس
 ز بقر داده نجات و مزاج ساخته تسليم
 دل اويس زهر درد و رنج برهائي
 اغث ٻايزد ٻيا دستگير جيلاني

معلوم ٿئي ٿو ته سنڌي زبان ۾ اويس جو گهڻو شعر
 موجود هو، مگر دستبرد زماني کان برباد ٿي چڪو آهي. سندس
 هڪ نظم مونکي پياض خادسي ۾ نظر آهي. جنهن کي ڏسي نه
 فقط سندس قادرالڪلامي جو انداز ٿئي ٿو پر سنڌي شاعري جو
 عروض جي حدن اندر اچڻ جو به نشان ملي ٿو. مان ان نظم کي
 هن هيٺ قلمبند ڪريان ٿو:

بهار

سهارو وڃو به بهار آيو	گلن آ باغ بهڪايو
ٿڌي نانگر ۾ چنبيلي	ڪڍي منهن مڱري مرڪايو
پراڻا پن ٻيا پٽ تي	وڻ کي هر چٽڪايو
وڻن جي هوت ۾ زينت	ستارن کي به شرمايو
بهار ويس سارڪ جو	وڻن کي واه بهرايو
پيو آ پور انهن ۾	ڀونر کي تن آ ڀريايو
لڏي لامن تي ٿي بلبل	گلن کي ساه سان لايو
لچي ٿو مور باغن ۾	ومن چيهن آ جهڪايو
لڏيون لڏيون پکين گڏجي	بهار آيو بهست آيو

سندس هڪ نظم، پڻ پياض خادسي مان هٿ آئي، جا
 معلوم ٿئي ٿو ته ڪريما کي ساهيون رکي لکي وئي آهي. اها پڻ
 هن هيٺ ڏجي ٿي:

ماڻھپو

مروت سان چوڪو رهي سرخرو
 لهي ادمين وٽ سد آيو
 ڪٿي ڪار پنهنجي جنهن آهي ڪرم
 ٿيو نانءُ ناموس ان جو اتم
 ادب مول آهي، خوشيءَ جو مدام
 مروت سان پنهنجو ٿئي خاص و عام
 رڪڇ دل مروت سان نازي سدا
 ته ساراه تنهنجي ٿئي جا بها
 وڃي ٻي جي غم سان ٿي غمسار
 اهو ماڻهو آهي ٿي هوشيار
 سدا پاڻ سان رک ادب ۽ تميز
 رهن جتن جهان ۾ سڀاڳو عزيز

هڪر داس شفقارپور جي مشهور ڪتب فروش سترهن
 حصن ۾ ڪافين جو سلسلو ڇپايو هو، ان ۾ ان جي هڪ
 ڪافي موجود آهي، جا پڻ قل ڪٿي وڃي ٿي.

ڪافي

- ڪهه هت قرار مرڪو آهي هل وارو
- ۱ - ڪٿي ڪنڊر دارا آهي موت سين تي آيو ڪاهي
 گهڙي آهي گذار دنيا آهي دم ڀارو
 - ۲ - بانور تنهنجو آهي اڃا پيو موت جو قاصد ڄاڻ ڪي آيو
 سادهر پاڻ سنڀار ڄاڻ آيو سوان تنهنجو وارو
 - ۳ - اويس دنيا سان دل نا لائج پير سنڀالي پير ۾ پائج
 صاحب آهي ستار پاڻ گچي ۾ ڦرجو ڳرو

اویس جو شعر چیل گھٹو تو پانچي، پر زاني جي دستبرد کان
برباد ٿي ويو آهي. جو ڪجهه به مليو آهي، غنيمت آهي.

صاحبزادہ صاحب

شڪارپور جي مردم جيز زمين، جي عالم ۽ شاعر پيدا
ڪيا آهن، انهن مان ملا صاحبزادہ صاحب، وڏي ڪمال وارو ٿي
گذريو آهي. افسوس جو هن شاعر شهير جو ڪلام به اڄ ناپاب
آهي. هڪ ڏينهن ڪنهن علمي تحقيق جي سلسلي ۾ شڪارپور
جي ۽ رسن عالم عبدالحميد صاحب دريشتائي وٽ وڃڻ ٿيو. دوران
گفتگو ۾ ان بزرگ پڙايو ته ”شڪارپور جي زمين مردم جو
زمين آهي. ڪنهن وقت سندس هڪ گهڻي ۾ ڪونه ڪو شاعر
خروج ٿي رهو.“

ملا صاحبزادہ ملا اویس جي همعصر شاعرن مان هو. ممڪن
آهي ته سندن پاڻ ۾ ملاقاتون ٿينديون رهيون هجن مونکي ڪن
انهيائن مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته هو ڪي ٿورا سال، ملا اویس
کان پوءِ ڄائو هجي. قرين قياس آهي ته هو به عام جي قريب
پيدا ٿيو هو. ننڍپڻي کيس چڱي تعليم ملي. فارسي زبان تي کيس
وڏو هيرو حاصل هو پر عربي جو به وڏو علاء هو. خواجہ فقيرالله
صاحب علوي جي معتقدن مان هو. سندس شغل درس ۽ تدريس
هو ان مان ڇا کيس ايت ٿيندي هئي، ان تي سندس گذارو
هرندو هو. ان کان سواءِ وقت جي ڪاڪس وٽ به سندس بيحد
عزت هوندي هئي ۽ کيس وڏا وڏا انعام حاصل ٿيندا. سندس
تصنيفات مان هڪ فارسي ديوان ۽ سنڌي ڪلام جو وڏو ذخيره
موجود هو، مگر افسوس جو دستبرد زماني کان برباد ٿي ويو.
سندس چڙوچڙ فارسي هزل جدا جدا بيانن ۾ ملن ٿا. سنڌي شعر
۾ سندس هڪ مداح موجود آهي. واپد بياض سرراڻي کانپوءِ.

صاحبزادو ”صاحب“ اهو سنڌي شاعر آهي، جنهن علم عروض جي پابندي هڪ هڪ سندس قلمبند ڪئي آهي. مداح سندس ملڪ ۾ پيچند مشهور آهي، جنهن جو ٻيو حصو پيش ڪريان ٿو، جو شايد اڃا تائين طبع تي نه لڳهيو هجي. هي مداح حضرت سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جي شان ۾ هئي اٿس ۽ نهايت ساهس ۽ عام دهر آهي. سندس پهريون حصو سي حرفي آهي ۽ ان جو ٻيو قلم.

ملا صاحبزاده صاحب پنهنجي پوئين عمر گوشه نشيني ۾ گذاري، مهر ڪاظم جو شڪار پور جي نواب جي دهات کان ٿورو پوءِ دلف ڪري ويو، انگريز جي فتوحات کان ڪي ٿورا مهينا اڳ، يعني ۱۹۴۲ع جي آخر ۾.

مداح

ملڪ مقرب جي نه هئي، جا ٿي ٻين جائگه
 سائده جي ۽ جاه خوش، خوب آه ڏنهن ٻارگه
 تخت سر قدرت قلم، بيشڪ رکيو بادشاه
 سر اوهان دستار دولهه، تاج قدرت جي ڪلاه
 اغشي ٻا سيدا، رس ٻا ٻي خيرالبشر
 غور ڪر غمگين جو اي نور نافع نامور

منجهه امرا احمد اوهانجي، وحي جامع جبرئيل
 جاه جو حاروب بڪش و شفيق مجاور ڪائيل
 دائما دربار جو دايو اوهان در امرار ٻيل
 بازو ٻڌو ٻانهو آهي، تنهنجي امر ۾ عزرائيل
 اغشي ٻا سيدا رس ٻا ٻي خيرالبشر
 غور ڪر غمگين جو اي نور نافع نامور

نوح ، ابراهيم ، آدم سڀ سلامي سودا
 در مٿي دربان تـو ، هارون موسي مقتدا
 لڳا اوهان جو جيس پوس . هود هر دم جا نقدا
 تون سين سردار صاحب ، پيا سنده پيشڪ بندا
 اغڻي پيا سيدا رس يا نبي خيرالبشر
 غور ڪر غمگين جو ، اي نور نافع نامور

 ...

ارباب ، اسحاق در دائود نوڪر ناسدار
 خضر خادم خاڪ پاه الياس تنهنجو اُبدار
 مؤ مثل يعقوب يوسف ، ٿا سڪن عالم آڌار
 سڀ سنده مشتاق مرسلي ، مڃ لڳا تو پاپدار
 اغڻي پيا سيدا ، رس يا نبي خيرالبشر
 غور ڪر غمگين جو اي نور نافع نامور
 ذڪريا ، زبير ، يحيي ، شيث شافع شانور
 پر تو اهر جا پسي ، قربان ڪيائون ساهه سر
 ڏنهن اوهان لائق لڏا ، عزيز عيسي فيضور
 تون بحرالله جو ، توهون وٺن سڀ دان در
 اغڻي پيا سيدا ، رس يا نبي خيرالبشر
 غور ڪر غمگين جو اي نور نافع نامور

 ...

سرورا مائند سليمان ، سڀ بندا بردار تو
 لوط ۽ لقمان صالح ، خاص خدمتگار تو
 ڪرن ڀارت پانهجي ، سڀ انبيا ابرار تو
 جس مل مصطفي ، ڀرتون سرمد پيترار تو
 اغڻي پيا سيدا ، پا رس يا نبي خيرالبشر
 غور ڪر غمگين جو اي نور نافع نامور

 ...

جان بیدان پیش تو ادریسی دوری دلیرا
یا شفیع شمعون شعیب پرت مان پاتی پرا
رنج ویو راحت رسی، ایوب کبی ای انورا
گهوت سب گاهی سنده و بی ساهی سرورا
آغشتی یا سیدا، رس یا نبی خیر البشر
غور کر غمگین جو ای نور نافع نامور
... ..

دَد گاهو دوهن پریو، خالی آهیان بد بیخبر
بی وسیلو بی وژو، هرگز نه مون حرفت هنر
دَنهن طمع نهنجی روح جو کیم مرسل سب مکر
دائما دبدار لی، مشتاق آهیان منتظر
آغشتی یا سیدا، رس یا نبی خیر البشر
غور کر غمگین جو ای نور نافع نامور
... ..

تو کنان گهران مان منگندو آهی مکرین مکر
نون سخی دانا دئی، می سگ سنده صاحبزادو
تون دئی در دان دولت، پاک توهون هن پنو
حضرتا حامی توم، دنیا جی لاهی کبی چنو
آغشتی یا سیدا، رس یا نبی خیر البشر
غور کر غمگین جو ای نور نافع نامور

فارسی کلام

دل خراب از محنت آباد کنم یا نه کنم
جان غمیده بدال شاد کنم یا نه کنم
گشت آباد ز غمهای تو ویرانه دلم
نام ابدن شهر غم آباد کنم یا نه کنم

شادم از وصل نو از حجر تو نشاد منم
شادو فاشاد ز تو باد کنم یا نه کنم
سوخست عهده و نسا ساخت جور و جفا
صاحب از وضع تو قربان کنم یا نه کنم

محمد عارف صنعت

محمد عارف صنعت، شکارپور جی آئین بہترین شاعران مان
آہی، جنہن کی فارسی و سنڌی زبانن تی بکسان دسترس حاصل
ہئی، سندس زندگی جو تفصیل جو امان تائین پھتو آہی، اھو
جامع قد ئی نہ ٿو سگھي، مگر گھڻي پاڳي سندس حیاتی جا
مکوائف معلوم ٿي سگھن ٿا، صنعت مرحوم، ڪلهوڙن جی دور
جی پیدائش جو پر هن مرن و انگريزن جی حڪومت جو دور
۾ ڏٺو، شکارپور، بادشاہ گرجي جی انقلاب کان تنگ آھي
وئي هئي، ان پر آشوب دور ۾، هن علم و ادب جی وڏي خدمت
ڪئي، صنعت مرحوم کي ابتدا ۾ ملا اویس جی شاگردی جو
موقعو نصیب ٿيو، شاعری جو شوق بہ انھي ئی صحبت ۾ حاصل
ڪيائين، تعامر کان فارغ ٿيڻ بعد ڪجهہ وقت درس و تدريس
۾ مشغول رهيو، پر ۱۹۰۵ء ۾ ”خیم دوزي“ جو پیشو اختیار
ڪيائين، جنھن ۾ وڏي مهارت حاصل ھيس، مير صاحب کان
کيس خاص عطیات و لوازا ملندا رھيا، ڏلڏي جی مشغولين
ھوندي بہ هو علم و ادب کي حاصل ڪرڻ ۾ مشغول رھندو
ھو، ملا اویس جی وفات بعد، هن شکارپور جی مشھور شاعر
ملا صاحبڏني ”صاحب“ جی شاگردی اختیار ڪئي، جنھن فیض
جو اعتراف هنن ٿو ڪري:-

گر نیست صاف صحبت آئینہ دُر صاحب
صنعت مثال طوطی شکر زبان نبود

”صنعت“ تغلص به سندس استاد جو تجويز ڪيل هو، جنهن مان سندس ڌنڌي ڏي به اشارو آهي. جهڙي هيم، دوزي جي است سان پنهنجي تغلص کي اختيار ڪيو هو. اهڙي طرح صنعت لکي ٿو:-

اي هيم دوز صنعت بهر خيام دوزت
برتاب از رگ جان رسته طناب را

صنعت استاد جي فيض کان وڏو رتبو حاصل ڪيو، ايتري قدر جو استاد سندس مخنوي جو داد هٿن ٿو ڏئي:-

به شعر صنعت، صاحب اگر تو دم دزي
بخلق استاد دهسي معجزه مسيحا را

صنعت، سهرن جي صاحبي جي ختم ٿيڻ کانپوءِ به رنده رهيو، انگريزي حڪومت جي دور ۾، ڌنڌي جي يقديري جي باعث، پويون وقت گوشه نشيني ۾ گذاريائين، آخري ڏينهن ۾، پٺي ۾ ڪچي وٽ هڪ ڦرڙي پيدا ٿي، انجا گهڻي علاج ٿيا، مگر کيس ڪوبه فائدو نه ٿو ۽ انهيءَ ئي مرض ۾ وفات ڪيائين، چون ٿا ته بيماري ۾ هيٺيون غزل تصريف ڪيو هئائين، جنهن ۾ پنهنجي بيماري ڏانهن به اشارو ڪيو اٿس:

ماڻهر فقط عاشق رخ بار وگر هيچ
داريم در آفاق همن کار وگر هيچ

چون به نه شد از مرهم ريش غمت اڪنون
المن نهر بر دل افکار دگر هيچ

موت جي پستري تي به هن غزل جو تڪرار ڪندو رهيو ۽ حان، جان آفرين جي چيرد ڪيائين. سندس وفات جي تاريخ آهي، صفر ۱۲۶۶ هجري.

صنعت جي ڪلام جو گهڻو حصو ست آهي، اڳ ۾
 چيو وڃي ٿو ته سندس ڪلام جو ڪجهه حصو زماني جي
 دستبرد کان برباد ٿي ويو سندس شعر جو پهريون جامع محمد
 آمين لهرزئي هو، مگر افسوس جو هو عين جواني ۾ فوت ٿي ويو،
 کانئس پوءِ سندس پٽي ياءُ مرحوم عبدالخالق، پنهنجي استاد شيخ
 عبدالمجيد وڪيل جي ڪوشش سان هن ڪم کي پورو ڪيو
 ۽ دهقان طباعت هيٺ اچي ويو. ديوان صديت، شروع ۾ قصائد
 سان شروع ٿئي ٿو. هنن قصدين ۾ سندس هڪ قصيدو، صديت
 رنگه تي عنوان سان مشهور آهي، جنهن کي پڙهندي، سندس
 نازڪ خيالي جي داد ڏيڻي ٿي پوي. هڪ هنڌ شاعر سج اُڀرڻ
 جو هنن ٿو نظارو ڪري ۽

ورد چئون شمشير زرین خسروي خاور سفید
 سرزمین سلطان انجم را قتاد افسر سفید
 شد نگون اعلام رنگ از رایت دارائی روم
 تاختم فغفور چین بر هند بالشکر سفید
 چون سفید فیل با زرین عماري شد بدید
 مادهٔ فیلر میم بگریخت زمین پیکر سفید

ترجمو۔ اڀر جي بادشاهه، جڏهن سوني تلوار کي ٻاهر
 ڪڍيو، زمين تي ان وقت ستارن جي سلطان
 جو افسر مڪري پيو.

حبش جي حاڪم جا جهنڊا، روم جي بادشاهه جي
 جهنڊي کان برباد ٿي ويا، چين جي فغفور
 (بادشاهه) جو سفيد لشڪر هند (اونڊاهي) تي
 ڊوڙي پيو.

جڏهن سفيد هاٿي، سونهري عماري سان ٻڌا ٿيو،
 تڏهن سياهه هاٿياڻي، ان سفيد پيڪر کي ڏسي ڀڳي.

هي آهي، تن رنگن ۾ لکيو ويو آهي، ڇو ته هيءُ
جهان ۾ هفت رنگ ٿي سگهو آهي. انجا ڦاٽي سفيد، سرخ،
زرد، سڪوڊ، بنفش ۽ سياه آهن، پوئين بند ۾ هوعالم اسلام تي
هنن ٽو گهڙا گهاري:-

سڪر شد اي خسروين غلبه ملت سياه

گشت روئي روزگاري شرح ابن امت سياه

هن حدي کي پڙهندي خبر پوي ٿي ته منجهس وحدت
قومي جو ٻي مثل محض موجود هو. شايد اهو هڪڙي هجي،
جو هن ميرن جي تاهي پنهنجي اکين سان ڏٺي هئي ۽ فرنگي
حڪومت جي مخالفن سان هو. تصديق کانپوءِ سندس مشهور
مسلمن آهي ٿي، جا هن ملا اويس جي تتبع ۾ لکي آهي. انجو
ابتدائي حصو هن هيٺ ڏيان ٿو:-

علي الصباح جو آفاق گشت نوراني

پر آستان شهنشاه قطب رباني

نهاد خسروي سيارگان پيشاني

پس از ادائي سجود و بصد ثنا خواني

بصد نیاز بگفتا ز دست حرمانی

اغث پايزد پا دستگیر جلالی

ترجمو:- صبح جي وقت جڏهن جهان نوراني بشي ويو

شهنشاه قطب رباني جي دروازي تي ستارن جي

پاڻه پنهنجي پيشاني جهڪائي سڄي ۽

ثنا خواني کان پوءِ،

سؤ نیاز سان تڪليف جو هٿ کڻي جهانين

پنهنجي فرهاد کي ٻڌ يا دستگیر جلالی.

قصیدن کانپوء، سندس ديوان شروع ٿي ٿو. ديوان ۾ آهي، نازڪ خيالي ۽ بلند پرواري جو آئينو آهي. شعر جي مختلف صنعتن تي سندس شعر ڏسي خبر پوي ٿي، ته هو وڏو مضمون آفرين ۽ مشڪل پسند هو. پنهنجي وطن شڪارپور جي هن لو تعريف ڪري ٿو:-

خواند هست محبت اکبر شڪارپور
وز هشت در هشت نکوتر شڪارپور
احرام طوف کعبه، کوئي بتان، هروڃ
هستند حاجيان، حرم در شڪارپور
از قند شهد خند شیرين، لادن مصر
پروند کاروان ز فکر شڪارپور
صنعت برنگ بلبل خوشخوان بوصف يار
آمد بخوش ادائي مغنور شڪارپور

سندس فارسي شعر ايتري قدر ته فصيح ۽ شيرين آهي، جو ان مان انتخاب ڪرڻ ئي مشڪل ٿي پوي ٿو. انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته تفضل جو ناچار ٿي گذريو آهي.

صنعت جو سنڌي ڪلام:-

سنڌي ڪلام ۾، سندس تخلص ”عارف“ آهي. سندس سنڌي ڪلام ڪو گهڻو نه آهي، پر جو ڪجهه لکيو اٿس، اهو به سندس چڱو يادگار آهي. سندس مشهور مثنوي ”ڪرده ما“ جو سنڌي ترجمو آهي، جنهن کي شيخ سعدي مان منسوب ڪيو ويندو آهي. سنڌي ۾ ”ڪرده ما“ جو ترجمو هڪ ٻي بزرگ به ڪيو آهي، جنهن جو نالو عبدالرؤف هو. ان صاحب هيءَ ترجمو سنه ۱۱۷۸ھ ڌاري پورو ڪيو هو. جيئن پاڻ لکي ٿو:-

إلاهي چوي عرض مبدالرؤف پسڻ پهنجي جو ڏيو تنهن وٺوف
هئا سو ٻارنهن مٿي الھتر جڏهن هي جڙي نظر آئي نظر (۱)

معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ بزرگ، ڪلواڙي (ضلع سکر) جي
گهٽ جو رهندڙ هو. خدا بهتر ٿو ڄاڻي. ”صنعت“ جي ڪري
جو سڄو ترجمو اعلان ڪي - پسر ٿئي ٿو، ترجمو نهايت سليس ۽
سادگي ڀريو آهي. ڪوشش ڪئي اٿس ته جيئن اصل مثنوي جو
ڪوبه نقصت رهجي نه وڃي، هي شايد سنڌي شعر ۾ بهترين
مثنوي آهي، جا مڪمل طرح دستياب ٿي آهي، هنن چوڻ لاءِ -
سبب آهي ته ميرن جي حڪومت ۾ سنڌي شاعري، علم عروض
واري موزون شاعري تي قبول ڪري ورتو، جنهن جو اثر هاڻي
غير فاني آهي، هن هيٺ سڃاڻي جي اصل ۽ عارف جي ترجمي کي
ذموني طور پيش ڪجي ٿو، جنهن مان معلوم ٿيندو ته سڀني
ترجمو اصل کي ڪيڏو نه ويجهو آهي -

دلا گر تواضع ڪئي اختيار شود خلق دنيا ترا دوستدار
تواضع ڪرين دل جي زون اختيار ٿئي خلق جڳ سندو دوستدار

هن مثنوي کانسواءِ، سندس ڪي سنڌي بيت به يادگار
آهن، جي سڀ اصحاڻه رنگ ۾ آهن. السوس جو سندس بيت ٿورا
دستياب ٿي سگهيا آهن، جي هيٺ ڏجن ٿا، سمجهن آهي، ته هنن
کانسواءِ ڪي ٻيا به آهن، جنجو ملڻ هاڻي ٻيچد مشڪل آهي ۽

(۱)

ڪمندي وير قلوب مان، ڪئي پڪري هي پاڪار
نه ڪندا ڪاڌر عمر ۾، ڄاڻي چپ چار
پر تر، جا ڪهڙا ٻار، جي ڪنڊون ڪاڻن ڪمر سان

(۱) هڪ وڌيڪ شعر:-

ڏهر ڏينهن ربيع الآخر مندو هو وار نڪرار آه مندور

هن بيت کي ڏور جو بيت چئجي ته به بها آهي. حضرت ابراهيم آدهم رحمت الله عليه لاه مشهور آهي ته هو هڪ ڏينهن شڪار تي ويو آهي. منڊس پانهي، بستري جي معاوت کي ڏسي، مٿان سمهي پئي. اتفاقاً حضرت ابراهيم جلدي موٽي ويو ۽ پنهني کي پنهني بستري تي لڳيل ڏسي بيهڪ ڦاراض ٿيو ۽ هٿ واري لڪڻ سان کيس مارڻ شروع ڪيائين. پانهي مار ڪاٺياي رني به ۽ ڪلڙ به. حضرت ابراهيم هيءُ ڏسي پنهني هٿ کي جهليو ۽ پانهيءَ کان پڇيائين ته تهنجي روئڻ ۽ ڪلڻ ۽ ڪهڙو سبب هو؟ پانهيءَ کيس جواب ڏنو ته ”سلطان، (۱) هن بستري تي ٿورو دم آرام ورتو ته هيءُ مار پئي اٿس، تڏهن رئيس، پر آهي جي هن بستري تي هر دم آرام وٺن ٿا، انهن جو ڪهڙو حال ٿيندو، اڻ تي ڪلڻ.“ ڏور جي بيت جو مفهوم آهي ته انهن مطلب ڪنهن واقعي سان تعلق رکي.

(۱)

مصريءَ جي هاليءَ تي پئي نهايم آڪ
تلخ ميرو اٿجو، مڻو ٿيو ته سڪ
جنهن جو، جو سڪ، ڪري ڏيکاري ان کي.

(۲)

پٽندي پڪ کي. وٺي چمار هٿ
پر جي ليٽن ڪم، سي به پٽن پڪ کي

انهيءَ ۾ هڪو شڪ نه آهي ته صنعت جتي فارسي زبان جو قادرالڪلام شاعر هو، اُتي سنڌي شعر ۾ به کيس ڪافي دست رس هئي.

(۱) حضرت ابراهيم آدهم شروع ۾ بلخ جو سلطان هو، جنهن کي پوءِ ترڪ ڪيائين.

انتخاب

تواضع

- تواضع کریں دل حی تون اختیار
 ٹٹی خلق بچک حی سندہ دوستدار
 ذ۔ واضح وڈائی تنهنجو مرتبو
 تہ جن سج کان چند کی برنور
 تواضع مان ٹی مول حی دوستی
 زیادہ کری دوستن دوستی
 تواضع کری مژس کی سرگراز
 اسیرن جو سنگار آھی نیاز
 تواضع ڪندو جو هوندو آدسی
 جو مردن کی سونھی خدا مودسی
 تواضع قبولی خدا هوشمند
 رکی شاخ سیوی پرل ہیٹ ڪند
 تواضع وڈائی تنهنجي آبرو
 رحین خلد حی جاہ و سرخرو
 تواضع وڈائی سندہ عزتون
 ڈٹی جاہ جنت و و حرمتون
 ڪنهی جاہ جنت حی آھی نیاز
 رکی ان کان نوکی خدا سرگراز
 تواضع کری قدر تنهنجو عیال
 معزز دلین و رکی مثل جان
 نہ ٿیندو تواضع عیالی ڪنا
 هٿیلو اٿو صاف عیث البنا
 تواضع حی عادت رهی جنهن ادا
 انھی کی رسی قائدو ابتدا

تواضع ڪري مرد کي سر بلند
 تواضع ڪندڙ ڪري رب پسند
 تواضع ڪري مرد کي ڪامران
 تواضع آهي سروري جو نشان
 تواضع ڪري جو آهي هوشيار
 زمين تي جهڪي شاخ ٿي ميويدار
 تواضع آهي سر بلند جو پاڳ
 تواضع فقيرن اصل روڪ ساڳ

فضيلت علم

لهي علم کان شرف ٿو آدمي
 نه دولت ڪفا نه ڪنهن خادمي
 ڏيان علم جي شمع جن گار پاڻ
 جوڙي علم مشڪل خدا جي سوان
 سڀاڻو طلبگار ٿئي علم جو
 سدا فرخ بالا رهي علم جو
 ازل ۾ ٿيو جنهن مندو بخش ٻار
 طلب علم جي سو ڪندو اختيار

وفسا

سدا منجهه وفا رهج ثابت قدر
 جو سڪي بنا نا هلي ٿو درم
 وفا کان م گيراه تون پنهنجي دل
 تهئين ڪين جانب اڳيان تون فعل
 وفا وات کان جي نه ڦيرين تون واڪه
 اڳيان دشمن پڻ وڃي تنهنجو پاڪه

ڪوڙ

۾ ڪوڙ بي وفائي مثال ملڪ
 ۾ منهن موڙ معين کان هڪ بلڪ
 جدائي آهي دوستي کان غطا
 ڦٽائڻ معين سان ايترو وڌا
 آهي بي وفائي اصل عورتن
 ڪوڙ مرڪ پار اخلاق پورو رتن
 هجي ڪوڙ جي گفتگو جنهنجي ٻار
 نٿي ڏينهن معشر ۾ ڪن رستگار
 پرو لاه ڪم ڪوڙ ڌار ان ٻيو
 نٿي ڏاند ڪم ڪوڙ مان جنهن ڪيو
 ادا ڪيم ڳالهه تون ڪنهن سين ڪوڙ
 جو ڪوڙي جي منهن ۾ سدا آه ڏوڙ
 ڪري ڪوڙ ماڻهو کي ٿو شرسار
 ڪري ڪوڙ ماڻهو کي ٿو بيوفار
 ڏهاري ٽوڪي ڪوڙ شرمندگي
 وڃي غم ۾ ڪوڙي سنڌي زندگي
 وٺي عار ڪوڙي مڪان موشيار
 جو ان جي معن تي نه آه اعتبار

دنيا جي ٻي ڌيڀاني

ڪوٺا بادشاهه، شاهه، سلطان جان
 ڪوٺا ملڪه وٺندڙ ڪوٺا پهلوڻ
 ڪوٺا شوخ شنگوار لشڪر اجاز
 ڪوٺا شير دل مٿس تلوار مار
 ڪوٺا چنڊ جهڙا صبر سر و قد
 ڪوٺا مشڪ بو سج جهڙا بعد

گهڻا غور ۽ عمر ۱۰ نوجوان
 گهڻا گهٽ گفتم کلشن مڪان
 گهڻا ناسوارا گهڻا بهرور
 گهڻا سرو قد ۽ گهڻا گل ۽ مهر
 سندن عمر جو نمونو ٿيو چاسو ۽ ڇاڪ
 ويا اوچتي مارجي زير خاڪ
 نه آهي بنا چڱي حاصل آيا
 ويائج نه هي عمر خافل اها
 نه رک ڏل، جو هي ماڳ آهي فنا
 جو ان ۾ رهيو سڪون غم کان بنا
 نه رک ڏل تون ويران خان مٿي
 جو خالي نه ڏسدين ها غم اتي
 دنيا جي ڇمن ۾ نه ڄاڻو درخت
 جو رهجي ويوڪاڻجن کان درست
 نه رک چڱ ۾ اهي دل سڪوئي اعتماد
 وڃ هارفا قول سعي جو ياد

فارسي ڪلام

غزل

بهر عشق بنا شد ڀاد مارا
 بهر آسخت اين استاد مارا
 طرقت مي پرستي را گزیدن
 شد از بهر مغان ارشاد مارا
 هراي ده که تا ساز و بهکنم
 زقيد اين و آزاد مارا
 زدام القاه غنچه صحت
 فراسوغي شده صياد مارا

غزل

سوئی گلشن می کشد دل را صدائی عندلیب
 و به دلکش است صیقل دانه شانی عندلیب
 هست موج رنگ گل زنجیر پائی عندلیب
 نیست در خور دام دیگر از برائی عندلیب
 گر بجوئیدم به کوئی او مرا خواهد یافت
 ز آنکه در لرم گاستان است جای عندلیب
 عاشقان را تا تسم جان می بخشد لبش
 هست صنعت خنده گل جانفزائی عندلیب

غزل

هر زمانم بار غم از یار می باید کشید
 یار گر این است غم بسیاری باید کشید
 آدمی کورا بنا شد در عرش سودائی یار
 گردنش با ذلتی بردار می باید کشید
 چونکه نبود بر مراد کارنو کار فلک
 دست خود ار دامن هر کاری باید کشید
 صنعت دیوانه را نقش خیال صورتش
 بر بیاض دیده خونار می باید کشید

غزل

اشک چشم بلام هر شب می رونی کلم
 دود آه حسرت هر پیچ قاب کا کلم
 شمع بزم حسن را شوق دل پروانه ام
 نو بهار عشق را حایر نوائی بلبل

محفل احبابه غم را مائه عشرت منم
 سامه هر ساغر هر نشتر رنگين ملر
 معجز صنعت توستر پا بستم قيد هوس
 عاشق ديوانه ام دل بسته آل کا کلام

فتح فقير

فتح محمد فقير، جنهن کي فتح فقير به سڳري سڏيندا آهن، هو اصل ڪڪڙ تعلقي جي ڪنهن ڳوٺ جو ويٺل هو، جتان لڏي اچي هوڊرآباد شهر جي ”دوسن واه“ جي ڪناري تي شامي اوتارو بڻائي ويٺو، جنهن اوتاري کي اڄ تائين ”فتح فقير جو اوتارو“ سڏجي ٿو.

”فتح فقير“ پنهنجي عقائد موجب ”شي“ مسلمان هو، پر جيئن ته ان وقت ميرن جو راج هو ۽ هو شيعه خيالن جا هئا، ان ڪري ڀرن ٿا ته سندن دربار ۾ ”يارن سڳورن“ جي تحقير ٿيندي هئي. جهڙيءَ ريت سيد خير شاه، سيد ثابت علي شاه جي هجو ۽ شعر چيو اهي، تهڙيءَ ريت فتح فقير به پنهنجي شعر ۾ اهڙن سب و شتر ڪندڙن کي ننڍو آهي. سندس مشهور نظم:-

”چارئي سرور سان سونهن چئن ئي جي رک محبت من“

اهڙن خيالن سان پرور آهي. هڪ هنڌ چوي ٿو:-

چارئي دين مندا دريان	چارئي عارف سان ايمان
بغض رکي جو بي ايمان	احمق پوي سو مسجد ارمان
شڪ رکي ٿو چو شيطان	نیش بچيندو اي نادان
چارئي سرور سان سونهن	چئي جي رک، محبت من.

اهن خيالن جي ڪري يقيني طرح قدر کي ميرن جي دشمني خريد ڪرڻي پئي هوندي هو وقت جا حاڪم هئا ۽ هي فقير مگر هو سندن سياست، نولت ۽ حڪومت کان ڪڏهن به مرعوب ڪونه ٿيو. ميرن جي دشمني انهيءَ حد تي وڃي پئي هئي جو مير نصير خان فقير کي ماراڻڻ جون ڪوششون ڪيون. چون ٿا هڪ دفعي مذهبي فرقي بازي تي پري دربار ۾ فقير، مير صاحب کي ٺوڪيو. مير صاحب کي فقير صاحب جي هيءَ حالت ناگوار لڳي. آڏيءَ رات جو رهيا ساڻهو موڪليائين ته فقير صاحب جو ڪم تمام ڪري اهن. موڪلڻ مالهين ڏٺو ته فقير اڳيئي ڪٺو پيو آهي. هڪئي سسي پيئي آهي ته ڪٿي ڏڙ. هيءَ حالت ڏسي، موڪليل ساڻن اهي مير صاحب کي خبر ڏني ته فقير صاحب جو ڪم پورو ڪري آيا آهن. مير صاحب ته مطمئن ٿي ويٺو، مگر صبح ٿينديئي فقير صاحب اهي دربار ۾ حاضر ٿيو. هيءَ حالت ڏسي مير صاحب ۽ سندس ساڻهو حيران ٿي ويا. ان کان پوءِ مير صاحب، فقير صاحب جو معتقد ٿي رهيو ۽ سندس لنگر جي رسائي ٿيندي رهي.

پوءِ وڃي ٿو ته فتح فقير سيد قنبر علي شاه نالي درويش جو سرحد هو، جو لکڻي کان ويهارو ميل پري درياھ جي ڀرسان پاڌ نالي گهٽ ۾ رهندو هو. پر پنهنجي شعر ۾ هڪ هنڌ به پاڳاري جي عقيدت جو اعتراف نه ڪيو اٿس. پوي ٿو:-

آيو منهنجو پنهل پاڳارو جڙبو منهنجو سيد حوٻارو

انگريزن جي فتح کان پوءِ فقير صاحب حيدرآباد ۾ وڃي پاڌ رهيو، جتي وڏي عمر ۾ سنه ۱۲۰۹ هجري ڌاري وفات ڪيائين. فتح فقير با شرع ۽ وڏي درجي جو صاحب هو. هو سڄي عمر مجرد رهيو. سندس شعر ميناج وارو ۽ وڻندڙ آهي. ڇا اهل سلوڪ جي محفلن ۾ وڏي هڪ سان گڏوگڏ ويندو آهي.

فتح فقیر جو کلام، اکثر کافین جي صورت ۾ آهي. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته ان وقت ۾ ڪافي گهڻي ترقي ڪري چڪي هئي، اگرچہ مضمون جي لحاظ کان ڪا جدت منجهس نظر نه ٿي اچي ۽ اهي ئي حبال جي مقدسين ۾ شاعرن جا هئا، سي ئي اسان کي ان وقت جي کافين ۾ نظر اچن ٿا. فتح فقير، سچل فقير وانگر، پنهنجي ڪلام ۾ شطحات جون راهون ويهي نه گهڙيون آهن نه وري تصوف کي فلسفہ پٿائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، مگر سادي آرزو آهي ته سندس ڪلام ۾ خاص طرح نظر اچي ٿو. فراق ۽ رحال جون ڪهاڻيون ۽ بس هنڌي قصن مان هن روز ۽ گذر جي مدنظر سسئي پنهنون جي قصي کي عمومن پنهنجي ڪافين ۾ استعمال ڪيو آهي. ان قصي جي اوت ۾ پنهنجي دل جي ڪيفيت جو اظهار ڪيو اٿس.

جنهن ست موليٰ جهڙي ادبون ساءِ ست موني نه آئي
واسهِي آئون وچ ۾ ڳالهه ڪريان ڪهڙي گيت

فراق جي اضطراب کي اهڙي ريت اوريو اٿس. ڳالهه ته سسئي جي آهي واقعي هن کي ان ڏکي وقت ۾، جڏهن، پنهنون کي پنهنجا پائر کڻي وڃڻ وارا هئا ڪا سمجهه ٿي نه آئي هئي ته هو ڪاٺس ڌار ٿي رهيو آهي. جيڪڏهن اها مت کيس اچي ها ته کيس اهڙي مصيبت ۽ تڪليف ۾ اچڻو ٿي نه پوي ها.

فتح فقير جي ڪلام ۾ نه فقط سادگي آهي، پر سلاست به آهي. هن سلاست ۽ سادگي ۾ درد جو ادبڻاڻ صاف نظر اچي ٿو. هن درد جي ڪري کيس ڪافي گو شاعرن جي پهرئين طبقي ۾ گهڻي قبوليت حاصل ٿي. اسوس جو سندس ڪلام جو وڏو حصو زباني جي دستبرد کان برباد ٿي وڃڻو آهي، جيڪو بچيو آهي، اهو غنيمت آهي.

انتخاب

- وَوِ پاروچا وَوِ نينهن نمائيءَ کي ماريو
۱۔ اڃا ڪنڊس ڪپڙي تنهنجو ڄام ۽ ڄار
نينهن نمائيءَ کي ماريو
۲۔ ڪنڊس ڪوٺيارل لئي هاڙهي منجهه حشر
نينهن نمائيءَ کي ماريو
۳۔ ايندو پاروچو عيد ٿيندي داد ڪندو دلبر
نينهن نمائيءَ کي ماريو
۴۔ فتح هوي لائق ۽ چال دهائي ۽
نينهن نمائيءَ کي ماريو

ڪافي

- جنهن مٽ موليٰ جت ڙي اديون ما مٽ مونکي نه آئي
۱۔ ويهي آڻن وڃ ۽ ڳالهه ڪريان ڪهڙي گيت
اديون ما مٽ مونکي نه آئي
۲۔ چرخو ڀنڊن عاج جو پوءِ ان ڪهڙي پٽ
اديون ما مٽ مونکي نه آئي
۳۔ ڀنڀل ساڻ ڀرت جي پوري ٿئي مون پٽ
اديون ما مٽ مونکي نه آئي
۴۔ فتح هوي لائق ۽ روٽان وٺي رت
اديون ما مٽ مونکي نه آئي

ڪافي

- آيو منهنجو ڀنڀل پاڳارو جڙيو منهنجو سيد سوارو
۱. آهيو ڏنر جيڳيون طرف تنهن تارو
ويلو واتن وندري هيٺون ويچارو

- ۲۔ راتيون ذيهان رچ ۾ گارڻ ٿيو گارو
 جبل مٿي جي جوش کان ڪڙهي ٿيو ڪارو
 ۱۔ اٿم آري ڄام جو من ۾ مونجهارو
 جيڏيون ڀرور جتن ري سڄ ٿيو سارو
 ۳۔ ڏاڍي ذات جتن جي ڀوڻ ٿاه وارو
 فتح چڙي فراق کان وره ڪيو وارو

ڪافي

ارمين وڃو سڀ وري مٿي جو محب نه موندو

- ۱۔ جتن ڌاران جيڏيون ٿيو ڀرور پري
 ۲۔ ڪاٺ هلندي ڪڇ ڏي ساهيڙين هري
 ۳۔ ڏونگر سي ڏورهنديون پٺيان جن پري
 ۴۔ فتح چوي فراق ۾ ڇا ڪن ڪيس هري

ڪافي

باروچي جي ڪاڻ ٿيندس جبل جو گياڻي

- ۱۔ آڻ ڪڍي جي ڪاڻ الله ساجن آڻ
 نائي جنهن جي ڪيس نائي
 ۲۔ ٺهاريئس نڪري باروچي لاڏاڻ
 پهون تنهنجي ڦاٽ ۽ وسڪائي
 ۳۔ اديون آري ڄام جي عشق ڪير اڃاڻ
 وڃاير پاڻ سڃاڻي
 ۴۔ فتح چوي فراق ۾ آه روئڻ سان رهائ
 اديون آڻ نه ڏٺو آڻيائي

ڪافي

ڏاتر شال ڏيکاريندو

نيسن سچن جي ڪئي نمائي
۱- وره وڌي ڪئي دل ويڳائي
سالڪ مٽيءَ جو مرض - چاڻي

ايندو آزار اٿاريندو

۲- ڄاڻ اجهو منهنجو آري آيو

ڪندو هوت ملڻ جو - ميو

قول ڪيل اهي پاڙيندو

۳- آڏا آهيان عين هائي

پنهل ايندو پاڻ سچائي

آري ننگ آچاريندو

۴- فتح فراق برهم جو باري

ساجن پڙهي ٿو آءُ شڪاري

معيت واريون ڏاريندو

ڪافي

تو ڏاران چؤ جاني نيسن ڪنهن سان وري لاهان

۱- مله خريد جتن جي آهيان پاروچل جي پاهي

سينو تن سان ڪهڙو - آهيان

۲- اڪيون اڪيل سامهون هنن ٿيون ڪجڙ ڪائي

بت پنهنجو ڪيئن مان بهڃايان

۳- ڏيه ڏور، ڏونگرين ڪوڏ ڏٺر تنهنجو ٿاني

روح جنهن سان ويندرايان

۴- فتح فراق جسي ڦٽي ڪيو آءُ ڦٽي

ڇاڪ اندر جا روز چڪاهيان

ڪافي

جيڏيون سان جتن وري ٿون سينهو لاهو مون

۱- روئي روئي پاڻ پرين له ڦڏيون ڪيون نيشن

وندر مينهن وساهو مون

۲. آڻ اصل کان آهيان ۱- انهي پاروچن
 ناتر نام سڏايو مون
 ۳. دولت نه وڃڻو ڦاٿو سڏيو ڪوهوار
 روئي هوت وهايو مون
 ۴. فتح چوي فضل سان پئي آه پاڇه. پاڇهارن
 پنهل پاڻ پسيو مون

ڪافي

- مونتي پاڇه پاروچا مڪن جهڙو لاه سڪي جن
 ۱. جڙون منهنجي جان تي هنيون هوت هٿ
 آڪيڙي اڻبورن سان ورچيو ويڄ وين
 ۲. عادت هجين جي ڪنهنسي ڪهل نه مڪن
 ماريو مشتاقن کي پتون پاڻ ٻڌن.
 ۳. مون جي ڏهه آه ماسري پنهل ڄام پڇن
 ڪوه جهڻ هي جيڏيون بچائون پرين
 ۴. فتح سرز فراق جا مرتان ڇاڪ چڪن
 درنهان منهنجي دل تي دکاها دوستن

ڪافي

- منهنجا سچن سانگي وري مان نه ملن
 منهنجا سچن ساٿي من ڪو ٻيو مڪن
 ۱. مڃ منهنجي من تي پارو پاروچن
 هي جا ٻاهر ڀر جي جاڳاڻي ته جتن
 ۲. ڪير سڱ ساجن من سڪي لاه سڪن
 ويو پاروچو نڪري ڏيئي ڏهل ڏڪن
 ۳. فيري مڪان قريب جا هٿڙي سجهه هرن
 صبر سرتيون نا اچي مونکي گانه گهرن
 ۴. وساريان نه وسرن گالهون هونائين
 گڻ پرين جا پل پل مونکي ياد پوڻ
 ۵. فتح ڦٽ فراق جا چيلسان تان نه چڪن
 هٿان هجين جي لوڙي ليک لهن.

حمل لغاري

سنڌ جو هي سٺو شاعر، جنهن جي شعر ۽ شاعري کان، سنڌ جو وڏو حصو ناواقف آهي، پنهنجي ڪلام جي خوين کان ڏند چاويد آهي. مون سال ۱۹۳۷ع ۾ سندس حياتي جو مختصر احوال سندس ڪلام جي انتخاب سان گڏ ”سنڌو رسالي“ ۾ شايع ٿيڻ لاءِ ڏنو هو، مگر ان ۾ ڪي سطح جي غلطيون موجود هيون، حمل جو قدر، جنهن جي هو لائق هو، سنڌ ۾ ته تمام ٿورو ٿيو، مگر هي حقيقت آهي، ته مون بهاولپور رهايت ۾ ڏٺو ته هو پنهنجي پرچور سرائڪي ڏوهين ۽ سي حران کان گهڻو مشهور آهي.

هر رانجهو جو قصو پنجاب ۾ گهر گهر مشهور آهي ۽ سرائڪي زبان ۾ وڏن وڏن شاعرن طبع آزمائي ڪئي آهي، جيئن ته دامودر (اڪبر جو همعصر شاعر)، وارث شاه، الله بخش (اعظم جو همعصر شاعر)، الله بخش (راجا رنجيت سنگهه جو درباري شاعر)، مجروح ۽ فرخ مٺاڻي، ۽ ٻين هر جي عشق نصبي جون سي حرفون لکيون آهن، مگر ”حمل“ جي سي حرفي ۾ ڪو ٻيو لطف آهي، اهي سي حرفون ۾ آهن ۽ سڄي هن ۽ سندس ماءُ جي گفتگو بيان ٿيل آهي، سچ پچو ته اها گفتگو ايتريقدر ته درد ۽ ميثاج سان ڀريل آهي، جو ان جي سامهون وڏن نائڪ لويسن جي ياد وسريو وڃي، ان مان ڪجهه انتخاب طور ڏيان ٿو. حيثوٿڪه سي حرفون سرائڪي زبان ۾ آهن، مگر اهي ايتريون ته سليس آهن، جو ان کي هر سنڌي آسانيءَ سان سمجهي سگهي ٿو، چوي ٿو:

(الف)

آءُ هرا گهن ست مڙي نت

وت ڏها رلي ولندي ڙي

چاک نال تہذا وج چام لگا بد رام
 اتی مکیون پلندی ژي
 اچا گالہ تیڈی بد چال والی
 قیل قال قبیلی وج ہندی ژي
 اچکھ متان پیء کل لاهنی
 دس تیخ ہو چک دی تلندی ژي

(ب)

ہر ٹی جواب ڈی:

ہس امان امین بات مکنون مثل
 وات سڑنی گہلی گالہ تی ژي
 جیسا رن تہذا مکن پری تون
 نہ کپ کڑین تہن خہال تی ژي
 اچا سر ٹی اچا عقل نہ ہوئی
 سی ہی تیڈی امین حال تی ژي
 ماہ لچ والی مہب کچ ٹہوی
 تون ہدیان رکن ہٹی ہال تی ژي

(ت)

ماہ ٹی ہوہس:-

تہر لگتی شل ہر مکوئی
 وڈا ہر ہٹی مندی ہر مکنون
 بیچ ہر وجہن جہنگ ہر ملا
 تہکون شک نہین تر شیر مکنون
 تہکون پیء پراوان دا پڑ نہین
 نکو تر تہکون مکنون نہین ڈہر مکنون

لڪ ڇپ لنگهن جتان ڪپ وڌي
شل ڪپ مڙهن تنهن گهر ڪنون

(ث)

هر جواب ٿي ڏي:

ثابت ڪام گواهان پاهون
تون تان مال نمائي دي جهيڙ نهين
ڪنڊي چاڙه ڪاوڙ دي ڪوپ
اوڀن سڄي هيڙه والي ڪر ويڙه نهين
مٿان ماهي مٿي منجهان
ڇوڙ وڃي تون ماهي دي منجهان ڇوڙ نهين
ساڏا ڇاڪ ساڪون ڪي ڇاڪ ويڪي
ڪپڙي وانگي فوت ٿيڙ نهين

هيءَ ماءُ ۽ ڌيءَ جو سرمدار بحث آهي، ماما تنڪا، پٽ
پاراتو، اڪي ۽ ٻڌيءَ جي ڄاڻ ۽ سمجهڻي، منجهانئس اصالت
پئي پڪي، سڄي مي حرلي اهڙن ڳالهين مان پرپور آهي، اهوئي
سبب آهي، جو حمل جون مي حرفتون زياده مقبول آهن، حمل
ذات جو لغاري ٻروچ هو، مٿس پاڻ هڪ حد چوي ٿو:-

ڪانگل چنچ قريب ڪي ڪن ۾ ڳالهه ڪجهي
لڪائج لغاري چوي ماري مام ٻجهي
اندر مان اجهي، مٿان ڪلڀين ڀاق ٻن مان.

هو پڙي لغاري گهوٽ ۾ ٻڌا ٿيو هو، سندس چمڻ جي
سال جي ڪا به خبر پئجي ڪانه سگهي آهي، مگر تصنيف مان خبر
پوي ٿي ته هو وڏي عمر جو ٿي فوت ٿيو.

چوي ٿو:-

ڪانگل پنج قريبن کي توت خبر تازي
توبه ڪيم توڙ ڪن مع الله لڳ آري

پريءَ منجهه ٻريون ڪيون مونسان مجازي
تي رب ڪارڻ راضي، ته حمل لاءِ حج ٿئي.

سندس پوئين تصنيف -ي حرفتون آهن، جن مان هڪ هي
پڄاڻي ۾ ڏوي ٿو:-

ٻارهن صدي نوري هٿ اتي ست بيت چوڙي مٿن ڪتاب ڪها

هن جو مطلب آهي ته ۱۲۶۰ھ ۾ يا ان کان پوءِ فوت
ٿيو آهي هو پارسي زبان ۾ وڏو ڄاڻو هو، سندس هٿ لکيل
هڪ فقه جو ڪتاب ”هزار مسائل“ منهنجي نظر مان گذريو آهي،
جنهن جي خوشخطي سندن ڪائن مان وڃيو ٿڪر ڪئي.

هن جي اوائل حياتي دنيا جي ڌنڌن ۾ گذري، مگر حوالي
۾ محبت جي ڄاڻ لڳڻ سبب هو ميلاني ٿي رهيو، شڪارپور ۾
گهڻو وقت مقبر رهيو، ان کان پوءِ سنڌ جي گهڻن شهرن ۾ سر
ڪندو رهيو، سي حرفن ۾ ڪرائڪي ڏوهيڙن جي ڪري هو دور
دور مشهور ٿي ويو هو. رياست بهاولپور جي حاڪمن، مرن،
سري جي -ردارن وٽ کيس گهڻو مان ۾ مرتبو هو، عام ته هن
کي محبت ۽ عشق جي تصوير سمجهندا هئا، حمل فقير شاعر هو،
مگر سٺو ڳائيندڙ به هو، هن جو آواز ماڻهن جي دلين کي
مقاطيع وانگر چڪي وڻندو هو.

هو پير لنواري جو مريد هو پر کيس پير پاڳاري جي
گادي واري سان به عقيدت هئي، چوي ٿو:-

مرشد ميڏا پير پاڳارا دين سندي جنهن سر دستارا
 سرهد تنهندا هيءَ جڳ سارا آل نبي جي سيد سونهارا
 هي ”سبلاني شاعر“ پنهن جي محبت جي ياد ڇڏيون، وڏي عمر
 ۾ گذاري ويو.

سندس شعر و شاعري

حمل جي شعر تي نظر ڪرڻ سان خبر پوندي ته هو لطرتا
 شاعر هو، جنهن کي مادر زاد شاعر (Born poet) چئجي ته ڪو آهي.
 محبت ۽ ان جي سترن کي جنهن طرح هن پنهنجي شعر ۾ قلمبند
 ڪيو آهي، ان جي تعجب ڪرڻ کان ٻاهر آهي سون جڏهن
 پهريائين حمل جو شعر پڙهڻ شروع ڪيو ۽ ان جو پهريون بيت
 سامهون آيو:-

ادبون ڙي اڻ جهل اصل ٻار ته ٻارو جهڪا
 جنن پرون تي پوان تئن جهليو نه ڏين جهل
 ڪوئون ڪانه ڪهل، ماريندي معذور کي
 اڃا اڳتي جڏهن پڙهيو:-

آڏا ڏونگر ڏاڪڙا وڏا جبل جمال
 نه ڪا ويئون وات تي نڪا قيل، قال
 جهڙي جبل چوٽ تي زاري ڪري زال
 مجذوبن مثال ئي هونن لاه حمل چوي.

تڏهن آڱ حيران رهي ويس ته سڌ وارن کان هي
 ”مجدوبن مثال“ شاعر ڪيئن وسري ويو آهي درد الاهي ذات آهي
 حمل کي اها بخشش روز اول کان عطا ٿيل هئي. سندس سرائڪي
 شعر ۾ بلا جو درد آهي. سرائڪي زبان جا ٻيا شاعر جهڙوڪ
 ”جوانه فريد“ ۽ ”اڙان شريف وارو“ ۽ ”نوروز“ نوآبادي (بهاولپور

رياست) ملتان ڊويزن ۽ رياست بهاولپور پنهنجي پوسوز شعر کان گهڻو مشهور آهن. مگر سنڌ جي حمل ۽ ڪين گهڻا پيا آهن. سندس شعر ۾ ما رواني آهي، سا بيحد ساراه لائق آهي. سندس هڪ شعر ”ايراني گيتن“ جي طرز تي ڇيل آهي، ان کي پڙهڻ سان خبر پوي ٿي ته هو ڪيتري قدر نه بلند پايه نظر هجي ٿو:-

ڪٿان شاهه - ڪندر دارا ڪٿان نادر نهندا دمرا
ڪٿان نوبت نام نظاما او سڀ وڃا گئي وارا

سڀ ڪر رائج رنگ محل
ڪر گهن ڪجهه تون نه ڪ عمل
اها عمر نه آ نظر سڀني ول

هي سحر نظر بيحد دلپزير آهي، جنهن ۾ دنيا جي بي ثباتي جو نقشو ملي ٿو. ۱-۱ ڪيو اٿس سرائڪي ڏوهيڙن ۾ ته سندس شعر جي رواني چوڻي تي بهڻل آهي. هجو ۽ مذاق جون گالهون نهايت مٿي انداز ۾ ادا ڪيون اٿس. فراني ٿو:-

رات ڏينهان هي وات مڪون
گالهه ٽيڙي گولندي - قسم تو ڊولندي
حال ميڙي دل گالهه گجهي
بي نال نهين ٻولندي - قسم تو ڊولندي
تانگهه ٽيڙي من مڙه لڻا
ڊلڪه توڙي ڊولندي - قسم تو ڊولندي
سانگ ٽيڙي سو ڪانگ اڏائي
تانگهه نهين ٽولندي - قسم تو ڊولندي
حمل مڪون هي سڀ جدا هر
ڪهول ٽيڙي ڪهولندي - قسم تو ڊولندي

ائين نه آهي ته ”حمل“ جو فقط سرائڪي شعر اعليٰ درجي جو آهي، مگر هيءَ حقيقت آهي ته سندس سنڌي شعر جي به شمس الاعما قليچ بيگ - رحوم مختصر مگر جامع تعريف ڪئي آهي. درد ۽ فراق جي نقش ڪڍڻ ۾ کيس وڏي اهميت حاصل هئي. هنجي لفظ لفظ مان درد ٿو جهلڪي. هڪ هنڌ ”سئي“ جي المناڪ حالت جو نقشو هن ٿو ڪڍي:

خوشي ۽ ڪين، پنهنون وٺي ويو پاڻ سين
هائي گهرجي هوت لاءِ فاني فوت ٿيڻ
حمل هلي هڪلي - سوريءَ - سر ڏيڻ
جڏيءَ جو جڻ، ڪونهي جانب ستا ري.

مجاز جي ساڙيندڙ آگ جو نقشو حمل جي زباني ٻڌو:-

مونکي ماءُ مجاز - چني پيهون تان ڪهو
آيل ڪم نه اچي لقو نقل نماز
حمل حجين جي رمز پهاڙ - راز
الستي آواز - منهن جو پت پريو ڪيو.

ساڳيو ”شاه پتائي“ وارو رنگ پيو جهلڪي ۽ تبلا ڏئي. حمل نه فقط درد جون هوليون ويهي هوليون آهن، پر هو بهترين ناصح به هو. زماني جي حالتن کان متاثر ٿي هن عجيب نصيحتون ۽ نڪتا بيان ڪيا آهن. نامحانه شعر ۾ ڪئي ته هن اهڙو ڍنگ اختيار ڪيو آهي، جو ٻڌندڙ ان کي ڪل ۽ وروهن جي ڳالهه سمجهندو، مگر ان ظريفانه شعر ۾ سندس وڻندڙ نصيحت لڪل ٿئي ٿي. جيئن ته هڪ هنڌ فارغ البال نوجوان جو نقشو ڪڍيو اٿس:

ڏنڪي نور تي ڏنگا پٽعا انگين پنجهه ڇهه چلي
پٽوين ڪڍي ٿي وٽ ڏيندڙن انهي ٻيچ اولسي

آڪو شاڪو ٿال شهردي ٿوٽ نرون ڪر ٿلي
 طاري چرڙ تڙاڻي ڪڙدي ڪاڻبو ڪر ڪر ڪلي
 لڪ رهي دي ٿوڙ ڪرون ني گهر وڃ ڪر الله
 گهر گهر تي گهر آون سانجهي، پيسا مور نه هلي
 آڳون آڪن ڪيا ڪٽ ائين ولدي وات نه وائي
 گهر وڃ ڪلا بچا پاهر پير بهادر هلي
 حمل جنهن گهر دا حال اهو، آڪ ڪيون گهر هلي

انهي ۾ ڪو شڪ نه آهي ته شاه پيڙهي، سرمست سچل
 ۽ روهل کان پوءِ حمل سنڌي جي عوامي شاعري کي، جنهن
 ۾ بهت ۽ دوهيڙا اچي وڃن ٿا، وڏي اوج تي پهچايو، اگرچہ
 ”ڪافي“ جي صنف جي طرف گهٽ ڌيان ڏنو. سرائڪي زبان ۾
 ته، هو پنهنجي تخیل ۽ شعر جي ترنوب کان نهايت بلند آهي.
 منهنجي نظر ۾ سرمست سچل کان پوءِ، سرائڪي زبان ۾ ٻيو
 ڪو به شاعر سائنس پر مڃي نه ٿو سگهي. تخیل جي بلندي، فڪر
 جي شگفتگي ۽ زبان جي رواني وٽس عام جام ملي ٿي. دنيا جي
 اهي ثباتي جو نقشو ڪڍڻو، حسرت پرهل لفظن ۾ ٿو ڪڍي:-

کڻي وڃي ڪول هٿ نه آسڻ، گهڻي عمر نه آڏري
 هڪ گذري ٻي گذري ويندي، رات ڏينهان پئي جاندي
 ساري رات، هڪ ئي سهردي، ڏي ڪر پنهنجي سڙاڏي
 حمل هڪ ڏينهن ٿئي پوري، واه ڪاهي تي ڪاٽي.

دوست کي ڏئي دل نه ٿي پوڃي، ان کي نهايت دلڪش
 نياز ۾ ڀون ڪري ٿو، جنهن سان سندس نازڪ خيالي نظر
 اچي ٿي:-

وڏو سال سچن ڪڏ ٿال وسي، نه ٻي اڪيان ڏيک نه رڃ ڏيان
 هل هل ويڪ بهان آون، ول ول ويڪن پڃ ڏيان

لوڪ توڙي لک، ٿو سڪ ڪري، ته ٻي لوڪ ڪٿوڻ نا اچ دٻان
حمل عشق آسان ڏي، دٻان، ڌم ڌرم ڌم، سالان وچ دٻان

ڪهڙي نه صحيح تصوير اشتياق ۽ محبت جي ذوق عشق جي
پيدا ڪئي اٿس، اهڙي نازڪ حوالي، منڏ جي ٻين سرائڪي شاعرن
جي شعر ۾ مشڪل سان نظر ايندي

سنڌي ڪلام ۾ سندس، جدا جدا صنعتون نظر اچن ٿيون،
لغوي ٿاڻ، پنهنجي ڪي هاڻي مڱهڙن جي ڪلام ۾ هنر ٿو سڏجي
حمل وٽ عام جام ٿو نظر اچي. هڪ منڏ چوي ٿو:-

سرها تيل نه سڪيا، مارون مير مڪڻ
تن جا هٿ حمل چوي، مليا مير مڪڻ
سام تنهنجي سورا، اهي مير مڪڻ
مارو مير مڪڻ، ڪاڻي شال خطا جو

مختصر ته حمل جو شعر، پنهنجي اٺار وڏيون خوبيون رکي
ٿو ۽ کيس زنده جاوه رهڻ جو شرف حاصل آهي:-

الاجاب

سڌ سسئي

(۱)

ٻانڀڻ عشق ٻروچ جي، ٻاه وڏو پرڙي
ٻاهڻ سڀ پتي وڏا، ٻپ، ڪڙيون ڪرڙي
رائي، پتيءَ روه جي، ٻير وڏس پرڙي
سهي پرڙي، حمل وهي ٿي هوت ڏي

(۲)

ڏيرن جي ڏس جا، اڳيئي هـل هـئا
 اڄ اهيئي آيا، جيئي ئي سين هـئا
 حمل هونائون جا، اهيئي بهر هـئا
 ڪانهي ڪل اها، ته ڪميئي سان ڪش ڪندا

()

وريءَ آڻ نه وراڻ، اوهان ورهيوڻ وري وڃو
 بلانون ٻرن جون، ڏسي ڪينم ڏران،
 ڪاهه ڪڍين ڪڍين ڪي، جهڪي ست سران
 ملي جي سران، ته ٿهر حج حمل ڇوي

(۴)

آڏا ڏونگر ڏاڪوڙا مٿي تنگ مڇل
 جن جناور جوءَ ۾ ايا هر پتون ۾ ڀل
 پون ڪونه پرت ڪي بنا دوست ڏاڍل
 اتي رب جليل، سڀس هوت حمل ڇوي

(۵)

ڏونگر ڏک مڙي آڻا اڳيئي ڏکوني آهيان،
 ٻاهڻ تو پـرزا ڪيا پتي ٻيرن ڪـي
 هونن جا حمل ڇوي جيءَ ۾ اتر جي
 سور سڀان هي، ته ڏن سان پري وڃين.

(۶)

سڏڪي ۾ سڙي، روئي ۾ رهيون ڪري
 ڏکيون چاڙهيون ڏونگرن ڏي ويلهه ڇڙهي
 وڏي قرب ڪڙي، حمل هوتاڻر جي

(۷)

سڏڪو ڪري سڏ ٻانهون ٻارو هي ڏي ڪشي
 آهي ڪين اوهانجي هيءَ نمائي ڪي
 ٻانهي ٻارو ها سڄي هي گولي ٺٽي ڪڍ
 ڇهر ۾ نا ڇڏو حمل ڇوي هي هڪلي

(۸)

ڊڪي ۽ ٻوڙي، سڏي ۽ سڏڪا پري
 ٻاڻن ٻهر پئي وڌا ماس رڳون وڙي
 حمل هوتن جي وڌي وهن وڙي
 ڪڙيون ڏڪري وڃي سر ٻرندي ساهون

(۹)

لڪ لنگهون لانگها، اوکا ٻڌ ٻهاڙ جا
 ڏٺي ٿو لنگهي ويا هٿ ٻٽ ۾ ڇانگا
 ”حمل“ هون چئي هليا سسئي جا ساڳا
 اڙنگ اڙنگا - املائون ٻار ٻروڪا

هن هٿ ”حمل“ پنهنجي جي وڃڻ کان پوءِ سسئي جي
 پٿوري ۽ سندس ساهيڙين جو گفتگو ڏٺي ٿو، جنهن مان اصليت
 ٻڪي ٿي. حمل جي هن گفتگو جو هر هڪ لفظ املا، ساڙڪ آهي.
 قديم شاعري جي آخري پيغمبر جو هر هڪ شعر پڙهڻ وٺان آهي:-

(۱۰)

آئن ڇڏي اڃ ايت اولائي لڪرو
 موڪلائي مون ڪنن روئي ڪرو رڃ
 هيءَ هيءَ موت وٺي ويا ڪانڌ شي جو ڪڇ

هائي هتي حمل جوي ڌار ٽڪڻ ٿي ٿيڻ
تنهن منهن ڇائي ڇڄ، جا وري ڏي وٺي ڪري گهمي.

(۱۱)

نڌهن ساهڙين سڌڪي چس ڳوڙا ڳل ڳاڙي
هيء هيء وڃ م هيڪلي سسئي تون ساڙي
هائي لڪ حمل چووي بهر ڪو ڪو پاڙي
ته سڀني سڀاڙي، نوساڻ هلون هوت ڏي.

(۱۲)

هي صبح نائين سرتيون ڪهڙي جوش جلي
سسئي کي ساڻ وٺو سورن ساڻ ساڻ
جا هلي آه هلي، مونسان هنتر هوت ڏي.

(۱۳)

نڌهن مڙني کي ماڻ ٿي، جڏهن پتن بار اچي
هئي آهن ۾ هيڪلي سسئي ٿي سڄي
همت ساڻ حمل چووي هلي روح رڄي
قولن جي ڪڇي، ڪانه هلي ڪا ڪڇ ڏي.

(۱۴)

نڌهن توڪل مان هلي پٺڏي قصد ڪمر
ڪاهڻين ڪڇ ڏي ڪري ڪور ڪور
ڪپه ڪان ڪوئرا ٿيا ڏور ڏور ڏور
بار لنگهي سا ٻر، حمل گڏ نئي هوت کي.

(۱۵)

سسئي توکي سور، جوش جيء ۾ جت جو
سو پنهنون ائيني پاڻ ۾ ناحق ڏور م ڏور

- تو کي هت حمل چوي، حاصل هنج حضور
 ڀرت اکيون تون پور، تان هوت تنهنجي هنج ۾
 ۱۶۔ ڪوٺ نه ڪا ڪوڪار، ٺڪي سنج سڏ ڪو
 سسئي ويئي سچ ۾ روڻي زارون زار
 منهن هنو مونن ۾ ڪلي پنهل لڏ پاڻ
 حمل چوي هڪڪار، هوت اچي مل حب ۾

سر ارڙي

- ۱۔ عمر اباڻي ٻار ڏي ٿيون وري جام وسون
 جهانگئون جون جهنگ ۾ ٿيون وير وشتون
 ويلس ڪين وڪوٽ۔ هن هنڌن منجهه حمل چوي
 ۲۔ سرها ٿيل نه ڪيا مارون مهر مڪي
 تن جا هٿ حمل چوي مليا مير مڪن
 مارن مان مڪن۔ چڏ تون خيال خطا جا
 ۳۔ عمر آباڻي ٻار ڏي لس پڏن لويون
 آڻن ٻي پنڌ تان آب پري لويون
 ڪري قوت ڪهه اڇتون ساڳ مگر سويون
 پاند پسي لويون، ڀاڻن هار حمل چوي
 ۴۔ عمر اباڻي ٻار ڏي لاک رتيون لويون
 مٽي ويئي ماريان لاکڻيون لويون
 ٻين پيارن پاڻ ۾ لوڻ اسي لويون
 لڄ انهي لويون۔ هاڻي هت حمل چوي
 ۵۔ الله ٺوڻي آڻ هت ڏاڏاڻي ڏيهه جو
 خوشي جون ڏي خبرون حمل چوي شل هاڻ
 آهان ۾ ٿي ڏينھڙا ماڙين منجهه مهمان
 امانت آملن۔ ۵۰۰ اوڏاهين سيگهڙو

۶۔ مارن جي منهن لاءِ، سڪي ساري چندڙي
ڪيو منهن ملير ڏي مهليان وطن واءِ
حمل ڇوي هت مڙ ۾ رهڻ ٿاه روڻ
ڪاٽي قيد الماءِ وري ويڙهجن ڏي وڃان.

هن بيت ۾ ان جي جلس جو ذڪر آهي

”جور“ اصلي آءِ۔ ”چانور“ ڪنڌيس ڪو نه ڪو
”مهري“ ڇاڙهي مارئي عمر ڪئن آنديا
”نر“ نه ڪنڌيس نوشي وهلو ڊبر وراه
جن ري ساعت نه سري تو ميان ”مانه“ وڌاه
”متر“ ماروڙن تي ڪنهن اوچي ڳالهه ابتاه
”گندم“ ڏي گارئون نه خود خير وڃاه
بيوس نا تنهجي ڀاڄه ري ويڙهجا وينداه
ملڪن ۾ مشهور ٿي هي ”ساري“ ڳالهه سندن
حمل ڇوي هي آڙيون ڪي ”ڇوٽرا“ ڇت لڳاه
ڏي موڪل تان موٽي وڃان ميان ”مڱ“ نه ڀاء
تنهن ڪي تر جو جو ڪو ٿاه، جنهنجو ڀرو پاڻ ڏئي رکي.

سر سهڻي

ساهڙ سورن مان ڏئي سرڪي ڪا سڪهي
سا پيڻ سان پيهي وئي لنو لنو منجهه لڪهي
تڏهاڪر تنهن ٻار ڏي وعان نه رڪهي
منهنجي پي مجلس کان دل وئي ڏڪهي
حمل حب هڪ جي۔ رهي آهي روح ۾
هيءَ سيارو ٽڙڪي ۾ ڀون ٿا ٻارا
مرتبون سڏ سهارِي مٿيو سانڀارا
ڏم ڏهاڙي ڏڪجي ڀاڙيجن ٻارا
پرزا ڪئي ٻارا۔ حمل حب مڀار جي

۳- ساهڙ کان ڪڪ جي ڪا پٽائين پڙي،
چڏي هوش حمل چوي لهرين منجه لڙهي
ڏئي سر سرهي ٿي. سا مرندي ڪس مڙي
ڏهي ڏڌ ٿڙي ڪا سهر ڏيندو موت جي.

سر سارنگ

۱- مند ٿي منهل وڃيا ڪڪر ٿيا ڪارا
آيا آتر پار ڏانهن بار پري بارا
مينهن ڪي سڪل ٿي پرور جي بارا
نيون نياڻ نونديون ڪڙڪا ڪن ڪارا
وسي مينهن وسون ڪيون چوڏس چوڌارا
ڏکائي جا ڏهرا، ٿيا موٽي متارا
حمل هر باره آهون بحرون بحر جون.
۲- مند ٿي منهل وڃيا ٿيو سارنگ سواهو
ڪارو روڻ رم ڪري آتروڻ ٿي آهو
ڪڪر ڪاروپار ڪري بادل بناهو
ڪوٺيون آڇن ڪهڙيون سارنگ رنگ لاهو
حمل چوي هر ديس تي واحد وساهو
ٿيو سڪر سٿائو، ٿيو ڌرت ڏيه تان.
۳- آءُ ميان سارنگ آءُ، عالم تنهنجي آهي
آتر اوهر پار ڏانهن ڪڪر ڪو سٿائو واه
ڏيئي هولڪ حمل چوي موٽي ملڪ وساه
تان بر ٿر حاه بجاءِ، عالم آسودو ٿي.

ڪانگ نامو

۱- وڃ سگهو جان واه، ڪانگل چنڊ قريپ ڪي
توريءَ هاڻ حمل چوي چيئن مون نه جڳاه
اچي وري هنڌ وساه، تو ريءَ سير سيجا ٿيا.

۲- منهنجو عرض الله لڳ جهڙو ڇڻو ڇوڻي
 تان بندي ٿي بندگي ڪوندر وڃي مان گولي
 سڪ تنهنجي سوراخ ڪيا سي ڦڦڙ ڏس ڦولي
 جيڪي ٻاجه منجهان ٻولي- ما خبر رسائج خير جي.

۱- ڪم ڪانگل ڪر بت، اڄ عجيب آهن جي
 آهي ويهه اڱڻ تي لٽو سڃاڻي لات
 آهن هوند حمل هوي اڄ ٻرين ٻر پات
 نان ڪانگل نهنجو وات، مصري مان مٺو ڪر پات

۴- ڪلهوڪر هي ڪانه، تو ڪيانتو خبر ڏئي
 اهو ويهي اڱڻ تي ٿو ڪري ڪان ڪان
 ٻولي مان ٻروچ هوي سام ٻروڙي مان
 حمل ڏسي تو هنيان، آيا ڪي آيا ٻرين

مختلف

۱- هيء هيء هيء عالم، محبت وڃي ملڪ ميان
 چئي ٿو ڪمال هو آڏي لاء لاء لاء
 حمل چوي هن ڳالهه جو ڪونهي مٿي مٿي
 ڪو جو وريو واء، ماڻهو سڀ مڃي ويا،

۲- جن ٻيو ٿي جيء، سي اڄ ٻوڏ نه ڇوڻ ٻاجه مون
 جن ڪارايو ٿي خوشي مان سي پاڻي چوڻ نه پيء
 هوڏ هن هونء حمل هوي هت حال منهنجو هيء
 رحيم رب ريء، ڪير اڄ ڪنهن تي ڪري.

- حمل هوي هن جو ويهي ڪم وڃي
 تان دل لڳي دوستي جو چا مله آهي مقدار
 تان اندر مان عقل چيو لفظو هي نروار
 جي لڳي نه لک هزار، جي ٿي نه ٿڪو ٿي نه لهي.

۴- مڃڻ مڃوڻي سڪ. سڪ ۾ لاند مڃڻ جو
صورت سڪ مڃڻ جي سڪ ۾ ڪيائين لڪ
ماڪيان مڃي پائيان ۽-ريمان منڌي پڪ
هٿيون ۽-سڪ ۾ حسن منجهه جدا ٿيو.

۵- ٻارائي ٻارن مان، ويٺي ڙي ويٺي
گڏيل هئي گمان ۾ سا پٿري ٿي پئي
ڪوڙي لات لاس جي لائن ٿا لهن
سڪ لٽي ڪاغذ جيان اهلن اڳيئي
مڃت لڏي ساڪ مان ڏک وٺي ڏيئي
دوست قري دشمن ٿيا-جانب ها جوئي
حمل هڻ ٿيئي، ڪنهن ڪسي سور مٿاڻيا.

۶- الپلا اڙنگ خيال وڏي مان خان هئا
جن ٿي ڪونه ڪڏيا تازي تيز ترنگ
ماري ملڪ مڃاڻا، جن ويرين پاڻي ونگ
مهمين ساز سرود هئا راڳ رهائون رنگ
نجا هائي حمل چوي ليرن منجهه ڪرنگ.
اهي لعل لنگ، کائي ڪاڪ ڦٽا ڪيا.

غزل

زلف ڏنگا ابرو ڏنگي
گفتار ڏنگي، رفتار ڏنگي
جنهن جا هولدا چار ڏنگا
لاچار هولي ڪم ڪار ڏنگي
ڪنن آهي جاءِ جهڙي
شهر سارا ۾ شور شور
جت ٻار ڏنگو، اغيار ڏنگو
وهنوار ڏنگو، بازار ڏنگي

۲- سکر کنهنجو فریاد ملي
 * سکر کنهنجو داد سکري.

جت سوار ڏنگو، سالار ڏنگو
 دستار ڏنگي تلوار ڏنگي

۳- سکر اچي سکر وس تنن کان
 سکر سچو رک هوڻي حمل
 جت دستار ڏنگو عملدار ڏنگو
 سکر تلوار ڏنگو، سکر سکر ڏنگي

ڪافي

آبل مونسوت آءِ، منهنجي ماءُ

توسان گرهيان گالهڙيون

۱- مٽي هٿس سچ تي ڏٺو سور سماءُ

توسان گرهيان گالهڙيون

۲- ڏولگر ڏورن آيو جيڏيون جتن لاءِ

توسان گرهيان گالهڙيون

۳- پاڻي پائڻ ڪچي ۽ هلاڻ هوت وراڻ

توسان گرهيان گالهڙيون

۴- پانهپ ري ۽ پوڄ سان حمل حج نه ڪاءُ

توسان گرهيان گالهڙيون

محمد صديق سومرو

محمد صديق فقير، جنهن کي صادق قدر به سڏيندا آهن،
 ۽ ڇڏو درويش ئي گذريو آهي. هو ذات جو سومرو هو *

ڇوري ناري جو رهندڙ هو. ”صديق فقير“ قلندر رضه الله جو مريد هو، جو ان وقت جهوڪ ميرانيور ۾ شاهه عنايت الله صوفي جي مسند تي ويٺل هو. مرشد جو مٿس ڏاڍو راز هو ۽ قادر جي نامهارن خليفن مان هو. صديق فقير ميرن جي صاحبي ۾ ڄئي ڏئي، ميرن جي آخري دور ۾، هو هڪ مظلوم عورت جي ڏُر ياد تي، جنهن کي ميرن کان ڀورو داد نه مليو هو، کانئن گهڻو رنجيده رهيو. اڀستانين، جو کين بددعا ڏيندي هيئن فرمايائين:-

پورا اهي ٻيل، ساري سنڌ صديق هئي
 ٻارو هائي ٻيل، ٻڏي نه ٻڏئي جهڙي.

فقير جي بددعا اثر ڪيو ۽ حادثي ميرن جي صاحبي ۾ ختم ٿي ويئي. صديق فقير به حادثي وفات ڪئي. - سندس تربت ڇوري ناري ۾ آهي، جتي سال بسال وڏو ميلو لڳندو آهي

صديق فقير جي بيتن ۾ هڪ ڪتاب آهي، جنهن کي ”صديق فقير“ جو رسالو سڏيندا آهن. ان رسالي ۾ گهڻا بيت ”شاهه پٺاڻي“ جا ۽ ٻين مگهڙ شاعرن جا ڏنل آهن، ۽ بقول مصنف ادبي تاريخ سنڌ:-

”رسالتي جا بنا نالي ڏوهيڙا، جن مان گهڻو انداز شاهه جي رسالي ۾ ڏنل آهي ۽ ٻين شاعرن جي نالي وارا ڏوهيڙا ڪڍي ڇڏيا ته باقي صديق فقير جي نالن وارن ڏوهيڙن جو انداز تمام ٿورڙو وهي بچندو.“

انهيءَ ڪري مون ”رساله صديق“ جي انتخاب کي ڇڏي ڏيڻ چڱو سمجهيو. مگر هاڻي گهڻي جستجو کان پوءِ ”صديق فقير“ جي هڪ تصنيف ”دردنامو“ نظر مان گذريو، جنهن ۾ شاعر جو

صحیح ڪلام موجود ه. ”دردنامو“ جو جامع ”فقير نورالله“ جهوڪ ميرانپور جو طالب هو، جو صديق فقير جو همعصر هو. ڪتاب صوفيانہ تعليم سان معمور آهي ۽ نهايت محنت سان تيار ڪيل آهي. هر هڪ صوفيانہ ذڪتي بيان ڪرڻ کان پوءِ ”صديق“ فقير جا بيت ڏنا ويا آهن. ڪتاب جي پڇاڙي ۾ جامع هيٺيون مختصر تعارف اصلي مصنف ۽ ڪتاب جي لاءِ ڏنيون ٿيون:

هي رسالو ”دردنامو“ مرشد حضرت مخدوم فضل الله شاه قلندر صوفي، قادري جي خليفه صديق شاه، جنهن جو نالو محمد صديق فقير سومرو هو، جيڪي ڏهڪ ڏنا ۽ عروج ۽ نزول جي مقامن ۾ غيب ڏنا، ۽ ٻيا ڪي نڪتا وحدت جا نصيحت سان ڀريل پنهنجي حال جا ٿي ڏنا، سي مٿين حضور جي روبرو بيان ٿي چڪا آهن. اهڙن مان جي مرشد جي نظر ۾ قبول ٿي ويا، ۽ انهيءَ وقت ۾ جيڪي لفظ انهيءَ حال موجب حضرت صاحب جن پنهنجي زبان مبارڪ مان ٿي فرمايا، سي سڀ جنسي سال ۱۲۲۴ هجري ۾ ٻين خليفن جدا جدا ڪاغذن تي لکي ٿي رکيا. تنهن کان پوءِ هن شائق نورالله صوفي انهيءَ ڪاغذن کي گڏ ڪري گهٽ وڌ لفظ پنهنجي حوصلي موجب لکي سال ۱۲۲۶ هجري ۾ رسالو جوڙيو.

مٿين بيان مان خبر پوندي ته ”دردنامو“ ۾ جي بيت صديق فقير جا جمع ٿيل آهن، سي قلندر فضل الله صاحب جو انتخاب ٿيل آهي ۽ هت اهڙي انتخاب ڏجي ٿو.

صديق فقير جو ڪلام صوفيانہ نڪتن جو حامل آهي. وحدت الوجود جو نقش جو تصوف جي اندر گهرو ٿي چڪو، ان جي اکيون پوئيل تقليد به صديق فقير جي ڪلام ۾ نظر ٿي آهي.

* هي ڪتاب ميان غلام علي مسرور کان مليو.

ان جو وٺو سبب هيءُ آهي ته هو ان بزرگ جي طريقي ۾ ارات رکندڙ هو، جنهن جي چشمي جي آبياري، فقط وحدت الوجود جي نظريه کان ئي ٿي هئي. جنهن نظريه جي وسعت پنهنجي اندر وڌندي وڌندي وڃي گجھارت جي منزل تي پهتي هئي. مثال طور:-

الله چڏيائون اوري، پرانهون پنڌ پيا،
بنا نالي سهرين، اڃا ڪي پيا،
واڪيندا ويا، صادق پڌرو سنڌرا.

مٿين بيت تي نظر ڪرڻ سان خبر پوي ٿي ته جيڪڏهن ان کي ڪو گهٽ علم ۽ سطحي خيال وارو پڙهندو ته يقيناً گمراهيءَ جي مار ۾ وڃي پوندو، جيئن ڪيئي پنگوڙا، رنگ جي بهالي کي پيءُ الله تعاليٰ جي شان ۾ پنهنجي بيوقوفن ۽ جهل جو اظهار ڪندا آهن ۽ اهڙا بيت سندس جي طور ڪم آڻيندا آهن. حقيقت ۾ صديق فقير، هن بيت جي اندر، ”فناي المرشد“ جي رنگ ۾ نظر اچي ٿو. خدا جي ذات ته پنهنجي جاءِ تي اٿل آهي، مگر ان جي ذات کي - پيائائڻ وارا ڪي پيا آهن، صوفين وٽ انهن جي حڪم جي تعمل، الله جي حڪم کان وڌيڪ رتو رکندڙ آهي، ڇو ته اهي ئي ته انسان ذات کي خدا جي ذات سان سڃاڻائڻ جو فرض ادا ڪن ٿا. اهي آهي شخصيتون آهن، جن پنهنجي نالي (هستي) کي نفي ۾ آڻي ڇڏيو. اهي جي نقعي جي اندر آيا، انهن وٽ پنهنجي رهبر جي رهبريءَ کان سواءِ، ٻي شيءِ ئي ڪهڙي رهي ٿي. مگر سوال آهي ته اڙي گجھارتن ۽ ڏي ڏريءَ کان عوام کي ڪهڙو فائدو پهچي سگهي ٿو؟ هن صوفي شاعرن جي ڪلام ۾، جتي اهڙيون مونجهاري پيدا ڪندڙ حقيقتون موجود آهن، اتي وحدانيت ۽ رسالت جو به کليل لفظن ۾ اقرار آهي. جيئن صديق فقير چئي ٿو:-

(۱)

نالی ۾ نالو ٿيا، پرين ۾ ي پسن،
آهي احديت تن، جي واحدئون واحد ٿيا.

(۲)

احد ان اڳي جو هئو، سو سڀ هئڻ سلسلو
پسن منجهان پڌرو، نبي نور ڪيوس
مظهر صفت ٿيوس، هرڪا قدرت ان جي.

هنن متضاد حالتن کي ڏسي، هڪ ٻي رڍا نقاد، هن راه
تي ايندو ته، اهڙن صوفين وٽ يا ته فڪر جي ڪابه وڪسانيت
وجود نه هئي، يا ته پنهنجي حال کان مطمئن نه هئا، جنهنڪري
وٺڻ، فقط هڪ معذوبي ڪشمڪش هئي، جنهن آبي ڪوبه اعتبار
ڪري نٿو سگهجي. (۱) سندن منزل يا مقصود ڪهڙو هو، اهو
اهڙين حقيقتن سان ڇڪجي وڃي ٿو ۽ سندن ڪلام، عوام وٽ
تخييل ۾ فڪر جي صحت پيدا ڪرڻ بدران، گمراهي ۾ جي بيماري
پيدا ڪري وجهي ٿو. بهرحال تصوف جون هي حقيقتون، ان وقت

(۱) هڪ روايت آهي ته هڪ ڀيري، سچل فقير جي هيءَ
ڪافي صدیق فقر ٻڌي:-

آءٌ نه ڄاڻان ذات، ڪو سونهون مون سمجهائي.

صدیق فقير جواب ڏياري مڪمل:-

مـمـد، و رسولـه، آءٌ۔ اصلئون ذات

اڀ نه ٻولچ ذات، آهين ٻانهي ٻاروچـل جي۔

هيءَ آهن متضاد حقيقتون! واللہ اعلم بالصواب.

کان، جڏهن ان فلسفہ پيش ڪرڻ ڪوششون ڪيون آهن، هـ. پيشه
فني ۽ لاديني جو دروازو کولسڻيون رهيون آهن.

سهجي نظر کان، راه ذباج ج قصو گذريو آهي، جهن
۾ صديق فقير جا به ڪي بيت موجود آهن. اهي ٻارهر راتين جي
سلسلي ۾ آهن، جن ۾ راه ۽ بيجل جي گفتگو آهي، مثلاً:-

جهن رات چڪائيو، سالڪ سوري ساز
گاپائين ڪڙهه، گر ناري، تنهنجي آه ڪيو آواز
صلاح سان صادق چوي، راجا مڃ تون راڻ
ته دائر رهين دسارن داور جي دربار ۾.

حدا بهتر ٿو ڄاڻي ته هي بيت صديق فقير جا آهن به

يا نه؟

انتخاب

(۱)

هو جي ٿورا سڄڻن، سي مون پانپان سور،
بهتيس تا نه پور، ڪم ڪڍيندي تن جاء.

(۲)

روئي رجهائج، گجهيون گر هي ڪالهون،
بهت سان پهاائج، ليلان بهنجي ڪانڌ ڪي.

()

مون پاپو مون سان، ماعت نه ويندا مهرين،
مادر هئا مهربان، موت ويسلي وڃائيا.

(۳)

هيسر سان ڇاڳ، ڪئي تنهنجي ڪانه سري،
لا ۾ لڪي وڃ تون، هو ڪي حل ڪري،
سر تي پير ڌري، هـ. ار وڃاه هڻ جو.

(۵)

شڪاري شعور سين، ڪوڙين هٿا ڪي،
سڃاڻي صورت ڪي، وسهي ويٺا سي،
ڪنڀائون الف - ن - ي، عقا آندئون ڪيڪي.

(۶)

سي ويڙهي نه واهرو، حي مان پادبان مٽ،
سورن سڌي مٽ، پاڻان پاڙهي هليا.

(۷)

شڪاري شڪار و، پاڻ وڃائي ويه
سري سل - قصرد ڪي، عقا اهڙو ڏيه
سجھي جو ماڻيھ، اٻان ڪيئي شڪاري آيا.

(۸)

وعدو وس ڏينھن، جي مون مارن سان ڪيا
ڪڏڪن منجه، هنين، پاڻان ٿين نه پڌرا.

(۹)

ولوڙي مٽ مان، ڪنھن جو ڪف ڪڍيو
توري ترازو سين صورت منجه، سڃيو
مٽ جو مٿل نه جڙي هو ڪو قطرو ڪوثر جو
ميءَ جو مله نه ڪو، سر تان ڪاڻي ڪاڻ ۾

(۱۰)

ديا جي وجود کان، تن ڪاڻهي قالب ڪاڻ
تون هت ۾ سين ماڻ، هو الستون اڳي ٿيا.

(۱۱)

صورت پاندر شیخ کی معنی مڑیوئی
 دیو ثابت سیوئی، حق حقیقت جنهن کان.

(۱۲)

مڑیوئی منهن دیو، هاش دیو حیران
 حوگی سندی جـ وہ بر سیوئی سبحان
 کعبو ۽ قرآن، کبڈهان ایسی نیشیان.

(۱۳)

معنی مثل نـ جـ ڈی، عجب آہیر ای
 ڈیو ذہن نـ سہرین جـ ای دیو جی
 ہائی دیو ہی، ہو و ہن دیو ہن کان.

(۱۴)

سارنگ سکی وچ کی، وچ وھی منہ، کین
 نا سک سنیہا ذہن، ہرین ہاش لکائیو

(۱۵)

وچون و سـ ہرینون، ہریان ہڈ ہری
 ہو کڑکا ٹو کری، ککر جو کپار ہ.

(۱۶)

سو سیوئی سبحان، جو تو جگ نـ جاتو
 عقل سین اللہ ڈی پیر نـ کنهن ہاتو
 مندو نہن ناتو، پوری کی پانگی ہو.

(۱۷)

کڈھن کڈھن کاپری، دن کتن ہر کاش
 اچو چون اوجہ کی تہ ہیء ست م کٹج ساش
 ہی ہی منهنجو ہاش تہ کنهن ہر کاشو اکھنی

(1A)

تراها توکسي تار م ا—دي وڌو مڪن
ڪٿي تنهنجا ڇڙو—ن ڪٿي تنهنجا پٺ
ڏوٽيون جوڙيو جن، تن ڪيئن وٺن وسري.

(19)

تہ مٹی میں چھپیں، جن ودم ہت آئی
ہارون بن جہا گیا، جیش جیش تک تائی
انہی لٹی ہائی، تو تران کن کن تی

(7.)

صاحبِ ہذا سیر ہو، کچھ گل بھی کٹی
 سب مار بھاڑا مائے کسی تک تائیو ٹی بی
 ہیں، بھٹن کسی، ح س وس و بچارن چل دیو۔

 (r_1)

ماربائون منصور کسي ڏي ڇٽائون پاڻ
هي هي ڪوئي هاڻ، هيءَ پروڙي ڪا ٺهڙي

(११)

‘خندان اگهي سا هئي، سوڌي سا صفت
اها اشارت، ساندين گهڻو سموري،

(۷۷)

احداث اڳ جو هئو، سو سڀ هئڻ حدوس
پس منجهان پڌرو نڀي نڀو ر مڪيوس
مظهر صفت ٿيوس، هرڪا قدرت ان جي.

 (Y_{π})

ٺاٺي ۾ ٺالو ٿي، پرڏيڻ مٺي ٻڌيڻ
آهي اڏيٽ ٿي، جي واهڻو واهڻ ٿي.

(۲۵)

جڙيو آھ جهان ۾، آدم اچا ھير
 قادر ڪن ٺڪرن ۾ن، نڪاويل نه وير
 ڀرتئون ڪڇج پور، مناسي صديق ۾ن.

(۲۶)

سمهي سمهي مڱڻا، اچا اڻ ن ھير
 نياڳا ننڍون ڪرين، ڊکھا ڪيو پير
 وڏي ڪنھن ويسر، مڱي ويا مڱڻا.

(۲۷)

مومل مٺي مرندڙا، مٺسي ڪو سلام
 ڀڳس سڪ صديق چوي آس نه آرام
 ڪٽل ڪي ڪلام، موني آس منھن ۾.

(۲۸)

صوفي مين ۾ آڳرو، ٻيا مڙوئي پوءِ،
 ٻهڙي صفائي صوفي ڪي، تهڙي ٻي نه هوءَ.

(۲۹)

ويا جي وجود کان، قالب ڪانهي ڪاڻ،
 تون هت پسين هاڻ، هو الستون اڳي ٿوا.

ڪافي

ٻاروحي جي ٻولي مٺي مان سگهي ٿيان

- ۱- وامڪا ڪندي جا وٺي ٺڪر کان نولي.
- ۲- آهيان آري چار جي گولن جي گولي.
- ۳- روئي رنگين ايس رت ۾ ڇٽن سان چولي.
- ۴- صادق انهيءَ سوري جي ٺو ٺو ٺو ٺولي.

کافی

- پورھت ئی ہائی یربان جی مون پورھت کس.
- ۱۔ سر کی کریبان سینھون پیو ڈیٹی ہن.
- ۲۔ سامہ و۔ کریبان صدقو مٹان ہرین.
- ۳۔ ڈوری پ۔ ژان نہ آجی حی و حیابو جن.
- ۴۔ اہڑا حال ہان جی صادق سی سڈجن.

ہوان فقیر

مراد فقیر کہلڑی حی صوفی رضہ مائن مان وڈی معام
جو صوفی و شاء تی گذریو آھی ہو روحل صوفی جو سلسلی
و مرید ہو فقیر مراد نہ فقط سندس ورید ہو پر سندس ہمشرہ
فقیر روحل حی نکاح و ہئی جنھن کری ہو سندس عزیز و
ہو. روحل صوفی کی ان بی بی مان بہ پت آیا. ہک جو نالو
خدا بخش و بی جو دریاخان ہو.

مراد فقیر، روحل فقیر مان گل، نہجی حیاتی جو گھلو
وقت، لڑ حی حصی و گذریو. ہد مات جو پت آ، طرف مشہور
آھی، ہنی روحل فقیر گھٹتی سجادا و ریاضتون کون ہیون.
مراد بہ ان پت و رہی، مرشد جی گھٹی خدمت کھٹی جیئن
چوی تو:-

”ور بسی ہدسات چو، ہن ہٹج ہالار
جی ہو ون ہیکاندا یار، تہ ڈکیا ڈینھن نہ ساریان

سنتہ جی طوائف الملوکی جو دور، مراد پنھنجی اکس
سان ڈلو مدد خان پنڈاں جی مصیبت جاسنتہ جی شان اپی کڈکی
ہئی، انجی شکایت پنھنجی شعر پر ”ہیئن تو کری:

”باری مدد مکن دور کرو،
چوڑ وچی ملکہ نرید بہان“

ڪلهوڙن جي حڪومت جي تباهي کانپوءِ جڏهن سنڌ جي حڪومت ميرن جي قبضي ۾ آئي، تڏهن راجا فقير، خيرپور جي حاڪم، مير بهراب خان جي خواهش موجب، اچي حڪومت ڏيئي جي ڀرسان، ڪوٽائي نالي ڳوٺ ۾ وڃي رهيو. ان وقت مراد ۽ صوفيءَ سان هو. ڪوٽائي ۾ صوفي کي ميرن جي طرفان ڪيتريون ئي زمينون سندس نگر جي خرچ لاءِ مليون. مراد فقير مير صاحبن جي انهيءَ سلوڪ کان بيحد متاثر رهيو. پنهنجي شعر ۾ ميرن جي صاحبي جي هٿن ٿو ساراهه ڪري ۽

باري پروردگار، ڪو وٺ ڪامل ڪڪارين هو

ناريون ٽاپرن جون ٿيڙيون باغ و بهار

سي مرڪن شال مراد چوي سنڌ صوبا سردار

جن کي ڏلو ڏيهه ڏانار. مرڪائن خان خوشي سان

ان وقت ڌاري ڪوٽائي جي لڳ هڪ سيد نالي شڪر شاهه رهندو هو. ان عرصي جي وڌندڙ ترقي کي سهڻو نه سمجهي، قدن جي رنجائش جي پوئتان اچي پيو هن کي پيو ته وڃه ڪونه ملي سگهيو، پر پنهنجي مريدن جي همراهي سان فقيرن جي زمين تي قبضو ڪرڻ شروع ڪيائين. مراد فقير کي هي ڳالهه نه وئي، ۽ هن چاهيو ته ”شڪر شاهه“ کي پنهنجي ڪٽي جو بدلو ڏجي مگر انجي ڪڏهن راجا صوفي کي پئجي وئي، جنهن مراد فقير کي اهڙي قدم کڻڻ کان روڪيو ۽ هدايت ڪيائين ته، ”وڙهه نه ڪنهن سان، نفس پنهنجي سان وڙهه“. مريد مرشد جو چوڻ دل سان اهڙو نه هٽايو جو هن واقعي کان ٿورو پوءِ وفات ڪري ويو. مراد فقير، راجا صوفي جي زندگي ۾ ئي جهاڻ لائي کان لاڏاڻو ڪيو. سندس عمر ۵۷-۵۸ ورهين جي لڳ ڀڳ هئي. کيس ڪوٽائي ۾ ئي دفن ڪيائون.

سندس شاعري

مراد پنهنجي دور جو بلند درجي جو شاعر ئي گذريو آهي

هو پارسي ۽ هندي جو وڏو ڄاڻو هو. پارسي ۾ سندس مڪمل ديوان آهي، جنهن ۾ تصوف جي باريڪ ڳڻتن جي گهڻي اڀار ڪئي اٿس. ”هندي شاعري“ ۾ هو پيش رو ”روحل فقير“ کان ڪنهن به ريت گهٽ نه هو. هندو هندي شعر به پارسي شعر وانگر گهڻو لذت آهي.

”سنڌي“ ۽ ”سرائڪي“ ۾ سندس گهڻو وڻندڙ شعر موجود آهي، جو گهڻو ڪري تصوف جي صحفائين سان ڀريل آهي. ”سنڌي بيت“ اخلاقي رمزن سان ڀريل ۽ نهايت فصيح آهن. سنڌي جي شاعرن ۾ مراد جو درجو گهڻو بلند آهي. هن هڪ انتخاب ڏنو وڃي ٿو، جنهن مان خبر پوندي ته ڪيتري قدر نه هو عالي ظرف انسان هو.

انتخاب

(پارسي)

۱. ساقيا ده شراب ثابت مرا که بر آرد هم حجاب مرا
گرچه ام الخبث میخواند لیست ازین صواب مرا
طبیب عشق درد خود گفتم ”می خور“ گفت در جواب مرا
در ره عشق به میکساری تا سر کرد اضطراب مرا
گر رود سر ”مراد“ رفتی ده نیست پرواچنین حساب مرا

۲. به نیروئی قدرت ۽ صنعت گری
که کسی را نباشد بتو همسری
قلم قدرت حق نقش بسته بر آب
تو بی مثل صورت جهان آفری
ز پشت آوری نطفه در شکر
تو آن نطفه را در شکر پروری
که پیش از تولد شلی آن سر

زخون به پستان تو شیر آوری
 چون پرورد شد به به عزو ناز
 نهی در دلش نور داد-شوری
 بلطف تو چون در بلاغت رسید
 بروئی زینش دهی سروری
 چو از خود دمد رزق رازق "مراد"
 تو از بهر روزی چه غم میخوری
 ۰۳ قدر خود را چرا نمی دانی
 ذات قدسی کمال انسانی
 خود پرستی مکن که خود بینی
 کار کفر است در مسلمانانی
 از خضر آب زندگی نه طلب
 که تو سر چشمه آب حیوانی
 کنج عزت گرین که خواهی یافت
 در گدائی "مراد" سلطانانی

رباعیات

عشق در دل چو چشمه آب حیات
 میخورد خضر وقت در ظلمات
 عشق عجمی دم است روح الامین
 بل "مراد" عشق قاضی الحاجات
 ۰۶ آب و آتش، باد و خاک از که زاد
 در طبع آن اختلاف چون فتاد
 چوهر اندر جسم آمد از چه سود
 باز گشتن او بود حاصل مراد.

ھلڙي شبن

عالي موري پا مڪون سيهو جا مڪهو
 ڪيون بهين آنا لم ڪاهي ڪو بيٺو رهيو
 هر ٿو تمھاري چيزي - ڪاري ۽ ڪرنا ميري
 بالر پدس ڄامڪي ميري - سده ڪيون نه لھيو
 ويٺي ڪرون توھي - موهن ملادو موهي
 پل پل ڇائون توھي - ويڪه مڪه دنو
 مس مس گرھ لڳائون - من ڪي مراد پائون
 چپ ملي دڪ بهنجن - منو مڪھيو

”سلڙي“

تصوف بابت

- ۱- سامن مڪه مراد چوي جا پر پٺڻن
 اچن اجل سامھان سر جو سانگ نه مڪن
 جن ڪي موت مشاهدوسي رتي ڪين رھن
 ماضيت مڪي نه سھن، پلڻ برابر ۽ وري جي
- ۲- جي سامن ته پار، اندر باھ ٻروھ جي
 مٿي مچ مراد چوي ڪئي پٺڻن پچار
 ته جيئري جانب نه مڙي توڙي حبالا ڪري هزار
 دوسائي درٻار - ٿا مٿا مڪن مشاهدا.
- ۳- جي اچن ته اچ، اٿي اچ مراد مشاهدو
 ٿي پروائي جنن، رنگ ڀريان جي رڃ
 ٻيئي مرڻ م مچ، اٿي مر جي مٿي سھرين.
- ۴- جي اچن ته آءُ، اٿي اچ مراد مشاهدو
 ٻو تون پروائي جنن مٿي عشق آگاه
 تومن ٻي م ناءُ، اٿي سو جي مٿي سھرين.

- ۵- جي تون عاشق آهين ته وڃي سور وهاه
سدا سڪ ٻرين جي اندر روح رهاه
اکين منجهه مراد چوي ڪر ڄاڻب جي جاھ
ٻليل ۾ تون پاھ، سرمون مھرين جو.
- ۶- جي تو سڄي ماھ، آھي سڪ ٻرين جي
نه مڙج ۾ ملامت کان هي رهبر ائيني راه
ٻڏي ٻوڙو ٿي، تون ڪنهن وجهه ڪپاھ
ڪڇ ڪنهن سان ڪينڪي جا وٺين ۱- واھ
جو صبر ريءَ صلاح، ٻي ڪانهي سور مراد چوي.
- ۷- مٿن جي ست مراد چوي تون هٿين هڏ ۾ آڻ
سو لڪر لوڪي ڇڏ تون جنهر پاندي ٻوڙو پاڻ
ته ڪنهر ڪڇن ساڻ، توکي ٻيهر ٻاري ڪينڪي.
- ۸- مٿن جي ست مراد چوي هٿن آڻ ۾ هڏ
ٻانڊو ٻچ ٻرم جو هي لڪر لوڪي ڇڏ
ته ڪنهر ڪڇن گل، توکي ٻيهر ٻاري ڪينڪي.
- ۹- هڪ وار نه ڏٺو ٻار، جو ٿو واپون ڪرين وصال جون
ڪپهه نه قطري جيترو دل اندر ديدار
لافون اڳيان لوڪ جي ٿو هٿن لڪه هزار
لعنت الله علي الكاذبين هي ڪوڙن سين ڪار
ٻيڙي نه ٻاڙ، نه ته ملي ماڻ مراد چوي.
- ۱۰- دنيا ڪارڻ دين ڪي، ٿو ورسو وسارين
ڪسي بازي بالورا هٿين ٿو هارين
ماري من مراد چوي، جي وحدت ڏي وارين
ته هوند ڇاڏي نهارين، تاڏي ڇڻن پسين سامهون.
- ۱۱- ڪهڙي ڪهڙي سرڪو، ٻر رهڻي ڪين رهن
ذات نه پرجهڻ ٻانهني ٿا ٻڏيو بات ٻڪن

سي من مراد چوي لڪا ڪن لڪن
 نوڙي ڪوڙي مڪر ڪن، تان بي ٻارين آهڻ پٿرا.
 ۱- هنڪي عشق جا ڳائڻو، هي نين ننڍون نه ڪن
 بي پيالا پر ٿيا هٿون جبين
 صورت مهين هي اٿي بهر پسن
 مراد مرادون تن، پر گڏي پوربون ٿيون.

سر سهڻي

- ۱- جنهن کي عشق اٿاريو سا سانگر ڪري نه ساه
 موٽن تنهن کي سهڻو پسي دور درها
 جهلي رهي نه جهول ۾ ڏي لهرين مٿي لاه
 ساهڙ جي صلاح، وڃي ملي منڏ مراد چوي.
- ۲- هن مٿي مٿي مهراڻ جو لڪو آر نه ٻار
 لهرين ٿيڪو تاهڪو اونهو جت اجهار
 هن تاري کي تار ۾ جئن تارين تئن ٿر
 سهنجي ساڻ ميهار، ڪج ملاقات مراد چوي.
- ۳- جن کي سڀه ڪج جي مي ترهي تات نه ڪن
 ڪين نه ڪاڻ ڪنڀار جي پلي تي نه پلن
 رکي روح رضا تي طالب ٿر تون
 مي محبتي مڙن، وڃي محب ساڻ مراد چوي.
- ۴- توج، ڪير ترس، محبت جي مهراڻ ۾
 ڇڏيندي هرکي خوف ۾ ٻانڄ خس
 ويئي ساڻ مراد چوي روز رهاڻيون رس
 پاڻ درجهي پس، جو آئي ساهڻو ساهڙ اوڙو.
- ۵- جڏهن سائين سانير، تڏهن سانير ٿي سهڻي کي
 وٺون ور آئي ڪري وڃي پئي ويرين ور

جا گهڙي ڪر ڪنن ۾ تنهنجي قادر لهج ڪر
سائين ميڙ سهر، منجهون مهر مراد چوي.

۶- ٻيلي تي م پلاء، جنهن ڪچي مون ڪين ٿي
نوه. نهنجو ترهو ٿو لهرتون لس لنگهاه
ڪهڙو پو پرين جو جي پڙي پاڇه سندياه
اهي پرين پاڻ پساه، نه ٿي مهت مراد چوي.

سوسٽي

۱- تڙ تڙ ڪم نور، ڪيچ ڪهاڙي ڪي، وڃين
لڪي هاڙهي هوت وڏو، نڪي حب مگور
مونئي وڃ مراد چوي پوري منجهه پنهور
لاحق ڏيهه ۾ ڏور، اٿي دل ۾ ديرو دوست جو.

۲- ڪاف ڪهاڙي ڪاڻ، ٿي ڪوڪون ڪرين ڪاڻڻ لاه
جن پرين لاه پنڌ ڪرين سي تان نوڻي ماڻ
مونئي وڃ مراد چوي اوگي سڌ آڇڻ
پهي ٺاهج پاڻ، اٿي دل ۾ ديرو دوست جو.

۳- درست پنهنجي دل ۾ سڄڻ ڏنو جن
وهن تنڪي وه ٿيو نڪي مڪ منهن
مونن مڪن مراد جي محب جنين جي من
هڪ نات نه اٿي تن، پيو اڪنڊين آڏو ورين.

۴- سڌ ڪيو چو سور، پڌائين ٻين ڪي
اوگي اورج مار مان محبتين مڌڪور
ماڻدي ٿي ڪم مراد چوي ڏيهه نه اٿي ڏور
آهي هوت حضور، جي پهي پاڻ ٺهائين.

۵- محبت حبيب سان ڪاٺياريون ڪيئن ڪن
من حق نه رکيو هوت جو، سي چو دعوا دم هڻن

ڪهڙو منهن مراد چوي. وٺي ڪيچ وڃي
شل اوگن نه ڪن، پوي پاهه، پروج ڪي.

۶- اٿي سنڀره سسئي، پير پنهور ۽ جو پس
تائڪي ڏورج ڏونگرين، جانڪي لڳئي وس
مونج ڪي مراد چوي، ڇڏي گنگين گس
من ڪو ڏيئي ڏس، سونهن انهيءَ ماٺ جو.

۷- جن پروڙو پاڻ و وريو تن وصال
وٺي تنڪان وسري ڪاهي، مایا، حال
محو ٿيا محبوب سان ڪپن قيل نه قال
سي ڪيڙا سڀهن نهال، معبتي مراد چوي.

مومل راڻو

۱- تون راڻو تون راجو، تون راڻن جو راءِ
ڪامل قرباني ڪريان سوڍا سڀ مٿانه
تنهنجو مٿ مراد چوي آڻ لهان ڪانڌ ڪٽاءِ
عقل اڳن آڻ نه سرئين سڪائون ڏيان.

۲- سرئين سڪائون، توله منجيون مهندرا
آڻ نه آهن ڪي ڏنڊون ويتر واڌايون
عقل آرابون، اهي منهنجون مٿ مراد چوي.

۳- مٿن سر، ساه، سرور، تڻ سوڍو ساماڻو
ڍٽ پٽ وٺي هڪڙي سڀ راڻو ٿي راڻو
پر جي مون جيئن ڄاڻو، نه ٻيو محب مراد چوي.

سر هارڻي

۱- عمر ڪر م ماڻ، پسي ڪوٽ ڪچهريون
هي سڪ سانگي سورا ڪين هلندو ساڻ

هت واپون ويندو وسري جت پاڪ پچندو پاڻ
نه مونکي مير اماڻ، ماروڙن مراد چوي.

۲- عمر ماڻ م ڪر، ڀسي ڪوٽ ڪچھريون
هوندي ڪين عيشه هي دولت دنيا زر
ماھين مڙا، چوي ڪڇ ليڪ نظر
”ڪل يوم بتر“، هي سن قول ڪنن سان.

۳- هن منهنجي حال، مڃ نه آهي سوڀري
نعم اقرب الي، واحد ڪم وصال
ڀسي نور نسورو ٿيڙا ٺيڻ نهال
ڀلي ڪمڙا پال، گڏاها محب مراد چوي.

نوري

۱- ڪني ڪوڙهي ڪوڙي نوري نمائي
ٿي اُٿي چٽ مڇي جي جنهن مان ڪيڪ هائي
اڄ سمي ڄام سهاڳ مان ڪئي راڻين جي راڻي
ما سرڪي مهاڻي، جنهن سڀ مه ڀي ۾ مراد ڪيا

۲- مر مرڪي ملاحن ۾ نوري نوراني
جنهنجي جهولي ڇنڊ جهلي ٻيو سمو سلطاني
تنهن مه ڀي ۾ مراد ڪيا سمي ٺاڻي
جي هئا ڏيه سدا ڏاڻي، ن جو ڏيهه آهي ڏاڻي ٿيو

ليلاڻ

۱- ويڄاري ويسام آيو ڪوڙو جي ڪوڙن تي
نه نه مٿي ڪيئن مٿين تي محب پنهنجو ماه
جنهنکي ڪنڌي ڪانه ڪا ٻي وڻي توڙي وڻ
تنهن کي لڳ الله، دشتون ڇڏم ڏاڙو

- ۲- جو تو هاري پايو هار، سو تان مٿو مور مڪرجو
هن مڪئونرو ڏنيون ڪيتريون ليلا لک هزار
موهي منصوبي سان نر وٺي نار
انهيءَ مهل مراد چوي وياو آئي وار
نه ته موٽي چار چار، دست نه ايندو داسڙا.

گهاٽو

- ۱- ڪوڏيا هن ڪلاچ جا عاشق جي آهن
مي عشق ڪچون جي وات ۾ موٽي ڪهن وڃن
جڪي موت مشاهدو مي چوڻ مراد مرن
آءُ قرباني تن، هن جيتري جيءَ نه ورايو.

ويائي

- ۱- ڏاتر تنهنجي ذات جو نڪو آڙ نه هار
بهڙه ڪوڻ جهان ۾ ٻيو ڏاتارين ڏاتار
دل مڱان ديدار، ڪر سائل سرغراز تون.
- ۲- آءُ گئيندس ڪيترا عين امت نه ڪوه
پر جان صمد لاءِ سنڌ، تان ڪونهي وهم مراد چوي.
- ۳- اوڳڻ عيب اهار، لڪڻ ليڪو ٺاه ڪوه
پر جان سنڌ ستار نانءُ، تان ڪونهي وهم مراد چوي.
- ۴- اوڳڻ گڻيا ڪيترا بعد کان بيان
پر نالو تو رحمان، تان ڪونهي وهم مراد چوي.

پورب

- ۱- گيان گنگا دل دوارڪا ڪايا ڪاشي هن
مي پورب ۾ پچم جا چاڪي پنڌ پين
ريءَ تيرت تا تيرت ڪر، ماري من مراد چوي.

- ۲- سڪ نه ڏي سرتيون ويراڳين ويراڳ
لوهي لا سڪان ۾ ماسڪوبن ڪيو ماڳه
- ۳- گهر چورن جي گهڙ ٻاهر سانگ ڪرڻ ساڌن جا
سڪر جي مراد چوي منهن کي ٽوڙ ۾ مل
مٽيون ڏيئي مر ڪسي جهيڙي جهڻي جهل
پاڻ پنهنجو پل، ته نئين سگت جوڳو جهڻ.

مشترقه

- ۱- چاڪي ڇت مراد سڪر گهاٽو من گهٽ
ساري سرت نرت جا ڏينهن ڏاند وهاء
تھ، تاري ڪڍ تن مون - ره صاف پڙاه
تهان پوء تون لاه، لڳن تيل لفاء جو.
- ۲- سڪر سڪوت روح کي دل پيري پارينس
سره صاف سرت جي ڇوڻين ڇت وارينس
ڀائي پاڪ ڀرت جو ٻلهل پارينس
هو ۾ محو مراد ڪري پي وائي وسارينس
ما ڪا نازي سڪارينس. جهن سان وحدت ۾ پوي.
- ۳- طوطا توکي ڪهڙو اندر قيد قرار
آءُ اڏام مراد چوي هت ماريءَ وڻجار
هڪر هندستان جا جي پسين باغ بهار
ته موٽي سڀ چمار، پير نه ڏئين پيري.
- ۴- نڪر ناهن ڪلهي ڪري ڇڏ لعن تلت
هليو وڃ حيرت ۾ جتي ڏينهن نه رات
عدم منجه مراد چوي جهت ڪانهي جات
نهي نڪو اثبات، هت ٿو پاڻ معافي پاڻ ڪي.

کافی

وارو ڙي وارو ٻار، موت اچي ٻس حال مون
 موت اچي هٿ ڏيڄ مون
 آءِ ۽ مادي نه پڄان سونج سين ستار
 آئي ويل وصال جي آءِ وٽ نه بهان وار
 صبح مندي آسري هوتان ورهون لک هزار
 مونکي اڄ مراد چوي ڏي دوست پنهنجو ديدار

ڪندڙي جا فقير

شاهو فقير

روحل فقير جو پنهنجي وفات کان پوءِ محبت جو ميٺ
 ڇڏي ويو، ان کي سندس پوين روش رکيو. شاهو فقير روحل
 صوفي جو وڏو فرزند هو. ڄمڻ وقت روحل صوفي مٿس پنهنجي
 پيءُ جو نالو ڏريو. روحل جي فوت ٿيڻ کان پوءِ هي فقير پيءُ جي
 سجاده تي ويٺو. هو سلسلي ۾ پنهنجي پيءُ جو مريد هو ۽ پيءُ
 جي پهري ڪندو آيو.

سندس اخلاق نهايت شاهانها هئا ۽ صابر مشهور آهي. ميرن
 وٽ سندس گهڻي هلندي هئي. روحل صوفي جي فوت ٿيڻ
 کان پوءِ کيس ٻه ن کان لوازا ملندا آيا. شاهو فقير جي فوت ٿيڻ جن
 جي تاريخ دستاويز ٿي نه سگهي. مگر ٻه ن کان جي ڪين
 پروانا ملندا رهيا، انهن مان پتو پوي ٿو ته فقير صاحب ۱۸۷۵ع
 تائين ته جيئرو هو شايد سندس وفات آخريين پرواني کان ۴ ٽي
 سال پوءِ ٿي هجي.

شاهو فقير لا ولد فوت ٿيو. سندس تربت مڪنڊڙي ۾ آهي. شاهو فقير به پنهنجي دور جو عمدو شاعر ٿي گذريو آهي. مگر هيءَ وڃي ٿو ته هن پنهنجي ڪلام ۾ گهڻو حصو درياءَ ۾ لوڙهائي ڇڏيو. سندس باقي شعر جو موجود آهي سو مٿين ۽ سڃيده آهي. سندس شعر جو موضوع گهڻو مڪري تصوف آهي.

انتخاب

۱. پنهنجي اکين پاڻ ۾ لٽو پايو جن
وهڻ تنڪي وه ٿيو لڪي مڪ سمهن
سي الٽي پهر عجيب سان ويٺا اورڻ ڪن
شاهو منجهون تن، اچي بوه بهار جي.
۲. اچي بوه بهار جي، جڏهن پرين پاڻ پساو
وئي وڇوڙي رالڙي اڳڻ جو آيو
سو لڏو لامڪان مان گررو دل پٽايو
شاهو سايو، پاڻ پنهنجو پاڻ ۾.

غلام علي فقير

غلام علي فقير روحل صوفي جو پو پو نمبر پٽ هو. شاهو فقير جي لاولد فوت ٿيڻ کان پوءِ فقيري جي مسند تي ويٺو ۽ هيءَ ۽ پاڻ جي نقش قسم تي هلندو رهيو. هي به ڪامل درويش ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڪلام گهڻو نه آهي، پر جو آهي، ان مان محبت ٻيلي جهلڪي.

غلام علي فقير سال ۱۸۳۹ع ڌاري ۾ فرزند فقير روحل صوفي پيو ۽ فقير نواب شاه پٽي ڇڏي فوت ٿيو. سندس تربت پڻ مڪنڊڙي ۾ آهي. کائنس پوءِ فقيري جي مسند تي سندس وڏو پٽ روحل پيو ويٺو. سندس ڪلام مان خبر پوي ٿي ته هو

پنہنجی وڈی پاؤ شاہو فقیر جو گھٹو معتقد ہو۔ شعر ۾ سکھئی گئی
تہ هن کی پنہنجو مرشد سکھئی ملےو اتس۔

انتخاب

کافی

- نہ سکھئی نہ سکھو ہو ۱ رتو عشق جو ہو
۱ - پنڈ تہ انھی ۲ پار ڈی وچی سکھڑین منجھان سکھو
مڑ نہ ملاست کان ڈھی طالب تڑ
۲ - عاشق امان جھڑا ہت چچن اگیان سؤ
نالو گدتم نینھن جو وچن تان تہو
۳ - ہرجھی ڈسج پاٹ ۴ آمی سکھوہ ہو
تون گولہن تہو پنہنجی ساگیو آمین سو
۴ - ہادی اگن آہو ہائی ہرم سپ وہو
شاہو شاہ امان تہی سکھم اھی سکھو
۵ - غلام علی عشق ۶ وچی پنڈم ہڑ
گولہ ہریان گچھ می کٹھنکی سکھو ہڑ۔

کافی

- مارن کی، سانگین سکھوسا : ساری وہان سکھن وساری
۱ - اللہ شال عمر، ویڑہچن کسی واری محبت تن ماری
۲ - ڈوٹیڑا تان ڈیہ ۳ ڈائر ڈیکاری
عشق جی آری
۳ - شاہو شاہ اسانکی ہرتون ہر پباری
نظر نینھن نہاری
۴ - آہز سکھ سکھ تہی وڈا مون واری
مولا اگہ نہ ماری

۵ - غلام علي ۽ اُن ري ۽ گوادر منجهه گهاري
هت گهڙي نه ٿڌاري

دريا خان

دريا خان ڪنڊڙي جي شاعرن مان، پويون مگر بلند درجي جو شاعر ٿي گذريو آهي. هو روحل صوفي جو ننڍي ۾ ننڍو پٽ هو. جئن مٿي مراد فقير جي احوال ۾ ذڪار ٿيو ويو آهي، دريا خان جي والده، مراد فقير جي پٽ هئي. دريا خان پنهنجي ارادتمندن ۾ وڏي عزت جي نگاه سان ڏٺو ويندو هو ۽ کيس دولهه دريا خان، ڪري سڏيندا هئا. ”دولهه“ جي معنيٰ آهي گهوت. انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته هو الاهي محبت ۾ رڳو گهوت بڻجي ويو هو. پنهنجي والد روحل صوفي جي موت وقت هو ڪو وڏي عمر جو نه هو. اها ست اٺ ورهيه عمر مگر نه پڻ ۾ ٿي، پنهنجي والد جي صحبت سان گهڻو ڪجهه پرايو هئائين. سندس والد، کيس پڇه پيار ۽ قرب سان ڏسندو هو. سڄي اولاد ۾ نٿو هو، ٺڪري فقير صاحب جي مٿس محبت جي نظر ٻولندي ٿي رهي.

فقير صاحب جي رحلت جي غم جو اثر فقير دريا خان تي اڻهندو هو، ڇو ته پيءُ جي شفقت ۽ محبت جو هٿ نه رهيو هو، مگر سندس ڀائرن کيس سنڀالي ورتو. سندس تربيت سندس ڀائرن جي هٿ ۾ آئي. چيني ڀائرن مان مٿس فقير غلام علي جي گوشتي نظر رهي، جنهن کي هو مرشد ڪري ٿو وٺي.

سندس وڏو ڀاءُ فقير خدا بخش جو پڻ اعليٰ درجي جو درويش ٿي گذريو آهي. پنهنجو شعر ڪو گهڻو ڪونڊ ڇڏيو آهي. ڪرائس فقط سرائڪي زبان ۾ هڪ ئي حرفي ڇيل آهي، جنهن مان ٻه ٻنڊ هن هيٺ ڏجن ٿا:-

الفـ الله دي ذات اصل هيء رنگ نڪو پيرنگي
 ڪن فيڪون وهون جڳ موڙيس پيرنگي ٿان راڳي
 ڪٿان ايراني ڪٿان عراقي ڪٿ روي ڪٿ رنگي
 خدا بخش هڪا حق ڪنون، امان محبت منگي
 بد بيان نه تنهندا ڪوئي، هتي ٻي انت آهرا
 لامڪان مڪان نه ڪوئي روپ ورن ٿئون ٺهرا
 ٿي محيط هـمـ وچ آيا پسرپس آپ پسارا
 جوڙ جهان خدائي دا، خود ديهي نور نظارا
 خدا بخش فقير نه ۱۸۴۳ع ڌاري فوت ٿي و.

ڪنڊڙي جي شاعرن ۾ روحل صوفي ۽ مراد فقير ڪاٺيو
 ”دربا خان“ جو ڪلام گهڻو بلند آهي. منجهس روحل صوفي
 ۽ مراد فقير جو گڏيل فيض نظر ٿو اچي. سندس ڪلام سرائڪي
 هندي ۽ سنڌي ۾ آهي. هندي جي بلند پاهه جي ڪيون جون
 ڪيون ٻيو لاهي. هڪ هنڌ محبت جو نهايت عمو و اقل
 ڪڍي ٿو:-

اڀام تو ميري وس نهين ڀرير نه تو ميري هات
 هان سنگر ساوڌيان هو ڪه سمجهائي دات

پهني- محبت وس جي ڳالھ نه آهي، نه وري محبت
 منهنجي هٿ ۾ آهي. البت سچو مرشد ان کي ڄاڻي ٿو ۽ اها
 ڳالھ مون کي سمجهائي.

هندي ۾ سندس شعر شاندار آهي. آٿوڻا جي اڪرن ٿي
 سندس هڪ سي حرفي آهي جا حلوڪ جي ٺڪتن سان ڀرپور آهي.
 ان جو نمونو هي آهي:

را رار رام مڪي تار سوڻ جن ڪو لاڳي ٻریت
دريا خان اڀ سنسار مون هاري ليوي ڇیت

پهني - الله جي نالي سان جنکي محبت ٿي، دريا خان هن
جهان ۾ هو جن هارايڻ ڏاڙي ڪئي ٿو. سنڌي ۾ به سندس
نهایت مياج ٻيو ڪلام آهي. هندي سان جا هن جي محبت ٿي،
ان ڪري ڪئي ڪئي ان جي صاف جهلڪ ڏبو وڃي چئن ا
ڇوي ٿو.

ڏسي الڪ اکين سان ٿيا - ڏا خواهحال
ڪاڀا ماڻا ڪل جو چڏيا ٿون - ۾ پ ڃي
”دريا خان“ دلير سان - ڏا وهن نهال
ڌرم راه ۽ ڪال - ڏورون ٿو ڏنڊوت ڪري

جڳڙهن مٿين بست مان دريا خان جو نالو ڪري چڱي
نه پڙهندڙ جيڪر اهو ڏايت يا سامي جو شعر سمجهن، بشتن ۾
ڏوهين کان - ۾ سندس ڪافين جو گهڻو ذخيرو آهي. ڪئي
ڪئي نه. سندس شعر ۾ سوزون شاعري جي جهلڪ به نظر
اچي ٿي.

مگر دريا خان جو ڪافي گو شاعرن ۾ بلند مقام آهي.
سندس ڪافين ۾ اگرچہ صوبيد مذاق جا بجا نظر اچي ٿو، پر
درد سان گڏ پنهنجي دلي اسڪن ڪري نهايت وضاحت سان بيان
ڪيو اٿس. هڪ هنڌ مارئي جي رنگ ۾ پنهنجي وطن جي اڪه
جو نقش هڻن ٿو ڪڍي:-

ونهيا وس وري ايندم لوه لڏي
پکا ساڻ پکن اوڏاڪن ته اڏي

منهن وسو آهي، مارئي پنهنجي اهاڻن کي ساري اسيد تي
ڪري نه هائي سانگي وري وطن موٽي ايندا ۽ پڪا پڪن سان
اڏي، ٺٺن سر ويڙهو وسائي ويهندا. هو انهن ڏورانهن ڏوٿين جو
دلگداز ڏڪر هيئن ٿو ڪري:-

ڏيه ڏورانهان اهي ڏوٿي ڏور رهيا
ڪڍ بندياڻي بد مان اجهڙوال اها
پڻ منجه سڏي، ڪندا ڪڏ نه ڪڏي.

محبوب جي رنگ ۾، پنهنجي خودي جو هيئن ٿو اظهار ڪري:-

تسئون تسان پام درولي جهاني
ڏس پنهنجو تسون پاش نظارو

حقيقي حسن جي جلوه ڪيان بشتاب ٿي، ان جو هيئن ٿو
ڏڪر ڪري:-

منجه جوش جبل ڪوه طور جلي
ڏاڍو تاب حسن جو ڪير جهلي

طور جي مٿان حضرت موسيٰ تي الوار، الاهي جي بارش
ٿي، جبل طور نه جلڻ لڳو، مگر حسن حقيقي جو تاب هڪ
صحيح انسان جو قلب ٿي جهلي سگهيو ٿي. دريا نغان صحيح
انسان جو مقام ڪيڏو نه بلند ٿو ڏيکاري ۽ ڪائنات جي
نخليق ۾ ان کي ڪيڏو نه اوچو ٿو سمجهي. بهرحال دريا خان
جو ڪلام گوناگون حقيقتن جو مڪتب آهي ۽ ان کي اهل
دل ٿي سمجهي سگهن ٿا. پنهنجي بزرگي وانگر هندي تي به
سس ڪافي عبور هو، جيئن انتخاب مان ٿسدا

انتخاب

غزل

سہڻي يار جو ديدار جو اسرار اهو آھ

(۱)

صحيح پاڻ تون سڃاڻ الستي اھڃاڻ کي
نعن اقرب نروار ۽ - و هر وار اهو آھ

(۲)

منجهون ۾ ٿي مختار آيو اوتار انهيءَ ۾
سهي عشق جي گفتار جو اعتبار اهو آھ

(۳)

گلزار سونهن يار کٽيا باغ بهاران
چمن چمن هوڌار سو هڪڪار اهو آھ

(۴)

دریا خان دم ڏيان، ڇڏ گمان گذر جو
موتو اٿس مڙ نه يار اقرار اهو آھ

غزل

منجهه وجود شعور شعاع ڪيو، اوڏه جو اھباب ويو
اڀريو سج حقيقت وارو، تارن جو سڀ تاب ويو
عشق زليخا يوسف کي نئين منجهه مصر بي آب ڪيو
هديت جو ٻول پڳو، جڏهن رخ آئون نقاب ويو
عشق عشق ۾ شاھ شهيدان، ڪهڙو ڏوم ثواب ڪيو
سوئي صاف ٿئي سر ڏيئي، بحر ۾ وهي جلاب ويو
عاش ڪن ٿا عشق مطاع، بي تي وارو باب ويو
درياهان ٿي بيدار هٿن، هي خوف رجا جو خواب ويو

کافی

منجھ جوش جبل کوہ طور چلی
 ڈایو تلب حسن ج و کیر چھلی
 ۱۔ رب ارئی موسیٰ ئی ھیو لَن ترائی الہام ئیو
 کئی ویر وڈا ان چل چلی
 سوین عاشق جی کی درد منا
 کئی ناز نیٹن جی کت کڈا
 ہاتو شیخ صہان زنار گلی
 عشق جنہین تی قلم قری
 اہسی نوہ ثواب کان ہا تہ پری
 ہت ہی کھنچی کاتہ ہلی
 ”دربا خان“ عاشق آہ نہ کن
 اہی محبوبین بن کن لکن
 کسی ہتک شمع کی کھنن ولی

۱

تون تان پاہ درونی جہاتی
 دس پنہنجو تون پاش نظارو
 ۱۔ مولجھ کسی نہ مڑج تون عاشق
 ائی منجھ ظلمات جہاتی
 سیر مکنر وارو
 ۲۔ پیر مغان جو امر اہو ئی
 کمر لا مندی ہٹ کاتی
 چو طرف حسن ہیکارو
 ۳۔ ”دربا خان“ چاٹ تون چاٹ انہی کی
 پاش عشق کندو اثباتی
 ئی وحدت جو وٹجارو

ڪافي

ٻن ماڙيون هي عمر ماڙيون اسانجا پاڻ پٽن پرواڙيون
 ڪڍ بند پاڻي بند مان عمر ٻهڙن مان هي نمائي
 ماڻيان ملڪ ماڻو وڃي هت ٻيچ پيان گڏ پاڻي
 روپون راه بهاريان تنجا گهوڙا گلن تي گهاڙيون
 هوڏي مارن ميهن وسايا گاهن ڪيون گلزاريون
 ڇهڙين ڌڻ ڌنارا سر طرحين ڪن تنوارون
 ڪاڻن ڪاڇ ڪنهن جا خاصا اٿن ڌڻ ڏهاڙيون
 ڪنن جيان هت جڳ ۾ هيڏيون مهنن تان ماري
 سانگ ٻوٽي سن سانگي اهن هت تهڊل ڪريان تماري
 ڏي موڪل ميان سومرا هي اجهڙ وال اماڙيون
 آڇ نه عمر پٽ پٽولا هت بهرين ڪس بهواريون
 دريا خان آهي اهل انهن ڪي انهي ۾ گالهين ڪان عاريون
 اوڍن حرب ڪيون هت خاصون لعل لوڻون سي گهاڙهيون

ڪافيون

ونها وس وري ايندم لوه لڏي
 پکا ساڻ پکن اوڏا ڪن آڏي
 خراب خيال سدا ماروڙن من ۾
 پهل پور پون طرحين طرحين تن ۾
 آيم خبر ڪري نندم سانگ ملڻي
 ڏيه ڏوراھان آهي ڏوٽي ڏور رهيا
 ڪڍ پڊياڻي ٻنن مان اجهڙ وال اها
 پٽن منجهه ملڻي ڪندا گڏ نه ڪي
 ميدون ڪڍ عمر وري وطن وڃان
 ميڙائي جي مونکي آهي آسند آجان

ويجان وطن وري ماريون محل چڙي
دريخان دوري ڏان اهي. اڌنگ

کہہ کہیں جا کائن ورمی پورون ہکا
موٹی سگر سدا، کیان تنجی نڈی۔

پیت

- ۱- عاشق ويڃي اڌ ٿيل، هي وجودون ويا
تهان پوءِ ٻيا. جت نهايت ناممڪا،
۲- ر کي سر سان ٻي ڪوري منجهه ڪڇي
واڃت وڌائڻ جا ٻئي سر سلڇ
درها خان عشق جي ٻارڻ منجهه ٻريج
تهان پوءِ ٻيڃ. ڳالهه ٻريان جي ڳالهه هي
۳- جهنگي ڏنم ڪالهه. اڄ نه اهي وڏهان
نه ڪو استقبال نه ڪو ماضي پيان.
۴- نه ڪا ذات صفت، نالو مش نام نه
دراخان ٻر جهان پاڻ نه نه ڪاواڻي وات
هڪ آڏي ٻيو ڪاٺ. اڳيون اهي انجي
۵- ٻجڻ ٻولي هڪس ڪي ٿڌون توارين
مريڪي ٿيون ماريون. معنائون مڱهار جون
۶- پڌر ٻيو هي، آهي ور ننيڪي ويجهڙو
ڪاٺ نه پاسي هي. جي هيون حجاب نه
۷- دريا خان هڪ ٻين ڪارهي نه ٿي نسبت
پاڻان پاسي ٿي ٿمي چوه مڙهي جت
پنهون سان پهت هو انگ اڳي لکو
۸- سو اکر سسئي، سوئي اکر ڪو
دريا خان ٻر جهان پاڻ نه نه ڪوئي هڪ
لوڪان ڪري لکي ٿيو پنهنون اولي پڌرو

- ۹- نه ڪو ماڳ مٿي هو، نه ڪو ديس، نه
 نه ڏسڻ ڏسڻ جي ڏسڻ ڏسڻ کي
- ۱۰- آڻي سڀ اڏيو، ٿيو ليلان لڏيو هاڻ
 دريا خان ڪوڙيون هڪٻئيون موٽيون، ٿي ماڻ
 ڄام چنيسر ساڻ هاري هار نه مٽيان،
- ۱۱- پاڻ وهائي، رڳو سوجهج منجهه موٽي
 هو، وڃي هٿن منجهه، ساڻ ٿي، وڃي اٿن منجهه، بصير
 دريا خان سڪه سميج جي، ٿي اندر، سجهه آڪير
 هو، وڃي اٿن منجهه، نطير، تنڪاڻ ٿوريان ٿوري ڇوڙ
- ۱۲- ساڻي صورت مٿي، ساڻي صورت ڏي
 هاري هٿن ڇڏيو نه ڪو وڃي نه ڪو وڃي
 سجهه پنهنون بهر لائي ڪنڌ ڦارڻ ۾
- ۱۳- ساڻي جي ساڻي جا سڀ منجهه وجود وڃي
 ڇڻ ڇڻ ٿي ڇڻ جي وڏو روح رڳن
 توڪل ترهو من کي سي، نه هو ساڻي نه ڪن
 دريا خان دور درياهه ۾ گهڙو ڪن ڪن
 جي مٿي مٿي ڪن، سي نه ٻڌنديون ٻار ۾
- ۱۴- ساڻي جي ساڻي جا منجهه هر ڀرڻ
 وڃي ڪو وجود ۾ ٻاهر ڪن ڀرڻ
 اچو سور ڇوڻ نه ڪو ساڻي سٺي،
- ۱۵- هڪ ڇوڪار ڇڻ جي، ٻيو سمهڻ نه ڏي سور
 دريا خان مام ميهار جي ڪٿي چوڻي ٿاڻين ڇوڻ
 دلو ڪاڻن دور واهڻ تنهن کي وڪ ٿو
- ۱۶- نه ڪو ترهو نه ڪو نه ڪا سٺي ساڻ
 مٿي جنهن کي من ۾ ساڻي ڇوڻ گهڙي پاڻ
 تن ڪنڌي ڪاڻي ڪاڻ ٻن ڪن پڇنديون

۱۔ نہ کو ترہو تارہ۔ نہ کو کھر کائن
 ہی مران تہ مان نئی مر درون کائن مانہن
 کھڑی کوربان دانہن۔ ساہو ترہو ساں ہر۔

ہندی انتخاب

شام مندر آہو ری ۔ سکی مہ ی مکان
 بندراہن ہیکلی ہوری سنگ صاحب شام کھوری
 راقا روپ بنایو ری
 پانچ سکی ۔ سگل گائو چنگ سردنگ گکی ہوت چلائو
 رنگ رس قال بنایو ری
 دریاخان ای بدتبہین پانا سنگر سد سین سہج سماپا
 آپ آہی گن گاہوری

۲

مت پولو من مہ پدلو ہرام سمر ن مت پولو پولو
 سنگر سد ہر آلت سمٹو کاپا ششی تیرٹ ناٹو
 س سکی پنج موس مٹو گیان ہندوانی ہر ہندلو.....

دوہ

(۱)

ہریم ہار کو کو نہیں جو کھری ہریم ہچن
 دریاخان مس گھت ہریم موٹی وہان ہی ہر گھت کین

(۲)

روگی روگ سریر کی سنگت نام سون جہویں جہ پانی
 دریا خان آس نراس براہ ہو دیکا ہٹی موٹانی۔

خليفه مڪرم الله

خليفه مڪرم الله، شڪارپور جي اهل الله مان ٿي گذريو آهي. سندس والد جو ذوالحافظ محمد رحمان هو. هو پڻ خدا جو نڪ ۽ صالح ٻانهو ٿي گذريو آهي. خليفه صاحب سنڌ جي گهڻن بررگر فيض حاصل ڪيو، جن مان ڪهڙن جا مخدوم مشهور آهن. شايد انهن بزرگن کان ئي کيس خلافت جو حصو مليو هجي.

شروعات ۾ ”انگريزي“ جو ڪم ڪندو هو، جنهن بابت سندس ڪلام مان پتو پوي ٿو. خليفه صاحب پارسي ۽ عربي زبان جو ڪلام هو. سندس شعر پارسي، سنڌي ۽ سرائڪي ۾ هوندو آهي. پر افسوس جو سندس ڪلام جو گهڻو حصو دستبرد زماني کان تلف ٿي ويو آهي. پاڻ هڪڙي نظم ”مينا ۽ ڪانءُ“ لکي اٿس، جنهن ۾ ڪانءُ کي شرير ۽ نفس اماره ڪري ورتو اٿس ۽ مينا کي پاڪيزه انسان سندس ڪلمات مان پارسي شعر جو گهڻو حصو ضايع ٿيل آهي. تڏهن به جو ڪجهه آهي، اهو خليفه صاحب جو عهدو يادگار آهي.

خليفه صاحب وڏي ڄمار ۾ سال ۱۲۷۱ھ ڌاري وفات ڪئي. ڪنهن شاعر سندس فوت ٿيڻ جي تاريخ لکي آهي.

”بهشت يافت ر الله هاتقم گمنا“

۱۲۷۱ھ

سندس فرزند نصرالله به وڏو علم ۽ اهل دل ٿي گذريو آهي. مگر نسوس جو هو بزرگ لا وڻد فوت ٿي ويو. سندس آرٽون ”انصاري محل ۾ آهن.“

انتخاب پارسي

غزل

ساقيا جاسي بدم تا در صف زندان شوم
 فارغ از دنيا و دين يك لحظہ چون مستان شوم
 اين خيالي از ازل در سينہ من جا گرفت
 عاقبت در عشق او افسانہء دوران شوم
 برگارہ رسي نہد تيغ جفا آن شوخ ہشم
 کي بيايم اين چنين دواست کہ در مردان شوم
 ار کرم گر سوئي کرمون بر آن نو بہار
 از سر شادي و عشرت همچو گل خندان شوم

انتخاب سنڌي

بيت

- ۱۔ آ ڏوتن احوال جي ادا ڪيل نه ڪاھ
 سرتيون هن سوزن جو معيو آھ غداھ
 پھر ڀليم پاڻ کي ڀسو سبق ڪين سراء
 جو ئي درد ڇاھ۔ اتي سروارو سور جو
- ۲۔ لڳم پاڻ ڀروچ جو، ساء اندر سرتيون
 توڙي ڪري چونڊيتون، تڏہ پوئو ڇڏيان ڀر جو
- ۳۔ لڳم پاڻ ڀروچ جو قلب ۾ ڦساڀو
 تن جون طنائون۔ قريبن قاد، ڪيون۔
- ۴۔ منصب منصوري لهن جي، سر ڏنڀر رسڪ
 ڀرين سان ڀريت مان پيءُ ڀالا رسڪ
 تان منجهارون رسڪ، ڏسين عيش عجيب جو
- ۵۔ ڀسن عيش عجيب جو، جي سر ڏئي منجھرن
 موڳا مٿان تن۔ لڳا حرف حساب جا۔

- ۶۔ جيڪر هجي ڪڏ، ڪنهن ڪرڻ ڪري سڀ سڀ
 ۷۔ ڪنهن ڪرڻ ڪري سڀ سڀ، ڪنهن ڪرڻ ڪري سڀ
 ۸۔ ڪنهن ڪرڻ ڪري سڀ سڀ، ڪنهن ڪرڻ ڪري سڀ
 ۹۔ ڪنهن ڪرڻ ڪري سڀ سڀ، ڪنهن ڪرڻ ڪري سڀ
 ۱۰۔ ڪنهن ڪرڻ ڪري سڀ سڀ، ڪنهن ڪرڻ ڪري سڀ
 ۱۱۔ ڪنهن ڪرڻ ڪري سڀ سڀ، ڪنهن ڪرڻ ڪري سڀ
 ۱۲۔ ڪنهن ڪرڻ ڪري سڀ سڀ، ڪنهن ڪرڻ ڪري سڀ

چند وظیفہ ورد پیا عاشق اهو ایمان ٿي
 ڏي جفا جي ۽ حان کسي تون جهڙو ڪر ۽ حوان ٿي
 ناسي سنڌي نعلين تان ڪرمون وڃي قربان ٿي

(۲)

دلای اسانجي هست ڪري تون پاڻ ٿين باقي
 ساهه سڏايو ساڻ اوهانجي ست رهيو هست باقي
 مومي مونکي هست ڪيو آه محبت محب اوهانجي
 ڏوري ڏور ڏکي ٿي ڏونگر ٿي ۽ اچي ته اوطاقي
 دلر دانا دوست دلارا محب اچي مل مونسان
 درسن ڪاڻ اوهانجي دم دم مان ڦران مشتافي
 رهي رهين روانا ٿي ۽ اوا ۽ اٽ پلائي
 ڪرمون ڪنهن سان حال اور پيان ڏين ڪير قزافي

ڪافي

ڪاڻ قربين ڪدام ڪريندس مولا مان ۽ ملائي
 وجهي جي ۽ جنجل ۾ جهڙيون
 سو تان هوت ڪري ويس هيڙيون
 لڙن لڙن ۾ ويو لائي
 وات وندر جي آءُ تان وينس
 لوڙي لال لکن مان لهندس
 برين ٻار پيائي
 ٻاري ساهه بره جي محبت
 سي مچ مڻ مان ڪيئن وسائن
 ويڙا دود ڏکائي
 ڪرمون ڪاڻ جنهن جي مانڊو
 مولا سي تان محب ملائي
 واحد وطن ورائي

پیر محمد اشرف شاہم قریشی

پیر محمد اشرف قریشی شیخ بہاء الدین زکریا ملتانی جي اولاد مان هو. سندس ڏاڏو مغلوم شیخ محمد اشرف ستہ آچي رهيو. سندس فرزند شیخ محمد غوث بکیرن (معلق نلہي الہمار) ۽ رهندو هو. وفات بہ آني ڪري ويو. جتان پوءِ سندس جنازي کي ڪڙائي ڪاماري ۽ دفن ڪرايو ويو.

”پیر محمد اشرف قریشی“ بکیرن مان لڏي ڪاماري شریف ۽ چو اچي رهيو. انجو سب معاوم ئي نہ ٿو سگهي. مگر هي حقيقت آهي تہ پير صاحب جن جي لڏي اچڻ سان ڪاماري جي نلہي وسني چمڪي ائي. پير صاحب پنہنجي وقت جو وڏو ڪامل درويش ئي گذريو آهي. سندس بزرگيءَ جون ڪيتريون ڳالهيون مشهور آهن.

پير صاحب هميشہ ٻارهو ماھو ملتان شریف ويندو هو. ان سفر ۾ سندس گذر ڪڪري، رومڙي، گهوٺڪي ۽ رياست بهاولپور مان ٿيندو هو. سندس آمد جو ٻڌي سوين ماڻهو اچي سندس زيارت لاءِ مھڙندا هئا. رياست بهاولپور جو نواب صادق محمد خان اول عباسي سندس پيچد معتقد هو ۽ هڪ ڇاڪير بہ سندس نالي مقرر ڪئي هئائين. ڇا موضع گلو پير جي نالي سان مشهور آهي. هن پنہنجي ڪندي انوقت جي مشائخ سان سندس ڏيڻ وٺڻ ٿي.

پير صاحب جي حياتيءَ جو هڪ اهم واقعو آهي، جنهن مٿس پيچد اثر ڪيو. اهو واقعو سندس فرزند ”غلام غوث“ جي شهادت ۽ چيو وڃي ٿو. هڪن شيرير قریشي بہن ڏينهن ڏني جو ان صالح نوجوان کي راجو خانائي واهڻ پرمٺان شهيد ڪري ڇڏيو. نالين جو راج هو ۽ پير صاحب هلندي وارو هو، پر جڏهن قاتل

سڌس پورن تي اچي سڪريا، تڏهن پاڻ صبر جميل ڪسي پيش
رکندي، انهن کي معاف ڪري ڇڏيائين. ديوان گل جي مصنف
گل محمد هالائي اُن هولنامڪ واقعي کي پارسي نظري لکيو آهي
اُن واقعي جي تاريخ آهي:-

جستمر از دل ماحبت سالر شهادت وي که هود است
گفت هاتف کدای شهيد سربلا مقول دان

۱۳۵۴

پير صاحب اُن دل ڌاريندڙ واقعي تي هڪ درد انگيز نظم
لکي آهي، جنهن مان صبر ۽ تحمل ڏهن ڏلي وانگر ظاهر آهي.
فرمائي ٿو:

مع عشق تون بوسر جيڪا رب جي رضا
ٿي شاڪر سر شڪر جا ٻئي سا ٻئي
سا مياڻي حق جا واحد ڪسي وڻي
ره سڌائي خوشتر مان صبر جا مراد
ها ٿئي سا توندي جي کلين يا روئين
مجنون کي معلوم ڇا چيو ٿو چوين
ڪين ٿري ڪنهن جا قادر جي قضا

الک اصل کان لکيو پاڙن پوء پوء
ڪو به ڪجهن ٿو ڪرين ڏوهه ٻي کي ڏيو
درد گهٽ دل اندر هڪ جي لهندين سزا
اشرف روز ازل کان ٿيو جفا القلم
ٿي رضا تي راضي قابو ڪوڙي قدم
آگو پاڻ اهو ڏيندو خبر جزا

هي نظم هميري قلندر درد انگيز آهي، اوتري قلندر صبر
ميڪاريندڙ آهي. هن حقيقي واقعي کي پير صاحب گهڻو وقت

جيئرو رهيو، ۽ ياد الاهي ۾ معور رهيو. آخر پاڻ ۱۴ ربيع الاول
۱۲۷۷ھ ۾ وفات ڪري ويو. سندس وفات جي تاريخ هڪ شاعر
هنن لکي آهي:-

مغان از وفاتِ ولي خدا
که مثلش نبود درين شش جهات
دل ڳت مال و مالش بحق
محمد بود اشرف ڪائنات.

۱۲۷۷ھ

پير صاحب جن پنهنجي پوڻيان هڪ نياڻي يادگار ڇڏي.
جنهنجي شادي پنهنجي حياتي ۾ هڪ قريبي عزيز پير جان محمد
سان ڪري ڇڏي هئائون.

”الله پير باقي هوس“

سندس شاعري

حضرت اشرف جي شاعري مختلف خيالن سان مالا مال آهي
هو اگرچ سنڌي شاعري جي قديم طرز جو حامل آهي، پر جا
جذبات انجي ڪلام ۾ موجود آهي، ما متعربن ۾ آهي. سندس شعر
جو ڪتاب ڇپجي چڪو آهي، پر ان ۾ سندس سمورو ڪلام درج
ٿيل نه آهي. سندس ڪلام ۾ و گهڻو حصو مولود ۽ مداحن ۾
آهي. باقي ڪلام جو مختلف بيتن يا ڪافين ۾ لکيل آهي، ان
مان پنج سندس محبت جون رازداريون هيون ظاهر ٿين. سندس بيتن
۾ اڪثر بيت سر سارنگ ڇيل آهن، جن مان سندس حب الوطني جو
رنگ نهايت عمدي ريت ظاهر ٿئي ٿو. هڪ هنڌ، ملڪ جي
ايترو حالت جو نقشو ڪڍي، هنن ٿو ان تي پنهنجي مال جو
اظهار ڪري:-

حڪم حڪيم، ٿي موڪل مينهن ڪي،

ساوا ڪر سڃا ڏسي، جي ٿيا سر سڀي،
وڃ ڏر ڏڪار جو، ڪرم ڪر ڪري.

سنڌس ڪافين ۾ وڏو سوز ۽ درد موجود آهي. هنن جنهن
به رنگ ۽ پنهنجون ڪافيون لکيون آهن، انهن ۾ نه فقط موسيقي
جو زور آهي پر ان سان گڏ، نئين نئين مضمون جي پيدا ڪرڻ
جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. مارئي ڪوٽ ۾ قيد آهي، ماروڙن
جو ڪهس انتظار ته آهي، پر ان سان گڏ هي به احساس آهي،
ته مارن کي سائس نه ملڻ جو ڪيڏو نه غم هوندو:-

ماڙيچن جو عمر مارو ماري ههڙا حال ٿيا، سانگوتڙا ماري
پڪا منجهه پتن وٺڻا سوڙ سهي.

انساني موت جو نقشو ڪهڙو نه سادو پر حقيقي رنگ ۾
ٿو پيش ڪري:-

تون تان پکي پرڏهي هيءَ ڏيهه نه چالڻ پنهنجو
۱- حب وطن جي غالب جن کي ناه جميت ڪا ٿيڻ تي کي
ٻيهر نوازي نهي ناه جميت ڪا توڻ کي

طامع ۽ حريص صوفين ۽ فقيرن جو هن ڏو ڏڪر ڪري:-

طامع آهين، تارڪه چوانين راڳ ڪيو ٿو راج رڳهائين
خوشالخان سرود سڻائين طح ڪئي تسخير جي

موجوده دور ۾ به ڪيترا راڳيدڙ، ڀڪتارا ڪنهن ڏسي ۽
جهڙيون هٿن ۾ کنيو گهاٽندا وتن ۽ پاڻ کي تارڪه (دنيا ڪڍي
تارڪه ڪڍڻ) سڏائيندا وتن، پر سندن ٻاهرين چال اندرين حقيقت
ڪن بلڪل مختلف آهي، انڪري اشرف، اهڙي ڪاڏب گروه
تي طنز ڪئي آهي، جنهن ۾ گهڻي حقيقت آهي. بهرحال "اشرف"
ڪافي گو شاعرن به وڏي درجي وارو شاعر آهي، جنهن جي ڪلام
کي اڄ به ماڻهو وڏي شوق ۽ ذوق سان ٻڌندا آهن ۽ سنڌس
ڪلام سنڌي شاعري جو اڪٽ خزانو آهي.

التکاب (ہیئت)

(سانوں جي مند جو نظارو)

۱

مارنگ سنهي آيو، ڌوڌو ڦر ڌڙيون
 سڙڪوئي مرهو ٿيو، مٿي رعد رڙيون
 تڪو سُر تار ٿيو، مارهون سندس سڙيون
 پڌري پلر پاڻ ۾ چونڊس ڪيون چڙيون
 ڪڙهو ڪنووڙي هو ڏي ٿيون ڌڙيون
 ڪٿائين خوشي مان، سي ڪيون ٿوس ڪڙيون
 وري ويدو وطن ڏي، چڙي تڪو سر ٿڙيون
 جن من جي ۾ ڙيون، سي موليٰ محب سلاڻيا

۲

بادل وسي ڪر وس ۾ عالم آسودو ٿي
 ڍٽ ٻٽ، سڙي مند ۾، وڃن شال جرس
 آگا اوسر لاهين، ڪا چڱي جرس
 ڪاماري تي ڪرم ڪر، سانوڻ ٿي جرس
 ڪل ولايت وسي گهڻو، وڃي هڻين هڻس
 ماڻهو ڙيو پاڻ ۾ ڪن رهائون رس
 هرڻ گينڊا گورڇر، سها سر سها
 گهڻون مينهنون پڪريون، چرڻ لسو لس
 روزهرين مڙئين، ته لٽي قلوبون ڪس
 الاهي اشرف ڪي تو ڏانهن تن ترس
 ڪر پورو هڻين هوس، ته ڏسي لاهيان ڏاڪڙا.

۳

جمعي جي ڏينهن موڙ، ڏما الڳا مينهن جا،

قادر ڪلاري جا، آهي ٻڌا پوڙ،
صاحب سنڌ، وائين، ڇڏ ڪسر ۽ ڪوڙ،
اوھڙا آب جا، مٿي چئن چوڙ،
پکا پراڻ ڪنڌنن آئين، ڪٿين جا ڪوڻ
ٽڳا تن جا توڙ جن سانڍو ان "اشرف" ٻوي.

۴

ڪرم ڪر ڪرم، ڏي موڪل سينھن ڪي
ساوا ڪريڻ سڃا ڏئي جي ٿيا سر سقمير
وھي ڏو ڏڪار جو ڪرم ڪر ڪرم
ڪله مريض ملڪ منجهان قادر رب قدر
"اشرف" مين احسان ڪيا راحم رب رحيم
عرش من عليھ، تہ عالم آسودو ٿئي.

ڪافي

(۱)

ماروڙن جي مون من ڪا جا رڙ رهي
قسمت قيد الماء آءُ هٿ آئي
نہ وڃڻ رڳو ويھان ڪيئن واندي
ڏوھ ڏيان جو سڪن ويٺو تنھ وھي
اطلس ملڪ پٽ نہ آءُ لڳ لائين
ڪٿي ڪنھن کان پلي ڪري ڀيان
ڪئن لاهيان تان لڳن جا مون ڏت رهي
ماڙيجھ جو عمر مامرو مري
ههڙا حال ٿيا سانگيڙا ساري
پڪا منجه پتن وٺنا سور سھي
گهاڙيون گوليون گولڙا گهر پيرون پڪا

مرڻ ڀرڻ مڪراهيون، مڪو مڪو ڏهر مڪو
 ساريان پس پهن پاهائي جا پهي
 گهر ماڏاڻو، منگها، مڪئي موڻ مچو
 سائون سامهون، ڪيڙو ٽمر سگر
 اهڙي ويز چڪن پهن سوڪ مهي
 ”اشرف“ هوي آڻيا ويڙها آڇ وري
 خير سلامت سان پاتو پت هري
 ڏسي ڏيهان غم گوادر ويا ٿهي.

(۲)

سانگهڙا ساري ههڙا حال ٿيم
 گذريا سال سوين ڏئي ڦوٽيون
 آڏو هٿ پندائي سومرا سائين
 سرتيون سائيه ۽ سرهيون مدائين
 ڪير ڪٿريون خوش ٿيو پڪي پاند پهن.
 چار عمر آڏو چٽ چارڻ ۽ چائي
 سڪ لاهيان هوند ڏک ڪاڻن بنا ڪاڻي
 سماري ساڏهيون جهڙ جنن نين جهن.
 پاتو پرين سان چونڊير ٿي پرون
 هير هتي جن سان هنيڙي جون هيرون
 موڪل ڏي تر ملان وڃي ويڙهيون.
 ”اشرف“ چوي آڏو ماروڙن ملان
 تڏو مڪوئن جا چڙي ساهيڙين سان ڪلان
 اڪيون اهاڻن لاه وڃو تار وسن.

(۳)

اڄ ميان راتا ڪا ره رات
 ڪاڪ وٺن ۽ تون ڪنهن

راتيان ڏيهان روح کي طلب تنهنجي نات
هئن مَ وِمارج مون ڏهين.
ورث منديون ولها وايون ڪر ڪي وات
تن مون چارندين ڏهين .
تو کي ساري سهرين ڀرير ٿي ڀريات
موت مرنديس آڻ ڏهين .
اشرف چوي آڻ تون سوڍا سڃاهي ذات
منهنجو جيئن ٿي ڏهين .

(۴)

وڻي وڻان رت باد سڌا جي ۽ ڇت
سو وري ڪش واريان .
نيل نمائي پاڻ سان پنهل جو هو بهت
گولي ٿي ڊهي ڪڇ گذاريان .
آڏي رات آئي ويا آيل پير نه اُت
سرهو ساڻ سنگت ٿي ساريان .
ادبون آڻن واريو ڪو چنو مونکي ڪٿر
چرخو پڇي هولد ڀارڻ ڀاريان .
اشرف چوي عجيب ري ڪوڏ ساريان ٿي ست
ڪنهن نهن پنهل ٿي ٺهاريان .

(۵)

تون نان پکي پرڏهي هي ڏيهه نه ڄاڻج ڀهنجو
حب وطن جي غالب جن ڪي .
لام جيست ڪانر تير تن ڪي
نهن لوازي نهي ايلو ڪور نه ٻي ڪهنجو
پورا چڏ تون ڪوڙا پروسا
ترڪ صپ اوسا پاسا

در قٹی رہ ویہی آہی جپک آسائو جنہنجو
 پرڈیہ سان مکن پرت ازایہ
 عمر اجائی ہاہ وہایہ
 کار مکیہ دس مکیہ
 چلا تون آ سانگو ننہنجو
 "اشرف" عشق اصل ڈی رک تون
 ڈیہ بیکالی جاڑ و جک تون
 ہائو ڈس وچ ہیہ ڈک ڈیہ گذار م' اہنجو
 فن فنون شہی جو سوکو
 ادکو فن فقیری جو
 طاسع آہین تارک چوائین
 راگ مکیو تو راج ریہائین
 خوش الحان سرود سٹائین
 طرح مکیہ تسخیری جو
 نالو پنہنجو پیر سڈائین
 مکر مکیو تو مرید گڈائین
 امبائین سلن اٹ لڈائین
 پری درجو پری جو
 ونس موسیقی جو مکر ابلہسی
 خارج خام خمال عیشی
 حرص ہوس جو آنہن حریصی
 آیہ وقت زہری جو
 شہبازن سین ریس مکرین تو
 مشائخی جو دم ڈرین تو
 اہوا اجایا بار پریں تو
 اٹھی غرض اسیری جو
 "اشرف" کمال سٹائیندن مکن
 معلوم حال سب مرشدن

بہی جھان ۾ کٽيو جن

تن دعوا دستگيري جو.

پاڻي چين راه لنڊ

سامي

شڪارپور جي مردم خيز زمين، جي روشنل شاعر پيدا ڪيا آهن انهن مان هندو طبقه لاءِ ”سامي“ هڪ متاع عزيز آهي. سنڌ جي شاعرن ۾ هو بلند بابه شاعر ٿي گذريو آهي. شڪارپور ۾ اڄ به سندس نالي سان هڪ محلو يادگار آهي، جنهن کي ”سامي شهر“ سڏيو آهي. پاڻ به محلا ”پکا شهر“ ۽ ”بولا شهر“ جي نالي سان مشهور آهن.

سامي پنهنجي دور جو وڏو ويدانتي ٿي گذريو آهي. هن پنهنجي سلوڪن ۾ جا روحاني تعليم ڏني آهي، ان ۾ غالب عنصر ”پاڻ سچائڻ“ جو آهي. شايد دهران ڪوڙو مل آنجهائي کان اڳ ڪن ٿورن کي اها خبر هئي ته ”سامي جي سلوڪن“ جو اصل مصنف ڪير هو؟ سنڌ وارن تي سندس هيءَ وڏي ۾ وڏو احسان هو جو هن پنهنجي تعقيقات سان اهوڻ قيمتي سلوڪن جو اصلي مصنف ڳولهي پيش ڪيو.

سامي صاحب جو نالو پاڻي چين راه هو سندس پٽا جو نالو بهجو مل ذات جو لنڊ هو. لڏي هوندي ئي سڌن جي سنگ ڏانهن هو. پنس پيٺل ۽ ڏن وارو هو، ان ڪري دنياڻي پڌارٽ کان بي بهار هو. ضروري وديا کان فارغ ٿيڻ بعد، هو پنهنجي جواني جا ڏينهن ست سنگ ۾ گذاريندو رهيو. هو ڪلهوڙن ۽ بهرن جا راڄ ٿي سنڀريو. ان طوائف الملوكي جي دور ۾ هي مهاڀرڻ پنهنجي آنڪ ترفي جو ڳولهاڻو رهيو. عين جواني ۾ ۽ اڏهس انسان هوس ۽ حرص جو شڪار ٿي ٿو، سندس هڪ

منجهند شخص سان ملاقات ٿي، جنهن کي سوسي مينگهراج سڏيو
ٿو وڃي.

سوسي مينگهراج ذات جو ٻالڻ اصل احمدپور (هلاڻه
بهاونپور رياست) جو ويٺل هو. هو سير ۽ سفر سانگي اچي
شڪارپور نڪتو، جتي هو هائيدروازي جي ڀرسان هيٺنداس جي
ٽڪرائي ۾ اچي رهيو. اسانجي شاعر جي آئيني سائس ملاقات ٿي.
سوسي مينگهراج نه فقط وڏو ودوان هو، پر آتمڪ گمان جي
پنهار سان ڀرپور هو. پاڻي ڇڻي راه مسر مينگهراج جي ست سنگ
کان ڇڪي آيو. اڳ ٿي دل ڏکابل هيس ويتر پورن ساڻو
جي صحبت، سون تي سهاڳي جو ڪم ڏنو. نظرائه گوڙي قبول
ڪندي پاڻي ڇڻي راه مسر مينگهراج جي هڙدي ۾ آهائي جوت
جاگرايل ٿي، جنهنجو هو مڪابل هو. مسر مينگهراج بهار جي
بادل وانگر آيو ۽ محبت جو سونهن وسائي ماڳهن موٽي ويو.

مگر پاڻي ڇڻي راه جي دل جا ڇائي دريا طلب ٿي. ساڻي
جي بيشيل لپس کان سيراب ٿي نه سگهي. اچي جو ويراڳ
لڳس سو ٻارين وڃي امرنسر پهتو. هن جو مقصد هو ته پنجاب
جي هڪ وڏي صوفي گرونانڪ صاحب جي سڪا ويجهو ٿي
ڏسي. هو پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿي وطن موٽيو.

شڪارپور ۾ پهچي ”هن پنهنجي زندگي اهڙي نموني سان
گذارڻ شروع ڪئي، جڏهن ڪو لعل کي ڏکي نه سگهي هو
سڪنهن محبت واري جو ڳولهاڻو ٿي پيو ذات پات جي ٻنڌڻ
کان آيو ٿي ڪڏهن مسلمان درويشن جي صحبت ۾ ڀوڙندو هو
ته ڪڏهن هندو پوڄهه بزرگن جي ست سنگ ۾ پهچندو هو.
مونکي ياد نه آهي ته مونکي هيءُ ڪنهن ٻڌايو هو، پر ياد اٿم
ته اُن لپس ۾ آيس هو ته ”سوسي“ کي جو رنگ لڳو، سو

حضرت امين شاه صاحب هشتي* جي صحبت کان هن روايت
تي اڄ ڪو اعتبار ڪري ٿو يا نه، مگر هي حقيقت آهي ته ڪلهوڙن
۽ ميرن جي دور ۾ هندن جو درد مسلمانن جو لکيو هو. ”سامي“
صاحب کي فيض ڪٿان به مليو، مگر هي ڳالهه واضح ڪرڻي
هي ته انجي هردي ۾ پرير جي جوت جو پرڪاش هو، ۽ اهوئي
مارگ هوس جنهن تي ڪائنات اڳ جا پنڌ ڪندڙ هلي منزل تي
پهچي ويا هئا. جيئن پاڻ هڪ هنڌ چيو آهي:-

جنهن کي جاڳايو ڪامل وٺي ڪن گون
— سو سڀني جو ساکي ٿي اهرج ۾ آيو
سامي چالي ڪونه ڪو پنهنجو پرايو
ستھه سايو، جيڪبت ڏنائين جوت ۾.

هو ڪيترائي قدر ذات پاٽ جي پنڌن کان آيو هو، ۽
اوج ٺيڄ کان آزاد هو، انجي لاءِ هيٺيون مثال ڪافي ٿيندي، جو
سندس پوتر جيون جو ساکي آهي، ڪن ڇهن کي خبر هوندي ته
پاڻي ۽ مين راه فقط ست مارگ جو پانڌڙو نه هو، پر ظاهري طور
دنيا واري رسم کي به پورو ڪندو هو هن کي شاهي بازار ۾ ڪهڙي
جو دڪان هو. اهو دڪان ڪٿي هو، انجو جواب ڏيڻ اڄ ذرا
مشڪل آهي.

هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته هڪ اڇوت عورت پنهنجي
معموم ٻار کي هج ۾ ورتيون بازار مان ٺٽي آڻي، جڏهن سامي*
جي دڪان کان ٿوري مفاصلي تي وٺي ته اوچتو هڪ ايندڙ
گاڏي سان ٽڪر جي پئي ۽ هوءَ بيهوش ٿي وئي. سندس معمول
ٻار پڻ ڇوٽ ڪاٽي دانهون ڪرڻ لڳو. رڳو مل نالي ڪاهڙي،
جنهنجي دڪان سامهون هي روڊداد ٿي رهي هئي، بت واندگر

* حضرت امين شاه هشتي طريقه جو پيرو وڏو عالم ۽
اهل دل ٿي گذريو آهي سندس تربت شڪارپور ۾ مختيارڪاري
جي ڀرسان آهي.

ڏسندو رهيو. جئن ته هوءَ اڇوت هئي، اُن ڪري کيس هٿ لائڻ
 مهاڀاپ ٿي ڄاتو ويو ”سامي“ ڊوڙندو اُن يهوش عورت جي
 مٿان آيو ۽ اُن کي هوش ۾ آڻڻ جو هرڪو جتن ڪرڻ لڳو.
 نيٺ جڏهن هوءَ سامت ۾ آئي تڏهن هو موٽي آهي پنهنجي جاءِ
 تي ويٺو. هن واقعي شاعر جي دل کي وڏو ڌڪو ڏنو، هن
 بي تاب ٿي پنهنجي شعر ۾ انهنجي شڪايت ڪئي آهي، جي
 اهڙي وقت ۾ به انسان ذات جي خدمت ڪرڻ ۾ ڇرڪي پيا.
 هوي ٿو:-

- ۱- نيهن بنا ٿا:ن ويد پڙهي وادي ٿيا
 ٻاٻڻ ڪن ٻياڻي سان جپ ٽپ دان اشناڻ
 پنهنجي نارائڻ ريءَ ٻي سڌ رکن ڪاڻ
 رهن منجهه جهان ٿر پڪش ٺيارا ٽپ جا.
- ۲- سڀوا منجهان جن لڏو لال اڻ ملهيو
 سامي سڪ سڄي من سڌا سڀوا ڪن
 لئون مارون موڙا سڀي سر سڀن
 پوءِ ۱۰ رنگ رچن- اُٺي بهر عجيب جي.

اهڙو هو سامي درويش!

سامي صاحب مان ۱۹۰۷ سنبت وڪرسي برابر ۱۸۵۰ع
 ۾ ڄائو هڪيو. ڇو وڃي ٿو ته هن وڏي اوستا ۾ هي نسخي
 ڄامو ڇڏيو. ديون ڪوڙو مل آنجهاني شاعر جي عمر ۱۰۰ ورهه
 ٿو لکي. سندس پويان جيئرا آهن ۽ واپار ۾ مشغول آهن.

سندس شعر

ٻاٻڻي چين راءِ پنهنجي سکر سوامي مينگهراج جي ياد ۾
 پنهنجو تحفہ سامي رکيو. قريبا ڇاٻهن ورهين جي عمر ۾ سامي
 ملوڪ ڇوڻ شروع ڪيا هو ٻنن جي چٽڪي تي پٽن کي لکي

مست و رُجھندو ويندو هو، جن کي وري سندس فرزند گھنشامداس
گلا ڪندو ويندو هو، سندس بيت يا سلوڪ ۲۱۰۰ چوڻ ۾ اچن
ٿا. ٿورا ڏينهن ٿيا سنڌ جي ڪن وڏوانن سامي جي وڌيڪ
شعر جي ڳولها ڪئي، مگر افسوس جو انجو نتيجو ڪجهه به
نه اٿڪتو. ديهان ڪوڙو مل سامي جي سلوڪن کي ٽن جلدن
۾ شايع ڪرايو آهي. پر ان ۾ ٻين شاعرن جهڙوڪ شاھ پٺاڻي
شاھ عنايت رضوي، تنو، قرمون ۽ ٻين جا به بيت موجود آهن.

اڪثر هندو شاعرن جي بيتن جو اهڃاڻ ”سامي جي سلوڪن“
مان ملي ٿو، جن کي پڙهندي خبر پوي ٿي ته ان وقت هنن
۾ به سنڌي شاعريءَ جي لاءِ ڪو گھٽ شوق موجود نه هو.
انهن مان ڪن جا نالا، انهن جي ڪلام سان گڏ ڏيان ٿو،
جن مان گھڻا سامي جا همعصر ٿا ڏسجن.

موهن فقير:-

جي توکي پاس پسن جي، آهي من ڪري،
ته واري ويهه وحوه مان، تون دوسائيءَ ته وري
موهن پڙ مري، ته دوس ملڻي سر ۾

مڱڻ فقير:-

صبر ۾ ٿي ويهه، تون ڇپ پوئي ڇپ ڪر،
پرائي گھلي نڪري، تون پنهنجي جڳي ۾ بيٺ
سجڻ جو سنيهه، من منجهي مڱڻ چوي،

ساجن:-

جي مجلس ڪئن ماڻين، جن جو منهن ماڀا ڏي
جاڏي وهه واکا ڪري، ناڏي نه تائين،
سودو هي ساجن چئي، وڻج نه وهائين،
هٿين ٿا هارائين، ڪنڇن گڏي ڪوڙ سان.

پڻو:-

من ماري مهن ڪر، خودي ڇڏ خيال
پڇن ريءَ پڳوان جي، ڪونهي هاڻي حال
اهي وٺندو اوچتو، ڪنهن ساعت ڪال
پورن جهج پڻو چئي، جو لان جو لال،
جنهن مڙيو مال، سي پڇن ريءَ پري ويا.

آمر:-

آڻا مهاڳن ما چوان، جنهنڪي صبر جو سينگار،
پئي پائي پاڻ ڪسي، حلوميءَ جو ڪار.
پئي ساڻار، آڊب جنهن آمر چئي.

ڀاون:-

جنهن کي پاس پسڻ جي، سي ٻين نه ٻڌائين،
چنڊو هڻج چت کي، لڻو منجهي لائين،
ڏسڻ لڳ ڏهون چئي، ٿا لکڻ ليلائين،
تان جي پڻ پائين، دوسائي دربار جو.

تنون:-

ڪانڌ جنهنجي ڪچ و، سا ڪچاڙوم ڪتي
آڻي پهر عجب جي، وڌر منجه و ٿي،
تنون چئي ٿي، چوڻ چارو ٿا ڪو.

ٿرو پڳت:-

ٿڪي هيءَ ٿرو چئي، پوڻ ڪي پوين،
پري جا ڀرم جي، حالا ٿي ڪين ڪنهن،
جڏهن ڀرين پاڻ ڪنهن، تڏهن نمائي لاه ٿي

بادل:-

ڪاري رات ڪچو گهڙو، ڪن ڪري ڪڙڪڙ

بره جي بادل ڇڻي، جنهن کي لڳي چڱي
سا جيڪڏهن تانگهي ٿي جنهنجو من ميهار سان.

مٿي ڏنل بيت ۾ سندن مصنفن ٽسي نظر ڪنداسون ته
گهڻي انداز ۾ هندو شاعر نظر ايندا. ڇڻي نه ٿو سگهجي ته ”سامي
جي سلوڪن“ ۾ ڪيترا اهڙا ٻيا بيت هوندا، جي سندن ڪاوبو
سان گڏ ۾ ۾ ڏسي ويا آهن. ڪاوبو (شاعري) جي انداز کي ڏسي،
هڪ تحقيق ڪندڙ هن راه تي پهچي ٿو ته انهن شاعرن جي
زبان، سامي جي ڪلام کان زياده سلامت رکي ٿي. مگر افسوس
هن حقيقت جو آهي، جو انهن شاعرن جو ڪلام، زماني جي
دستبرد کان فٽائي چڪو آهي. جنهن ڪري سندن شخصيت ۾
ڪلام، هميشه تحقيق ڪندڙن جي نگاهه کان اوجھل ٿي رهندو
مگر هي به غنيمت آهي جو سندن نالا، ”سامي جي سلوڪن“
جي بدولت زندهه رهجي ويا آهن.

سامي جو مڃو شعر ويدانيت جي گيان سان معمور آهي.
اسلامي تصوف ۾ هندو ويدانيت ۾ بنيادي طور وڏو اختلاف
آهي، مگر ساميءَ رت جا روحاني رهاڻ آهي، ان تي اسلامي
تصوف جو وڏو اثر آهي ۽ خدا جي وحدانيت جو وٽس وڏو
اڀڃاڻ آهي.

سامي ڇڻي ست، جڏي وٽ چڱدس کي،
مون تي لهند ڪنھن کي، اهڙو هٿ وقت،
چاڻي جوڻ جڳت کي، ڪرستيءَ جان ست،
پوءِ رهندي رت، اکين مان هاجر ٿي.

وحدانيت جي هوندي به وٽس هندو عقيدن جي گهڻائي
ڪانه آهي، تماخ جو (جوڻ) عقيدو وٽس پڻ هندو عالمن وانگر
موجود آهي، ان هوندي به ائين ڪشي ڇڻي ته هن، هندو ويدانيت
۾ خدا جي هستي جو اعتراف ڪندي، هڪ نئين راه قائم ڪئي

آهي، جنهن ۾ اسلامي تصوف جو رنگ ڀريو آهي. هو خدا
شناسي سان گڏ، خود شناسي جي به تعليم ڏئي ٿو.

التي ٿا ملن، عاشق گالهه عشق جي،
سامي پئي سمنار ۾ هن سان هن،
سته سڌ سهي ڪيو، اهو پيد پلن،
حاجي ڏٺو جن، پنهنجي اکين پاڻ کي.

خود شناسي سان گڏ، وٽس عمل يا اخلاص جسي بجا
نظير آهي.

پنهجي ٻوڪ سنڀار، پرائي بهي تي چڙهي،
ڪيا ڪاٺياڻي سان، ڪڍي ڪلهت جهار،
ڏيئي واڙ ويساهه جي، تون سامي ڀرم نورا،
تان ڪشي بيحد ٻار، اهڙي اڪٽ اناج جي

هو مسلمان صوفين مان ڪن وانگر وحدت الوجود جو به
قائل آهي، مگر جيئن نه هو تناسخ جو قائل آهي، انڪري سندس
وحدت الوجودي فڪر ۾ ڪابه پختگي نه آهي، سندس اخلاص
۾ ڪابه ڪمي نه آهي، انڪري سندس عمل جي دعوت، پنهن
جي جاء تي وڏي قدر ۽ قيمت واري شيء آهي. ديوان ڏهارام
گدويل، جي سلوڪن جي مهاڳ ۽ سچ لکيو آهي ته.

”هن جهان ۾ اسانجا پنج دشمن آهن جن جهڙا
ٻلوان دشمن ٻيا ڪي ڪونهن. سندن نالا مشهور آهن،
هر سندن نشان ڪن ٿورن کي معلوم آهي. ڪو آڏي
ڪونهي، جو انهنکي ظاهري طرح ڦٽ لعنت له ٿو
ڪري، پر ڪو وري آهي، جو انهن مان هڪڙي نه
پئي ڪي اندر ۾ نه ٿو سانڍي. انهن دشمنن مان اڪثر
جيئرو اسان جو پيار آهي، تپترو پنهنجي ٻارن ڀڄن سان
به نه آهي، ان هوليءَ جيڪڏهن اسان کان ڪو ڀڄي

نه اهي توهان جا دشمن آهن يا نه ته سمجھ ڪڏهن
به انڪار نه ڪريون. انهن دشمن بابت ڄاڻ به اٿئون
پر تڏهن به اڃاڻ آهيون. سمجھ به اٿئون پر تڏهن به
آ سمجھ آهيون.

انسان جا اهي ڪهڙا پنج ويري آهن، اهي بقول دهبان ڏيارام،
سڀ کي معلوم آهن. ڪام، ڪروڙ، لوپ، موه ۽ اهمڪار، اهي
سڀئي اهڙيون فتون آهن، جي اسانجي تملرستي ۽ قوت جو فائدو
ولي، اسان کي پنهنجي فاني حساس مان موهندا رهن ٿا ۽ هڪ
جادوگر وانگر پنهنجي جادو ۾ اهڙي ريت قابو ۽ پختو ڪري
چڏين ٿا، جو باطني طرح جو هو زبان ڪندا رهن ٿا، ان جي
ڪابه خبر نه ٿي پوي. جن آڏهي اندر ٿي اندر ڪلي جي گهر
(طاقت) کي ڪانهي رهي ٿي ۽ فقط ٻاهران چوڻا باقي ڇڏي ٿي،
اهڙي ريت، هيءُ به انساني عظمت کي اندر ٿي پمال ڪندا
رهن ٿا، تانجو منجهائس انساني خصلتون موڪلائي وڃن ٿيون ۽
ولس حيواني خصلتون نمودار ٿي پون ٿيون. انهن وڃڻ جي تقليد
ڪرڻ واري جي اک ان وقت کلي ٿي، جڏهن سندس حياتي جو
خاتمو قريب ٿئي ٿو ۽ موت سندس سر تي آهي پهچي ٿو. ان
وقت سندس عمل سندس آڏو اچي ٿو. گذريل حياتي جي غلط ڪارنامن
تي سوچي ٿو، مگر:

ڪاٻا ۽ ماٻا ڪوڙي - سڀ ڪاپت جي،
جڻو ٿوڻو و جل ۾، درخت جي ڇاٻا،
جيڪي جڳ آيا، هي ساري رهيا ڪيندي.

انهن وڃڻ جي بابت، سامي پنهنجي ملوڪن، به جا شرح
ڪئي آهي، اها ايتري قدر ته دليل ۽ دلائل مان پر آهي، جهڙن
جو ڪوبه سمجھ ۽ انديشي وارو انسان انڪار ڪري نه ٿو سگهي،
مان هتي سندس ڪلام مان اهڙا اشارا، ثبوت جي طور تي پيش
ڪري رهيو آهيان.

کے بارے

جنهن کي ڏني ٿوڪ، سگر پوري حج جي،
 مرمعڪم رکي من کي، چوڙي چڙي نه ڇوڪ.
 ساسي چوي سمنار ۴، ورتي ساڻ ويڪ،
 نوڙي پوڳي پوڳ انيڪ، ته هي نساوورهي نپ جان.

سنڌس بيت جي پوئين سٽ، شاه پٺاڻي جي هن قول "توڙي
 چورين ڏلا چال، ته به لاهوتي لنگهي ويا" سان ڪيڏي نه موافقت
 ٿي ڏيکاري.
 ڪروڙ.

معيت منائي، ملي مـاـ، آهار ملان،
وہي پڇو تن کان، ڏئي جن ڪائي،
ڇوہا انهيءَ آج تي، وڃاڏي وائي،
مـاـمي سدائي، مـنـمـڪـ ڏس سڀرين،
شاه پٺائي جي تلقين آهي۔
هو چونسِي تـون مـ چوڪ، واتتون ورائي،
اڳ اڳرائي چو ڪري، خطا مو ڪائي،
پاند ۾ ۽ اٿس، ويو ڪيئي وارو ڪينڪي،
مـوہ۔

جو گيسر جڳت، ڪنهن سان رکن ڪم ڪري،
جاڳي جن اکين سان، ڏٺو اتر نت
ڪنهن سان رکن ڪم ڪري، سامي موڙ ممت،
سدائس ورڪت، رهن پنهنجي حال سان.

لوپ:-

مورک ڪوھ نري، ٿولھي ڪوڙي لوپ سان
 ماڻ ڪڍندھن ڪونڪي، ھتان ٻار ڀري،
 سمجھي ٽس سامي وڃي، سڌ ويچار ڪري،
 لاهي ڇو نہ ڦري، اودھا پنھ مٿي تان.

انهڪار:-

مورڪ ڪو بهچين، ٿو اوديا جي انڪار،
 ملي ساد منگت سان، رنگ ۾ چو نه رجين،
 اهڙو داد آهين، سوئي بشدي ڪينڪي.
 سامي جتي نفس اساره جي غلط ڪارن کي هڪ هڪ
 ڪري ڏيکاريو آهي، آي هن، انساني اوديا جو نجات، مرشد ۽
 ماد منگت ۾ ڏٺو آهي، جنهن حقيقت جو ماڻها ذڪر ڪندو رهي
 ٿو، ساد منگت جي ساراه هئن ٿو ڪري:-

پها سڀ ڪم ڪوڙا، ساد منگت هر پگت ري،
 سامي سمجهن ڪينڪي، مورڪ ست موڙها،
 ڪسي ڪرمڪ گهوڙها، پرچا پاڻ ڪڍي ڪري،
 مرشد جي تعريف هئن ٿو ڪري:-

مٿگر جهڙو شاه، ڪونه ڏار سين ڪانهن،
 پرهي ڏنو جنهن پوري، آتم ڏن آگاه،
 نڪي پڇيائون حات وات، نڪي پڇيائون راه،
 ڪري من اچاه، سامي چڙهيائون چن ۽

سامي انساني حيات جي ڊڪ کي ڄاڻي ٿو، ڪيس دلها
 ذري ذري مان بي ثباتي ۽ بي وفائي جا امڃاڻ نظر آهن ٿا،
 ان ڪري هو ثبات شين کان دل برداشت ٿي، ڪي اهڙي راه
 جو گولهاڻو آهي، هو ڪيس هر جي ثبات عالم ۾ اطمينان قلب جو
 باعث ٿي سگهي، هر عدل ۾ هو خلوص جي جستجو ڪري ٿو،
 سندس هي بيت، ڪيڏو نه حقيقت سان همڪنار آهي:-

مڪ سان رام پئي، مانت نه اهي جيءَ کي،
 ان پاڻي جي نانءَ سان، بڪ، اڃ ڪڍن لهي،
 ننگر پهچي ڪونه ڪو، بنا پنڌ ڪئي،
 گر گر روت رهي ته ڪي ٿئي منسار ۽

ڪيڏو نه هيءَ سادو خيال، پر ان ۾ جا صداقت آهي، ان
 کان ڪنهن کي انڪار ڪرڻ جي جرأت پهتا ٿي نه ٿي سگهي

مک مان رام چوڙي، دل کي حالت ۾ سر ٿئي لهايت مشڪل
آهي. رومي نه ان قبيل ۾ فرمايو آهي:-

پر زبان الله در دل کاوهر

اين چين تسبيح کي دارد اثر

زبان تي الله جو لالو ۽ دل ۾ دلپائي گالهي جو جوڙ توڙ
اهڙي تسبيح ۾ ڪٿان لٽر پيدا ٿي سگهي ٿو. هو سائين جي نالي
وٺڻ لاه، دل جي صداقت ۽ صفائي جو قائل آهي ۽ هن فاني
دنيا ۾ خوشحال زندگي جي پسر ڪرڻ جو واحد طريقو خدا جي
باد کي وٺي ٿو ۽ اهي اوڳڻ جي انساني حيات کي داغدار
بڻائڻ ٿا، انهن کان پرهيز ڪرڻ جو سبق ڏئي ٿو. دنيا جي
جهجهڻ کي نفرت سان ڏسي ٿو ۽ ماها کي جسي خرابين جو
بنياد تصور ڪري ٿو. هن حقيقت کي ڪهڙي نه پر اثر ۽
خوشنما طريقي مان بيان ڪري ٿو:-

چاڪي، پٿر، مال، مان هلندو ڪونهي،

ڪنهن به ڪونهي، مٿن مان مٿال،

پرتهو حال، جن جو ليکو پيو لکن سان.

آها شيء جا فاني آهي، ان جي انتها به فاني آهي! سايي
هن ماها جي هر اُڀر ۽ نقش ۽ نگار کي ڇاڻي ٿو ۽ اڪير زندگي
جي گذارڻ لاه دنيا جي مڪروهات کان پري ٿي گذارڻ جو
مشورو ڏئي ٿو. اهڙي شاعري، حقيقي معنيٰ ۾ پيغاسي شاعري آهي
۽ اهڙو شاعر ٿي مفڪر ٻڌائڻ جو صحيح معنيٰ ۾ مفڪر ٻڌائڻ
جو حقدار آهي. زندگي جي حقائق کي هن زند دل شاعر پيغاسي
۽ پٿري پٽ ٻڌايو آهي، مگر افسوس آهي، جو سنڌ وارن ان جي
شاعري ڏي ٿورو ڌيان ڏنو آهي.

سامي جي شاعري، فڪر ۽ خيال جي نسبت چوٽري قدر بلند آهي. ايتري قدر سندس زبان به فصاحت ۽ بلاغت سان ڀريل آهي. جتي هو عربي ۽ فارسي لفظن کي بنا ڪنهن تور ۽ تسڪ جي استعمال ڪري ٿو، اتي هو سنسڪرت ۽ هندي لفظن کي به ساڳي ريت ڪم آڻي ٿو. جيئن ته هو صحيح معنيٰ ۾ سلوڪ جي طريقي جو سالڪ هو، ان ڪري وٽس ٻوليءَ جو به ڪو پيد ۽ پاڙ موجود نه هو. ائين به آهي ته ڪٿي ڪٿي، سنسڪرت جي دق لفظن جي آڻڻ ڪري، سلامت گهڻي وڃي ٿي، مگر سندس شعر جي رواني ۽ شگفتگي ۾ ڪا به گهٽتائي ڪانه آهي. سندس شعر سري جي ٻولي جو حاصل آهي، جنهن کي سنڌ جي طبقاتي ٻولين ۾ وڌيڪ شيرين شمار ڪيو وڃي ٿو. سندس بيتن جي ترتيب به انفرادي آهي. اڪثر سيندس بيت چئن سٽن وارو آهي، ڪي ٿورا ٽن سٽن وارا آهن. بيتن جي هيءَ ترتيب چئن ته سندس هڪ ٽئين ايجاد ٿي معلوم ٿئي. جيئن ڇهه وڃي ٿو ته سامي، ڪي ڪافيون به ڇهون آهن، هيءَ رڳو اڃا به الفواءِ آهي، جنهن کي ڪوبه بنياد نه آهي. هن پنهنجو سڄو توجهه بيتن ڏي ڏنو آهي، ۽ سنڌي شعر جي ڪنهن ٻي صنف تي طبع آزمائي نه ڪئي آهي.

سندس شعر ۾ تجنص حرفي، حو اڪث خزانو موجود آهي. ان کانسواءِ اصطلاحن جي اها ته ڪثرت آهي، جو انهن کي کي ڏسي حيراني ٿئي ٿي ته کيس پنهنجي مادري زبان تي ڪيڏي نه قدرت حاصل هئي. هيئن هڪ بيت ڏسي نظر ڪريو، ته ان ۾ ڪيڏي نه اصطلاحن جي زبان ڪم آندل آهي:-

جيءُ ڪڍي ٿو حڪ، ٻلي پنهنجو پاڻ سان،
 حشڻ ڦاهي ۾ ڦاسي، پري ٻولو مٺ
 ڏٺي ويٺو پٺ، سامي چئي سروي ڪي.

جڏهن ڪرڻ، ڦاهي ۽ ڦاسن، مٿ ڀرڻ ۽ پٺ ڏيئي ويهڻ
هڪ ئي بيت ۾ گذ آهن. ان کانسواءِ استعارا ۽ تشبيهون
پنهجي ڄاڻ تي، سلسلن شعر ۾ ڄا ڄا نظر اچن ٿيون. مثال طور:-

(۱) جيئن گهاگهر لوڻ جي پاڻي ۾ منجهه پيئي.

(۲) جنن بلڙيگر باندر ڪسي در در پناني

التکباب

- ۱ - اهڙي ڪير ڪري، ساسي بنا ستگرو،
پڳت جوڳ ويراڳ جا، ڏي پندار پري،
اهڙي ۽ جوت اندر ۾، سته سڏ پري،
هڪ ئي نه پري، وٽا رام اکين کان.
- ۲ - ستگر من لاريو، تنو ڪوٽ جنم جو،
ڏيو ٻاري گهر ۾، لاڪو ڏيکاريو،
ساسو نواريو. اوديا روڳ اندر جو.
مهايتڪن وه تي، اوديا منڊ جو
- ۳ - رڪي ڄام اندر ۾، ساسي مور له سه،
معبتي صلاح ڪي تنو سان لوڙي له،
ته ٻار لنگهڻ جو په، هر جي ڏيئي هل ۾.
- ۴ - ڪوه ڪريان عدقي، ستگر مرد صلاح تان،
جنهن پاد لنگهاريو هل ۾، ٻرو پور ٻڪي،
ساسو سڀ چڏيائين، عيب ثواب ڏيڪي،
مون تي ڪين ٿڪي، وات جيگاني قزم راه.
- ۵ - صبر ۾ تي ويه، سڀ ٻوٽي تون چپ ڪر،
پراڻي گلي نڪري پنهنجي گلي ۾ ويه،
سچڻ جو سته، من منجهڙي مليئي.
- ۶ - پٽ ڪي پاڻ، ساسي ڪوه ستگرو،
ٻرو ڏنائين پنهنجو لڄ لرمل درمن

- ليڙو من اس - اوديا مڪلت نه رهي.
 ۷- ست گر ڏيکاري هيرو ڏنو هٿ ۾
 هيٺين چوٽن تي نٿي نهاري
 پرڪاڻي پورن کان تن من سڀ ٺاري
 سامي سنڀاري رکي دل ڊهلي ۾.
 ۸- ڀاري جنهن ڏيو سهي ڪيو گهر پانهجه
 سو در در ديوانن جان پائي ڪن ٿيو
 سدائي ڪيو - سامي رهي سڀاء ۾.
 ۹- ڪنهن جوگي جٿارڻ - سمجهي ڳالهه هروپ جي
 جنهن تي رکيو - سگرڊ پري پورو هٿ
 مٿا مٿائي من جي سامي ٿيو ممرڻ
 ڪٿي ڪن آڪمڪ - ورتي وقو ويچار مان.
 ۱۰- فارسي ۾ هندي - هٿ چوڻ ٿا ڳالهه هڪ
 سمجهي ڪو سامي پوي پيائي بنان پٽي
 چڙهي انهيءَ اڄ ني وٺي راه رندي
 پائي ڳان ڪندي - سمهي مڪيت سڃ تي.
 ۱۱- عجائب هٿل - سالڪ ڏنو هڪ سان
 سمجهي روح راضي ٿيو چڙي هڪامو هل
 چڙهي نور محل ۾ ڪيائين حق حاصل
 وحدت ۾ واصل - پرچي ٿيو پريم سال.
 ۱۲- سڏين سودائي - تنهنڪي جي ڳجهان جا
 جنهن سته ساد سنگت جي وج مست لائي
 چڙهو انهيءَ اڄ تي وڃائي وائي
 سامي سڏائين - ڀنمڪ ڏسي سهرين.
 ۱۳- ڪو عاشق چن آهي، مٿن جي مجلس ۾
 ڪيو خلاصو ڪري جنهنڪي هڪ مڇي
 پتنگ چن پاڻ کي ڏسي مڇ مڇي
 سامي رنگ رهي - سته سهرين جي.

- ۱۴- آڻ ٿي ٻهر وڃي، ٿي مرلي سن موهن جي
 ٻڌي ٻن ڪنن سان "سامي" ڪن رڃي
 توڙي ٻران تجي- ٿاڻ بي ڌن ڌيان ۾
 ۱۵- ڪيو جنهن قبول ڇوڻ مرڻ جيڪ ۾
 سو- وڪر ٿيو "سامي" چئي چڙي انگ اسٽرل
 ٻڙهي ٻوٻاري ۾ معلوم ڪيائين مول
 سدائين مشغول- رهي پنهنجي حال ۾
 ۱۶- ٻا سڀ ڏيئي ٻن ڪڇي سنگ ماڏن جو
 جي آئي ڪي آڏر سان ۾ جي پنهنجو ڪن
 جات ورن، ڪڪل، ڪڪر ڏي "سامي" ڪن ڏسن
 گڏي گل ٻڌن- سته سڌ سروب سان،
 ۱۷- ٻير ٻرڻهي ٻاڻ مٿن جي مجلس ۾
 جي توکي ٻياس پسن جي تہ چوئندي ٻاڻ جلا
 چتا سڀ چڪاڻ- تہ ڪنن خاص خلوتي
 ۱۸- مک سان رام چئي مانت نہ اچي جيءَ ڪي
 ان ٻائي جي ٿانو سان بک اڃ ڪن لهي
 لگر ٻهجي ڪونه ڪو بنا پنڌ ڪئي
 گرگر رعت رهي، تہ سڪي ٿاڻي "سامي" چئي
 ۱۹- سودا سڀئي ڪري ڏنر رام ري
 ڪنهن ڪنيو ڪينڪي ڪيپ ڪئي ٻئي
 "سامي" ساڌ سنگت سان مليس من ڏيئي
 سته سڌ پئي- وٺي ڪوٽ خواري نڪري،
 ۲۰- پنهنجي ٻوڪ منڀار- پراڻي ٻيهي تي ٻڙهي
 ڪميا ڪاٺياڻي مان ڪڍي ڪلپت جهار
 ڏيئي واڙ ويساھ جي تون سامي ٻرم نوار
 ٿان ڪڍين پيعد ٻار- انهيءَ اڪٽ آلاج جي
 ۲۱- "سامي" چئي ستت جي وٽ جيگديس ڪي
 موٽي ايندو ڪينڪي اهڙو هٿ وقت

- چاڻي جڻوڻ خچت کي مڪر ستي جان ست
 پوءِ رتدين رت۔ اکين مان عاجز ٿي۔
 ۲۲۔ عجائب آهي تخت طاوسي تن ۾
 سامي تنهن تي مھرين ٿو عدل چلائي
 آڻي ڪنهن عاشق ڏنو منهن مڙهي پائي
 چنڻا ڪاڻي۔ نت ڪري دور درمن جو۔
 ۲۳۔ ما ڀرمن جو سڪ۔ هيتل ڪري سڀ کي
 مڙهي ڏئي مسنگ تون ور دانا جو نانگ
 وڃي ٻچ تنهن کون جنهن کي لڳو رنگ
 ”سامي“ ٿي مرانگ۔ ورتي وڌو ويچار سان
 ۲۴۔ فقيرن اصل ملي ڪيو محبوب سان
 جاڳي ڪڍيائون من مان ”سامي“ سڀ خلل
 اکون اکين ۾ رکي سامي ٿين نه پل
 ۔ اڻي هيتل۔ رهن پنهنجي حال ۾
 ۲۵۔ آهي واءُ گهلي ازغوي عشق جي
 ويٺي تنهنجي نيچ ۾ ”تون مان“ سڀ ٻئي
 وسو مينگه۔ مهر جو پيو ويٺن چنلر کلي
 مڙهي ڪلپ ڪلي۔ سينل نيو ”سامي“ وڻي
 ۲۶۔ وبا سڀ وڪاسي، ويرين هٿ ويچار ري
 رهن صدائين واه ۾ سمنڪ سلاسي
 ڪوڙين ۾ ڪو ڪوڙو منت پڇيو ”سامي“
 جنهن کي آراسي۔ ڀڄي ڀڄيسر ڪيو۔
 ۲۷۔ دامن ڪري ارداس ننڍي نارائڻ کي
 ڀڄي ڪري ڀڄي اها منهنجي آس
 ٿو بنا ٻي داس۔ رهي نه رتي حيتري۔

دیوان دلہت راء صوفی

دیوان دلہت راء صوفی، پنهنجي دور جو هڪ ممدو شاعر ٿي گذريو آهي. هو جڪلهوڙن جي صاحبي جي پيداوار آهي. سندس جنم سيوهڻ جي تاريخي شهر ۾ هڪ پڙي ٿري گهر ۾ ٿيو. سندس نالي پڻ جي زندگي جو ڪو به احوال ميسر ٿي نه سگهيو آهي، جڏهن ته هڪ شاعر جي حياتي جي خودنوشت حقيقت آهي، ان کي پڙهندي معلوم ٿئي ٿو ته سندس تعليم ۽ تربيت نسبي هوندي هئي. هو فارسي ۽ هندي ٻولين کان هڪ ريت واقف نظر اچي ٿو.

ابتدا ۾ هو جواني جي وقت ۾ ميرن جي ملازمت ۾ داخل ٿيو ۽ سيوهڻ کڻي ڇڏي ٿوري وقت لاءِ حيدرآباد اچي رهيو، مگر پنهنجي وطن ڏي ايندو ويندو ٿي رهيو. سيوهڻ، اهل شهباز قلندر جو شهر آهي، جتي زائرين جو هروقت مڙو متل ٿو رهي. قلندر جي آستاني تي ايندڙ درويشن مان ڪنهن جي محبت جي چنگاري سندس دل ۾ ڌڪي. هو آهسته آهسته دنياڻي تعلقات کان پيار ٽيندو ويو، مگر سندس ملازمت جو سلسلو جاري رهندو ٿي آيو. دل سندس بيدار ٿيندي وئي، دست نه ڪار، دل به پار، هڪ صحيح صوفي وانگر زندگي گذاريندو ٿي رهيو. هاڻي فقط ضرورت اها هئي ته ڪيس ڪنهن اهل دل جي صحبت نصيب ٿئي، ڇا ڪيس جلد ئي ميسر ٿي وئي.

حيدرآباد ۾ ان وقت هڪ درويش ٿي رهيو، جنهن جو نالو پاڻي آسرداس هو. هو جهوڪ شريف جي درگاه جو ٻانڌيٿڙو هو ۽ پنهنجي فقيرانه خوي ۽ خصلت کان شهر ۾ بيحد مقبول هو. پاڻي آسرداس چڱو شاعر هو ۽ افسوس جو سندس ڪلام قريب قريب ناباب ٿي چڪو آهي. ڪي ٿورا بيت ۽ هڪ غزل سندس موجود آهي، جو هتي نموني طور ڏجي ٿو:-

لاغر صُ سان لاشع ڄاڻي مون نيهن لائو
 جيڏيون دعا ڪجو تان ٺيهي اڃير ذاتو
 هن بحر بوجدي ۾ ڪانهي ڪڍي ڀڄڻ جي
 وڻي ڀڙوڙ ڀاڄي، جهن ويو رهر پاتو
 ڪڙڪاڻون ڪنن جا وڙين جي وهڪرن جا
 لهرين سنڌي لڙت کان ٻي سڌ نه ڏينهن راتو
 مشڪل ۾ آه مسهل هي عشق هڏ اڙانگو
 تنهن حال ساڻس مس مون تان سڄي سڃاتو
 هڪ هرڪ ساڻ چوڙي ٻنڌڻ چني ڇڏايم
 ڪاٺار ۽ آڪارو لٽوئي شي سڃاتو

هن درد جي دوا ٿي حاذق طبيب پڇيم
 جهانين ڪري ڪري پوءِ ٻي وڃ وري ڪرياتو
 اشرف ڪهوه آدم اهايس ڪنن ٻڌايو
 هي: آه آزمودو ره عشق و بلانو
 لائي برهم بندي سان چو پاڻ کي ڇڏايو
 هي: دل منجهن ڏيئي لاهي تون ڏس لساتو
 ”عاشق مدام مڇ ۾ منجهه پرت تو ڀڄڻ ٿا“
 چي: مڪ انهي ڄاڻج هرگز نه ره سڃاتو
 تون ٿو ڪرين ڪرڻن هوس جو ٿوه ڪهڙو
 هي: نفس من نفس جي رڱ رد ڪئي نه ڪا تو
 ”تون ڀاڪ ۽ ڀوتر هر رنگد چو سڃاين؟“
 بي انت جي بيان و ٿي بي زبان پاتو
 ٻاهي مجال ڪنهن کي قدرت جو ڪوڏ سمجهي
 تو بحر ان مان ڪجهه بي پتو نه آهي ذاتو
 آهي اميد تنهنجي منجهه مهر سج ملڻ جي
 هي: ڪنڀ، ڪت، ادب رک آمو نه ٿيڻ آنو،

مٿين شعر ۾ خبر پوي ٿي تہ پاڻي آمداس ڪهڙن عميق
خيالن جو عارف هو. اهڙي صوفي جي ست سنگ ۾ وڃي دلپت
شامل ٿيو ۽ ان جو شر ڏالو شيوڪ ٻڌيو. وقت وقت مٿس اهڙو
تہ اثر پيو، جو سڀ ڪجهه ڇڏي پنهنجي دائمي سڪونت وڃي
مستن جي ڪتيا ۾ ڪيائون. ظاهر ۾ اگرچہ هو دلپا جي سموري
لہ وڃڻ کان آزاد ٿي چڪو هو، تڏهن بہ ميرن جي دربار ۾
سندس وڏي رحائي هئي. هنهي پاڻي حياتي گر جي چرلن ۾ شيوا
ڪندي گذري. پاڻي آمداس جي ڇالائي کان پوءِ هن پنهنجي
ٽڪائي جو بند رکيو، جنهن کي حيدرآباد ۾ اڄ بہ دلپت رام
جي ٽڪائي مان سڏيو ويندو آهي. هن وقت ٽڪائي جو سڀاليندڙ
پاڻي حشمت راءِ آهي.

سنڌي ۾ جي تذڪره دلپت جي ياد ۾ لکيا ويا آهن، تن
مان هڪ ۾ بہ هن سنت ۾ ڪوي جي حشر ۽ مرتئي جي مسئلہ
تاريخ مٿي سگهي. دلپت صوفي انگريزن جي صاحبي کان ٿورو
اڳ ڇالائو ڪري ويو. ڪن جو خيال آهي تہ هو عمر رسيدہ ٿي
فوت ٿيو ۽ ميرن جنهن وقت حيدرآباد جو قلعو الڳريزن کي سپرد
ڪيو، انوقت موجود هو، پر هي روايت اڻپوري آهي هو ميرن جي
آخري دور ۾ ۱۸۴۱ع ڌاري گذر ڪري ويو.

صوفي دلپت متوڪلانه زندگي جو مالڪ هو. ايتري قدر جو
چوڻا تہ شام جو وٺس جو ڪجهہ هوندو هو، الله جي ٿانءِ تي
لٽائي ڇڏيندو هو ايتري قدر جو پيريل گهڙا بہ ٺارائي ڇڏيندو هو
۽ چوندو هو مياڻي جا پاڳ مياڻي سان.

* مونکي افسوس سان لکڻو ٿو پوي تہ ڪلام دلپت جو
سخو جو پروفيسر ايم. ٽڪري جي طوفان پيش ڪيو ويو آهي،
ان ۾ شعر جي سوانح حيات کي بہ اعتنائِي سان ڏٺو ويو آهي.
هن گهٽتائي جي ڪري ڪتاب جي اصلي قيمت گهٽجي ويئي آهي.

سنڌي شعر

ٿورا سال ٿيا، سنڌو مغزل جي آفيس ۾ صوفي دلپت جي ڪلام جو هڪ مجموعو نظر سان گذريو هو، جنهن ۾ سنڌي هندي ۽ سنڌي شعر موجود هو. هندي ۾ سنڌي جي حرفي ۽ ٻيون نظمون قابل قدر هيون. مگر اهي گهڻو ڪري قلمي رنگ ۾ لکيل هيون.

پارسي شعر ۾ چيو اٿس، هر ڪو مڪمل ديوان نه اٿس پن هيءَ به حقيقت آهي ته پارسي ۾ سنڌي شعر جذبات جو ممنون آهي ۽ ان ۾ ڪا اهڙي بانغ نظري ڪانه آهي، ان ڪري نظر انداز ڪرڻو پيو آهي.

”دلپت“ جو سنڌي شعر وٺندڙ ۽ سوز وارو آهي. ساهي صاحب جو شعر ڪڏهن ڪڏهن دق نظر ايندو، مگر دلپت جو شعر ساهي ۾ سادو آهي. ساهي صاحب وانگر دلپت به پنهنجي شعر ۾ ”ويدانت“ جي اهڙا ڪئي آهي. هو به هر شي کي خدا جو مظهر سمجهي ٿو. پن هن ڳالهه جو قائل آهي ته عشق الاهي جي واٽ ۾ سڀ ڇيڙ جي قرباني ڪرڻي پئي ٿي. خدمت خلق کي ساهيون رکندي تعصب کي ڌڪاري ٿو ۽ ڀڪاري چوي ٿو:-

ڇاڪي وڏو پاڻ ۾ ترڪن راتين ويو
جي پير ۾ پاڻ ڏئي ٿان ڪرڙ ۾ ڪر
ڪڪ پن ۾ پڌرو آهي پريان سنڌو پير
• انڌا ڪاٺا ڪينڪي لهن هن پونءِ جو پير
ڪو سڄو پسي سڀر - دلپت چوي دوست جو.

هندي شاعرن ۾ ڪبير ۽ ميران جو نالو درجو آهي.
ميران پريم ٻه چارڻ هئي، ان جي شعر مان پريم رس ٻڪي ٿي.

مگر ڪير ويدائتي شاعر هو. ڪير ۽ ميران جا مٿر گيت عام طرح ٺڪائڻ ۾ ڳايا ويندا آهن. سڀي جهڙن گرونانڪ جي تعليم کان متاثر هو ته دلہت ڪير ۽ ميران جو پوئلڳ هو. پتنگن وارن پتن ۾ هو ميران جي خيالات جو اظهار ڪري ٿو ۽ ويدائيت جي خيالن ۾ هو ڪير جي وات وٺي ٿو ڦاٽندو هو. ”مولانا رومي“ جي مثنوي کان به واقف هو، جو هن ”هائي ۽ انڌن“ جي آکاڻي ڏني آهي، جنهن کي شاھ پٿاڻي به لکيو آهي. دلہت هوي ٿو.

انڌن ۾ اوهڻو اچي پل پيو
 تن لائي ڏت هائي کي ڪي جو ڪي هيو
 ميري چون ڏند کي آڪري پير ٿيو
 ڇچ چون ڪن کي جهڙو ڀڄ ٿيو
 پانهن سڏين سولڊ کي ٿيو چنگه ٿيو
 انڌن اهي عام ۾ ڪڏي ڪلو ڪيو
 سڀڪنهن پنهنجي پڪي کي چڱو ٿي چيو
 هڪ هڪ انگ کي هائي چون اهو
 انڌن کي پل جو پر ڪونه پيو
 اصل هائي هڪ کي ڀورا پجهن پيو
 ڪل ڪائن ڪاه ڪا ٿيڏا ٿڌ ٿيو
 الله آڳن اپ ۾ انڌن هٿل ويو
 هڪ ٻي سان هوڏ جي ڏونس پڏو ڏنو
 انڌا ڏسن ڪينڪي روشن هڪ ڏيو
 منجائي ماڻهن کي حشر ۾ هنيو
 دلہت انهيءَ ڳالهه جو عجب آهي، ٿيو
 سڄ کان پٿرو سڀرين وسرين وس ويو
 سڄي صحيح ڪيو، صاحب سڀ ۾ هيڪڙو.

مولانا رومي، شاه ڀٽائي ۽ دلپت جا شعر جيڪڏهن سامهون
رکن ته منجهلڻ هڪ ئي تعليم تي ملي دلت به سمي وانگر
سائن جي سڱ جو گولهاڻو رهيو آهي. هو پيرن کي جوت
جي جوت ٿو سمجهي ۽ ان کي روحاني ۽ جسماني روڪ جو
علاج ٿو چائي جهن نموني سان مولانا رومي فرمائي ٿو:

شاد پاش اي عشق خوش سودائي سا
وي طيب جمل علتھائي سا

معنيٰ:- اي عشق خوش فڪر خوش ره، جو تون ئي سڀي
مرضن جو طيب آهين.

تون حبيب تون طيب تون درد جي دوا
(پٺاڻي)

دلپت ٿو فرمائي:-

سڪ نه آهي سٿري سڪڻ وڏو ٿوڪ
جي پير يا چشمن چوڪ، سي پيرن چڻي چڱا ڪا

حقيقت اها آهي ته:-

عاشقا را مذهب و ملت خدا است

هڪ مرڪز ۽ هڪ منزل جا پانڌيڙا، محبت جي ميدان
۾ هڪئي قدم سان وڌن ٿا. دلپت جي شعر ۾ اسلامي تصوف
جو به غالب عنصر آهي. جيڪڏهن ڪنهن کي اعتبار نه اچي ته
دلپت جو شعر سامهون آهي ۽ ان کي پڙهي، ميرانپور جي
ميرانشاه جو فيض جهن نموني پائي آسرداس تي وسو، انجي
اثر کان دلپت به آزاد ٿي نه سگهيو آهي. ترم جي خيال سان
هنلو هو، مگر عرفاني خيال سان هو صادق صوفي هو. آءُ

وڌيڪَ آپتار ۾ وڃڻ ٿو چاهيان، ۽ دلپت جي شعر کي شاهد
آڻيان ٿو. ”ملائي عام هي ياران نڪتہ دان کي ٿئي“. نڪتہ دان
دوستن لاءِ عام دعوت آهي. دلپت، آهو پهريون هندو شاعر
آهي، جنهن ڪافي جي طرف به پهتجو ڏٺا ڏٺو آهي ۽ ڪافين
جو وڏو ذخيرو يادگار چڻيو اٿس.

انتخاب

- ۱- سمي ڪمي پرينءَ لاءِ مڙي ٿيا سياه
ڪنهن کي سڻ ڪينڪي اندر سڌي آهر
نڪي ويهن والڻ تي نڪي گهرن گراه
پورب آهي تنجي راتيان ڏيهان ڪاه
جيڏانهن رند نه راه، دلپت تا ڏهن پسن پرين جو.
- ۲- سامين ساڙيو ساه کي هاري عشق آڳ
فتيا جي فراق جا وڊيا سي ويراڳ
آديسين اندر ۾ ٿا چڪن درد داڳ
جي ڪڏا ورهه واڳهه، ”دلپت“ ناک مليو تن نيهن سان
- ۳- سامين ساهي، پتا ساجهر سدرا
پريا پرائهين پنڌ تي ڪما حقون ڪاهي
سڳيون ڪ سوز جون ويراڳي واهي
اندر اڪير الڪ جي آديسين آهي
هتي جي هتي جو نلنگن نيهن ناهي
نڪي اڏيائون نڪا نڪي هلا ڊاهي
ويا وجودون نڪري نلنگا نياهي
”دلپت“ جوگي جيءُ جو لاڳاپو لاهي
وايو وڃائي غرق ٿيا گريبان ۾.

- ۴۔ وچن وادیون جو کابلین کن کبو
حقیقت سان هڪ ٿيو ٻڌي تان نه پيو
بهي ڏٺائين پرين جو ڏيهي منجه ڏيو
فارغ ٿيو فراق کان وصالون ورو
مڪئن جو مڪئن ٿيو، ”دلہا“ هنيون حيرت وچ ۾.
- ۵۔ کائن پون خسرون جي گجهن گاه ٿيا
جي ويراگي وهائيا غماري کيا
ٻڌي ساهه سندا هورب پار ٿيا.
جست ڏنہ نہایت نہن جي حيرت منجه هيا
داخل ٿيا ”دلہا“ چوي ڪيا ميا
وچ ڪاڻ وڌا پاڻ وڃاڻو وچ ۾.
- ۶۔ ويراگي وجود جو پائو ڀرم وچ
ڪاهي هورب پار ڏي وره وٺي وچ
”دلہا“ درس دل کي سامن ٿيو وچ
جئندي مرڻ وچ ته جانب ڏسڻ جي ۾.
- ۷۔ ڪورو ڪنپ ٿپائيو پيرين سچو
پاري باه ٻرو جي آڏسڻ اڀر
نون گهڙ گهائي نہن سان سانگو چڙي سر
تن نہائي طلب ۾ ڪڍي من مڪر
صاڻن ڏيئي وچ جو من جي مارچ ۾
اچو ڪر اندر کي جئن گندي کي گار
هلي ٿي حاضر۔ دلہا در دوست جي.
- ۸۔ مڪئن ڪين وڃائو چري سان ۾ چيو
ڪاٻڙي ڪن قارب جا ٻرو ٻڌي پيو
مڪم وٺي من کي ڪر ٻو ۽ قيد
”دلہا“ وٺي ويد معلوم ٿيئي من ۾.

- ۹- لڳي لاهونن جي لڙ، لهر ڪرو ڇو ڪس
آڏيسي الڪ جو ڏيهي ڏيهي ڏس
ڪڍي ڪاڙي اندر مان ڪوري قلوبن ڪس
دلہت پوي دل ۾ وڙهي رانول ڏس
نان جوڳي چوني جس- جي بهي وڃي پاڻ ۾.
- ۱۰- برہ وڌيا جي ڪاڙي جي گهاٽل گهوٽ گهن
پاڻ سڪايائون سڪ ۾ جي سڪ نہ سڄ سمن
”دلہت“ پتا دوست جي ڪيڏانهن ڪين آھن
او سدا لہ سڀن سامي گھارين سڪ ۾.
- ۱۱- جن ترڪ سڪيو طمع کي سنھاسي سڀي
چڙهي هليا نعمتون قيمتي سڪبي
ويراگين وجود مان واشتا ويئي
تن پاڻ ڀڄي پانهنجو رانول دل رهي.
گھڙي ويا گھٽ ۾ جي ۽ جڙاڏهي
دلہت ڏٺائون الڪ کي پاڻ ۾ بهي
سي نانگا ٺهي- نانگ نوازا لهن سان.

سسئي

- ۱۲- پياڻي ٻولي ڪري پوري ڀرم نہ ڀل
هوت تنهنجي هنج ۾ ناحق روم نہ ڀل
ڀڄي چڙ نہ ڀنڀور کي ڪاهي ڪڇ نہ ڀل
هي ۽ هنگامون هل- دلہت ۽ ڪجھ ڇڏ جو.
- ۱۳- ڀڄ ڀنڀور ۾ ڀرم کي ٻيھي پاڻ سڄاڻ
رلين رومن ۾ ڪاهي ڪڇن ڪاڻ
دلہت مو سهرين سدا توڻي ساڻ
تون ساڳي پنھون پاڻ- وڇڙي ٿي واکا ڪرين.

۱۴- اندر ٻرين ٻاهر ٻرين، پرين مون تي سان
وڃهر آه وين کان، ويڙهيل وٽان
دلپت وهائين ويو پل ڀلا سندو پاڻ
آسين ساڳي ٻرين پاڻ. ئي الحق تڪبير تڪيا.

بيت محبت

۱۵- نه ڪو محبت جهڙو مارو نه ڪو سڪڻ جهڙو دور
ساڙي وڌو سام ڪي پل پل ٻرين دور
چيري چيري چيت ڪي چشمن ڪو دور
دوست منهنجي دل کان زال دم نه ٿي دور
دلپت هنئين حضور. شال صدا هوئي ٻين.

۱۶- آئي نازڪ ناتو نهن جو ادب ۾ تي آه
محبت جي ميدان ۾ ٻين پختو پاه
آئي ٺاهي سڌرين جي ڪاٺي حنين جاه
عشق آتش مچ ۾ آيو پاڻ پچاه
تان رهي ايندين ريء سان بره ٻاه منجهاه
سڪ نه آهي سڌري لائي ٿي نه ٺپاه
ثابت سر سنياه دلپت اڳئون دوست جر.

۱۷- محبت نه آهي مسخري ڪي ڪن ريزائي راند
سانگ ڪري سر جو ٿو سڌائين ساد
عمر اجائي وڃي وهائي ڇيچ ستي ٻرباد
آئي آڏي رات جو ڪر الڪ ڪي باد
وڻج وهائج سچ جو ڪيا خرابي کاڌ
دلت لهيئي پاند. مرڻ مڃڻ جي گم جي.

۱۸- محبت جي ميدان ۾ ڪي هلن شير شتاب
ڪلهو ڏيئي ڪاٺي ڪي ڪسي ٿيا ڪباب

دلہت عشق عمیق جو چکیو آن شراب
کري جيئن خواب۔ ناٿڳا هليا نانهن ڏي.

ڪلال ڀاڻيت

۱۹۔ جي اٿي شوق شراب جو تان وڃ ڪلالن ڪاهي
درس ٿي دلہت چوي صرف مر لاهي
او ڪائيندہ ڪات مان حسي هٿ سامي
وٺي ڏيندہ ورہ جي چٽ منجهون چاهي
جي تو ڪو سچ آهي. ته ٿڃ ڪوڏيو ڪلالن و.

۲۰۔ ڀوڙي ويا دڪان ڪي متارا ميا
مر ڪٿي مله مٽي جو ٻرين پيش ٿيا
سي هٿون حبس جي ٻي خمر ٿيا ڪيا
دلہت در دوست جي نشي انهن ٿيا
وٺي ڪاڻ ويا۔ پاڻ وڃايئون ٻرين ۾.

۲۱۔ ساني اچي سام ۾ هٿن عشق آئي
تنهن ٻيهي ڪيو ٻرنت مان ٻرين ٻير پئي
تنهن ڏني ڪلال تب مان ڪوڙي ڪوف ڪئي
دلہت درست دل ڪر وٺي ورہ وٺي
اچو ڪيائين اندر صيفل سڪه هٿي
ڪولي تن ٿي۔ جانب مليو جيءَ ۾.

۲۲۔ ڪري حيات هٿن ڪي ٻي عشق آب حيات
جدا ٿي جيءَ کان تن جي ٿاڻي تات
فني ڪر ذات ڪر تان ذات ٿي اثبات
دلہت لاهوتين لات۔ سمجھ ته سڃاڻي سويرين.

سارنگ

۲۳- اڄ پڻ اتر وار ڏي ڪشي مينهن اچل
پئي لوهڻي عشق جي هٿين منجهه هڪل
دلہت باهه برهه جي ساڙيا شهر سڀل
ڍول نه ڪر تون ڍل- مٿان اکين کي اوکي ٿئي.

۲۴- وسج وسج سهر نه مٿج ور نه لائج وير
مٿان چڙين ڇهين هوت مٿي کي هر
در مائو دلہت هوي دم نه سهن دير
ساجن آءٌ سویر- ته اکين کي آرام آهي.

پتلنگ

۲۵- پتلنگ پوائين پاڻ کي ڏن ڪوري غم لهه
محبوبائي مڃ ۾ سڪ سڀوئي سڏهه
دلہت پڻو طوفان ۾ ڀڪو ڪري ڀڏهه
ڪنهنڪي ڪير نون ڪٽهه- ته آءٌ ڪي عاشق آهيان.

۲۶- سوي پتلنگ آگ ني آيا گهاٽ ڪشي
پاڻ اچلي آگ ۾ پهي تيا پئي
دلہت پوءِ طوفان ۾ رکي عشق آئي
شمع- سر هڻي- آهي سڙي سر سرها ٿيا.

بسانت

۲۷- آيو رُسُ رتين جو جي محبت منجهه مڱهن
لايو برهه چمڪ ۾ چيئن جو به چمن
دلہت دائر دوست مان دل کي قائم ڪن
ساجن ڏنو جن من- ملنديون سي مائينديون.

سدا بہار تن بہو، جن آنی برہ بانس
 گلہر کتن کونہ کو ہر بنا ھک سانس
 جی رتیون دلہت دوست مان تن بست پارہ، ماس
 ہی ۛ چھی پاس۔ مندیون سی مائیدیون۔

کافیون

۱

جیلہون سی جانب آہا	جنھی نہوڑیں نہن
جانب ذوق مان تیرا ظاہر	اکتین ذلم اندر پھر
چاکی آلا سارہ سکاہان	مون وٹ راتمان ڈینھن
عشق اگر جی ۛ ھوڑا لایا	من جامحرم سینگہ رلایا
وہ۔ ہی وصل وسایا	محبت سنلدا سینھن
جنھی کارن ھیر ھیرانی	آہی آہر جی ۛ جا جانی
ھسانی ۛ منجھ چھاپا	ذہر ذیکاربان ھکین
دلہت ہی ۛ دل ٹی دیوانی	دستون دوستن وھی وکالی
وکی ھکتن وراہان	ھوتن کان ھالی ھین

۲

پوری پچ نہ پنہور کان تونناک وچ نہ ھڈ وکھار
 ۱ دونھان دکھائی درد جا
 سوڑ سچن جو نہ وسار
 وہ نہ ھت تہ ویکلی
 ھوڈن کھون نہ کر کھوہار
 ۲ یہ نہ پچاہ ہار وچن جا
 انہی دل اندر دیدار
 شک شبہ آہی ساڑ میٹھی
 ۳ وکی باہر برہ جی ہار

۳ دانهون ڪريان چو درد مون
 ٿوڪان دوست ل آه دم ڦار
 ديه جدا ٿي جيءَ جسي ڪان
 ۴ آه هٿڪو هوت هٿين ۾
 ٿون ٿان ڳرله نه ٻي ڪنهن ٻار
 هيٺ هٿ ڄاڻي هڪ آه
 ڪم و دلپت آهه ڀدار

۳

چو نه پسندا هي ٻرين	جي عشق جي ڪوري ڪتا
هاشغن جسي جان ٿي	هوسِي جهر دشمن ڪتا
۱ سرڏنوجن سرڪڻي	ساقِي ڪري ميه اُن مٿا
ٻي عمر مخمور ٿيا	دشفاق محسوس ۾ مٿا
۲ مشعل ٺٺل جي مٿان	ٽن ڏها مڇ ۾ مٿ
ڪٿي ٺهن جا ٺنگ	جساسب آهي جيءَ ۾ عطا
۳ فنا فاني جي ٿيا	دلپت دلهر جي هٿان
پاڻ ويڃائي پاڻ ۾	ڊي رمز رانول جي رٿا

۳

مرتيون سهرين سان مڱ مون ڪاڏهن ڪيائون
 ڪاڏهن ڪيائون ٺهن سان لڏيون مون لائون.
 ۱ وڳا ڏيئي وره جا سڪ سڳا ٻڌائون
 ادبون هاڻي عشق جو سونڪي ڏاڻ وڌائون.
 ۲ سورن سدا ساڻ ڪري ڏک ڦاڇون ڏنائون
 ٻڌي هٿالو هوت سان چولي چهر ڇڏيائون
 ۳ وجهي من ماري ڪٿي گوندڙ گڏيائون
 محبت هندي مڇ ۾ مهجو مهارو اڏيائون

۴ ڪيون هير جيڪي ڪيچين مان سڪن مڪائون
 هتي هانيو هاڙهي ڏانهن توڙهون مٽي مڪائون.
 ۵ لنگهي پيون عرش کان منهنجي اندر جون آهون.
 روحن ٻڌي روئي ڏلو منهنجي درد منديون ڏاهون
 ۶ مٿيون ڏيئي ماءُ موٽڪي م ڪر مٺاهون
 دلپت طلب جني جي، آءُ وينديس اوڏاهون.

خليفو نبي بخش "قاسم"

خليفو نبي بخش صاحب، سنڌ جي مشهور شاعرن مان هڪ
 ئي گذريو آهي. هو حمل فقر لغاري جو وڏو معاصر ۽ هر قوم
 يعني لغاري بلوچ هو. سندس پاڙو سر ڪاٿي ڪري سڏبو آهي.
 سندس ولادت جو سال محفوظ نه آهي، اُنڪري تحقيق سان چئي
 نه ٿو سگهجي. سندس ولادت ڪڏهن ٿي. مگر قياسي طرح هن
 بزرگ جي وفات جو سال ۱۲۰۰ هجري چيو وڃي ٿو. سندس
 والد جو نالو نالاچ خان هو، جو ميرن جي صاحبي ۾ مقرر درٻارين
 ۾ شامل هو.

سندس ننڍپڻ ۽ جواني جو عرصو، پنهنجي اصلوڪي ڳوٺ
 مٽيءَ ۾ گذريو، جا ننڍي باگي تعلق ۾ هڪ معمولي وڻي آهي.
 جنهن ڪري کس ۽ سندس اولاد کي مٽيءَ وارا خليف ڪري
 سڏبو آهي. پر پوءِ ڪن سس جي ڪري، حيدر صاحب لڏي
 وڃي، نار نالي درياهه جي پراڻي ڦاٽ تي رهيو. جنهن ڪري
 هي خاندان "نار وارا خليف" به ڪري سڏبا آهن.

معلوم ٿئي ٿو ته ننڍپڻ ۾ خليف صاحب جي تعمير چڱي
 رهيت ٿي. ڇو ته سندس تصفيات مان عالمانه رنگ پيو نظر اچي.
 تعمير جي حاصل ڪرڻ کانپوءِ، هو ميرن جي ملازمت ۾ شامل

ٿو ۽ آهسته آهسته بلند مقام حاصل ڪري ورتائين. سرپرور خاص جي مشهور شاخ جي هڪ حاڪم مير باري جو قريبي صاحب ٿي رهيو. مگر پوءِ ڪن سس جي ڪري، ميرن جي ملازمت ڇڏي وڃي گوشه نشيني اختيار ڪيائين. امري جي نجا فيري کي پاڻ لاءِ پسند ڪيائين. حضرت محمد راشد (مير پاڳارو) رحمت الله عليه جي مريدن ۾ داخل ٿيو. مرشد جي نگاهن ۾ پهچي خوش اعتقادي سبب وڏو درجو حاصل ڪيائين ۽ ”حلمي“ جو اعليٰ منصب کيس تفويض ٿيو. شايد ميرن جي ملازمت کان سڪدوشي جو هڪ اهو به سبب هجي. واللہ اعلم بالصواب. هن منصب سان بعد هونءِ مير سائين رومي ڌڻي جي خليفه جي لقب سان سڏجڻ لڳو ۽ سندس بويان اڄ به اهيءَ سعادت کان شرف وارا آهن.

خلفي صاحب پهچي پوئين حياتي الله جي ياد ۾ گذاري، هو پهچي مرشدن جي حاضري کان هميشه سرفراز ٿيندو رهندو هو. هن ۾ سائين صفت الله شاه ۽ مير سائين علي گوهر شاه اصغر جو زمانو به ڏٺو. ميرن جي حڪومت جو زوال هن پهچي اکين سان ڏٺو. سندس ڪلام ۾ شاه شجاع ۽ ميرن جي مشهور جنگ ڪرڙي (سکر) جو ذڪر ڪيل آهي، جنهن ۾ هن ميرن جي شجاعت ۾ مدافعت جنگ جو احوال واضح طور ڏنو آهي. انهن بيتن جو عنوان ٿي سر ڪيڏارو رکيو اٿس. هن انگريزن جو ابتدائي دور به ڏٺو. هن انقلاب جي بعد اثر ڪيو هوندو، ڇو ته هو شخص پٺاڻن جي مقابلي ۾ ميرن جي هار کي، ملڪ لاءِ مصيبت ٿو سمجهي، اهو انگريزن جي غير حڪومت کي ڪئن چڱو سمجهندو هوندو. ان وقت جي انقلاب آيا ۽ ملڪي بڪيفون پيدا ٿيون، انهن کي صبر سان سائين.

خلیفی صاحب وڈی چار ۾ وفات ڪئي. هڪ روايت موجب سندس عمر ۹۵ ورهيه هئي. جيڪڏهن هي روايت قياس جي قريب آهي ته سندس وفات سال ۱۲۹۵ هجري ۾ ٿي هوندي. هي مشهور حقيقت آهي ته خلیفی صاحب حضرت ۱۲۱۵ ۾ حزب الله شاه جي زماني ۾ وفات ڪئي.

خلیفی صاحب جو ڪلام

خلیفی صاحب جي ڪلام لاه، مون کي سندس انتخاب تي نظر ڪرڻ جو موقعو مليو آهي، جو سندس سموري ڪلام جو عشر عشر آهي. ظاهر آهي ته انتخاب جي پڙهڻ وارو، سموري ڪلام تي جامع نظر ڪرڻ تو وڃي سگهي. خلیفی صاحب جون تصنيفون مشهور آهن، هڪ سسئي پنهنون، ٻيو رسالو. سسئي پنهنون سرائڪي ۽ ملتانِي زبان جو هڪ غرقاني شاهڪار آهي، هي مشوي جي قسم ۾ لکيو ويو آهي. خلیفی صاحب هن کي سنه ۱۲۵۰ هجري ڌاري تيار ڪيو هو ۽ ٻيئي ۾ چوٿي ۾ ڇڪو هو.

انهيءَ ۾ ڪوشڪ ۾ آهي ته حلي صاحب جو سرائڪي ڪلام نهايت اثر ۽ سوزو گداز سان ڀريل آهي. پنهنجي همعصر حمل فقير وانگر، فراق ۽ وصال، محبت جي شڪوه ۽ شڪايت سان ڀريل آهي. مير راجپوت جي قصي کي چئن حمل فقير جي حرفن ۾ لکيو آهي، تنهن خلیفی صاحب ۾ لکيو آهي. هي حقيقت آهي ته ٻنهي نامڪمال شاعرن، تخيل جي پروازي ۾ ڪمال ڪيو آهي.

سنڌي بيتن جو رسالو، شاه عبداللطيف ڀٽائي جي رسالي کان قدرتي ننڍو آهي. ۴ سرن جي ترتيب سان ترتيب آهي. منجهس عموماً اهڙي سر آهي وڃي ٿا، جي شاه جي رسالي ۾ موجود آهن. منهنجي نظر ۾، هن شاه ڀٽائي جي ڪلام جو گهڻو نتيجو ڪيو آهي ۽ انهن جاگي خيالن کي دهرايو اٿس، جي شاه جي ڪلام ۾ جايعا موجود آهن ”سر ڪلياڻ“ ۾ شاه ڀٽائي جي تقليد هئڻ ٿو ڪري:-

برين جي پڇن، ڪاتي ۾ تن کي
عاشق ڪري ڪترا، پا وجهي ٻن
ويائي وهن، جي ڪولي ڪٿا جهڻ.

هي تڏهن شاه صاحب جي ڪلام ۾ اڳ ۾ موجود آهي.
اڀي هنڌ خليفو صاحب فرمائي ٿو:-

مٿا مائيءَ وٽ، ڪالهه ڪالڻ ڪاٺيا،
ڪالڻي ڪات کي، ڪهندي ڇوڙي نه ڪٽ،
قام ان ڪڪوه جو گهٽ ڪوتڙي ٿو گهٽ،
اصل سريءَ ڪٽ، آهي عاشق جي.

مٿا مائيءَ وٽ، هي ترتيب شاه جي ڪلام ۾ جي
تقليد آهي. ان هوندي به سندس ڪلام ۾ صاحب رواني ۽ شستي
آهي، جنهن مان سندس فڪر زمان جي هجر پوي ٿي. مارئي ۾
فرمائي ٿو:-

وڃل ويڙهڻ جي، مون وٽ وڏو مال
گهڻي گهڻيان ڏينھڙا، سات پايان مال
ايندم اڃ ڪي ڪال، ويڙهي وٽ ٺھارڻ.

اڀي هنڌ مارئي جي انتظار جي ڪيفيت هئڻ ٿو ڪري:-

پرہ ڦٽندي ڦار، وڻم ويڙهين لاءِ
لا تقطوا من رحمۃ اللہ، ڏنو سڏ مٿار
ان آيت جي آڌار ٻئي پڇان ٿي پڙا.

”پرہ ڦٽندي ڦار، وڻم ويڙهين لاءِ“ ڪهڙي قدر نه
ٻنهنجي اندر، سوز ۽ ساز ٿي رکي. مومل ٻنهنجي حقيقت، ڪهڙي
نه سڃاڻي نموني ٻين ڪٿي آهي:

مدي جي مهري، آءُ اوهانجي آهيان،
ڦار ڪٽوڇ ۾ وڻو ڪهن ويري،
گولدر آءُ گهري، سگهو مونج سهرين.

خلفي صاحب جي حب الوطني ۽ وطن دوستي جا جذبات،
اسان کي سندس سر ڪيڏارو مان معلوم ٿين ٿا. هن سر ۾ شاعر،
ڪرڙي جي جنگ جو مفصل احوال ڏنو آهي ۽ سنڌي شهيدان
جي ياد کي قائم رکيو آهي. هي مشهور لڙائي، سکر ٻرائي جي
لڙديڪي ۾ لڳي هئي. افغانستان جو حاڪم شاه شجاع الملڪ
جڏهن امير دوست محمد کان شڪست کائي، ٻنهنجو تخت تاح
وڃائي، انگريزن ۽ راجا رنجيت سنگھ وٽ پناهه گريز ٿيو،
تڏهن انگريزن جي مشوره مان هن، آئندہ جنگ جي لاءِ پيسو
گڏ ڪرڻ شروع ڪيو. هو ان مقصد مان سنڌ ۾ آيو، شڪارپور
حا افغاني سادت هيٺ هئي، ان تي قبضو ڪرڻ گهربائين مگر
حيدرآباد جي ميرن جي ڏانڊن مير ڪاظم شاه قبضي ڏيڻ کان
انسڪار ڪيو، جنهن ڪري لڙائي لڳي حيدرآباد جي ميرن جي
امداد خيرپور جي ميرن به ڪئي. مگر فتح شاه شجاع کي حاصل
ٿي، ڪاظم شاه ۽ ميان گولي شاه، خيرپور جي ميرن جو
سالار هن لڙائي ۾ مارجي ويا. شاه شجاع پوءِ ميرن کان ذم
لڪ رهيا حاصل ڪري وڃي لڌياني پهتو. خلفي صاحب جو هي

سُو تاريخي اهميت ڪانسواءِ، چئن مٿي ذڪار ۾ اٿم، حب الوطني سان ڀريل آهي. فرمائي ٿو:-

پره جهلندا پٽن، علم طوق امير جا
ڌڙ ڌرتي گڏيا، لوئون لڄن لسي
جويون پائي هس، اچي ويهيون اوڏوڏو،
سنڌين جي بهادري کي هٿن ٿو ساراهي:-
مٿي آرڻ اچ، ڪوٽ ڪڍي آيا،
پڙ ۾ پهلوئن کي لڏڻ ڏئي نه لڄ،
پيتو وڃن پڇ، ساڻو ٿين سامهان.

بهرحال، حقيقي صاحب جي ڪلام تي هي "مرسري" نظر آهي، جنهن کي آءٌ سندس انتخاب جي پڙهڻ بعد پيش ڪري سگهيو آهيان. جڏهن سندس سمورو ڪلام شايع ٿيو ته سڌي ادب ۾، هڪ پيش بها اضافو سمجهيو ويندو.

انتخاب

سو ڪلياڻ

۱

پرين جي پڄڻ، ڪاٽي پڇي تن کي
عشق ڪري ڪترا، پا وجهي ٻن
وڏيائي وهمن، جي ڪوئي ڪنا سڃاين.

■

مٿان مائيءَ وٽ، ڪالھ ڪلاڻي ڪاٺيا،
ڪلاڻي ڪاٺ کي، ڪهندي چڙهي نه ڪٽ
قلمر آن ڪڪو، جو، گهٽ، گهٽي ٿو گهٽ.

هن انتخاب لاءِ، آءٌ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو ٿورائتو آهيان، جنهن ڪوشش وٺي، مون کي مسر ڪري ڏنو.

۳

سوئي مڇوڻون، مٿو مٿ ڏئي ڪي،
 قاسم منت شهرلي، آءُ تون اڇيائون
 وڌي وڌائون، هڪ سندا هٿڙا.

۴

سوريءَ مٿي سيجڙي، آڏيءَ مٿي انگ
 ڊيگن ڪڙهن ڊگڙا، منجهه ڪڙاه ڪرنگ
 قاسم ڪيسر رنگ، وه پٽائون وٺيس.

۵

ڪلا جي ڪلياڻ، وڏا طالع تن جا
 مٿو قبل آن مٿو، مري لڏائون مان
 سولي سي سلطان، لاهي حد ۾ آيا.

سر ڪلياڻ

۱

وَر سا ڪاري رات، جنهن ۾ ڏنر ٻرين ڪي
 چنڊ تنهنجي تات، هڏ نه وٺي هاڻ مون.

۲

نڪو نڪ نه اڪڙيون، نوم چنڊ نه چٽپ
 پاڻان وجهين ڊرپ، آڇيو عاشقن ڪي.

۳

اڌ لک اڪيون چنڊڙا، نولک لک سندا
 حسن صاحب جي، جهت جلا نه ڪا
 آبي ٻرين اڳيان، نائج ڪڍ نياز مون

۴

اڀري آين آءُ، مڪر سٿائو سيگه مان

کھنڊو، ما ڪري وڪرو اول ڪنن الله
اڪيون منجه آهائ، مرجان پسن پريء ڪي

سر سامونڊي

(۱)

مڙم ڪيائون سنهيا، هلا ڏنهن هالار
رات پراڻا رب ڪي، پاليون پتار
”فلم“ ڪاروپار، الله سر اڪارئين

(۲)

تو تنوارون پون، گهند ڪرندا مون سٺا
سان مونڪي چون، تو وٽجارا آيا

(۳)

زورق وجهان زيريون، پگه پايان وڃه
ڪوه سوڌو پن پيڙيون، هاڻ منڊ نه هيء
سوڌو هٿ سڀي، سفروح ۾ سڀرن

(۴)

وربا وٽجارا، وڙند گهر واتائون
اچي مڙهن اوچتو، ڏنا ڏيکارا
ڪاري ڪيڏارا، کڻي موٽيا خير سان

سر سوراڳ

جهوني پيڙي جهاجه گهڻي، ويرون وچ وڙهن،
ننڊ گنواڻي ناڪوئين، سڱ نه سڪائين،
”فلم“ ڪاروپارئين، سي موٽي مس مڙن،

واء سٹائو وارئين، ماچو تن سڙهن،
گهيڙان جنهن گهڙن، ان تـڙائين آئين،
(۲)

جهوني پيڙي جهاجه گهڻي، رب ڀرتيا تو
پير خضر پاڻي، ۽ سائي ٿيندو سو
”قاسم“ غم نه ڪو اولو احمد هت ۾،
(۳)

سون وهائج سڙو، ڪڇ ۾ ڪر نه ڪو،
پيدا پورو نه ٿئي، لاڳو منجهان لو،
”قاسم“ سودو مندو، پار پسدا پار ڪو،
(۴)

پريمن پالو پات، وکر وڌائين پيڙين
پڙهي ڀڳه، چوڙيا، سامونڊين صلوات
نظر ناخوين جي آهي منجهه عرفات
ميسر ڪيائون ميسر ۾ مالڪ ملاقات
سروين ما سوغات، جنهن قاسم قيمت نام ڪا،

سر سورت

(۱)

ڪلهي ڀاسو ڪينرا، ويٺا وڄائين
ڏهاڙي ڏٻاچ ڪي، سائيل سدائين
سوڻو سڏائين، لڻ تراني تن ڪي،

(۲)

مهسين مڙيا مارنگا، ڪوڙين لک قوال
ويهي تن وڄائيا، طمع ڪرڻ تال
نيلھ وڌي تن ڪي، وڄان وڻ وصال
رسي منجهه رومال، لڻ تراني تن ڪي،

۲

راڳائي راڻي ٿيو، ڏٺو سر ڏيڄ
ڪاتي، ڪنڌ ڪاڇ ٿئي ڀرنا پاڻ و،

■

هر دوئي هڪ ٿيا، وڏو دوئي دنگ
نه ساري نه مڱو لڪو ڪات ڪرنگ
پهرنگي ۽ رنگ، هر دوئي هڪ ٿيا.

سر سسئي

۱

مهند آڻ ڀاس، پوء سنڀوڙا سپرڙن
مڌر سورن وچ و، هوند نه هئن ڀاس
جبله نڪ ۽ ناس، ٿيله جيان جيڏپوڏ.

۲

مهند م مرڻ هوء - پوء م جان پرين ريء
سبب گهران سو، جئن هلن هڪاندو ٿئي

۳

وو يا وو ۽ وڙا نڪري، هاڻي مٿ هٿان
پسپه پنهنون ڇام جا، ڪڙيٺو سر ڪٿان
گهڙي سور گهٽا، مونڏي مڪا سڄڻين.

۴

الله آهين تون - اولن تان ايه ڪيو
جيئن گهوڙو جن ري، مرڻ وس نه مون
پهڙي ڪري پون، موت نه هالهي هليا

۵

ڏک نه ڏڏڙيون، سڱ سڱيون جيڏيون
اڌ مان اڏڙيون، مون ڪٿان چئي مونڙيون

سسئي سک مٿاڻيا، ڏکڻ تي ڏهڻي
جئن زليخان زوال هڪئي سورهاڻين سڀي
وڃڻ کي وڃي، منڌ لڙ موني پوئتي.

نهن شينها آڪرو شينهن ماري هيڪار
ساعت ۾ سو وارو، معنور مرڻ آڻيو.

سر هارڻي

مون سان مڙهجن جا ٿورا نه ٿورا
آڻ هڪئن ڪڍان ڪئن سان ڏاڏا ٿورا
سان لهي سلورا، منڌ رڻدي مڙهجن.

هرم ڦٽندي ڦار، وڌم ويڙهجن لاه
لا تملو من رحمت الله، ڏنو سڌ ستار
ان آيت جي آڌار وڃي پڇان ڏورا

ڏنگ وڙنگا وڃن، اڳ نه سٺا آڇري
نوڙ ان تجارن ڪر، سانگي هڪن نه سون
نهن سيرين نهن، جي پسان منهن پنهور جو.

وجل ويڙهجن جي، مون وٽ وڏو مال
گهڻي گهڻان ڏيهڙا، ساعت پانان مال
ابندم اڄ ڪي ڪال وڃي وات نهاريان.

جڏ ڳاري ۾ گهر، ساڳ ملوئا راجڙين
گندم ماڻ غريب چوقاسر هڪونهي هڪم
ڍاور منهنجو دم، ڀرتو هت پنهور سان.

سر مومل راڻو

۱

راڻا ٻاره م راءِ . هي سڱ سورن گاڏئون
سسي نيزي ٻاند - ڌڙ ڦڙن تي گڏها.

۲

مومل موهيو سنڌرو آيو آئي ٻلس
ويٺو ڪالهه وٺن ۾ ڪري نعل ليلس
قاسم ڪڇ تواس - اي ڏمند ماڻهي پڪڙيو.

۳

آئي ڪوڏيو آئي، ڊوٺو ڊت آچار
آيون استقال تي، مومل جون مختيار
آندا اردا بيگن، نغفا طعام نسوار
الو غم غمار، قاسم آئي آئي.

صاحب خان "سوره" ميرائي

Cell No: 0344 - 3919786

Cell No: 0300 - 3404488

ايڊمر فيس بوڪ پيج ۽

وائس ايپ گروپ

قصہ گو شاعر حفیظ.

سنڌ ۾ منظوم قصن جو راتين جو ويندو واري وقت ۾ ڳائڻ جو رواج قديمي آهي، جي اڪثر چارڻ ڳائيندا هئا. شاه پٽاڻي جهڙي بلند پایہ شاعر بہ انهن ئي قصن ڪهاڻين کان متاثر ٿي، محبت جي حقيقتن کي انهن جي ذڪر بيان فرمايو آهي، جنهن جي نتايد پوءِ ٻيا شاعر بہ ڪندا آيا. هر سنڌي زبال ۾ پهريون قصو جو باقاعده شعر ۾ لکيو ويو سو ”مومل راڻي“ جو قصو هو ۽ ان جو لکندڙ ”حفیظ“ هو.

حفیظ جي حياتي جو احوال مڪمل طرح ڪٿان بہ ملي نہ ٿو سگهي، پر فقط هيٺو نہ سندس نالو ”لعلو“ هو ۽ ذات جو ٿيڻو هو مگر سندن بہ سندن روايتن مان معلوم ٿيو آهي تہ هو لاڙڪاڻي جي پاسي ۾ رهندڙ هو ۽ ميرن جي صاحبي ۾ ئي گذريو. سندس مشهور تصنيف ”مومل راڻي“ جو جامع ش سرائيءَ مرزا قليچ بيگ مرحوم هو. مرزا صاحب ان قصي جي تهذيب ۾ لکي ٿو تہ:

”هو ان پڙهيل ۽ اڪين کان اٿڻو هو، پر سندس شعر ۾ ڏاڍي لساني ۽ ميٺاج“.

حقيقت ۾ چارڻ هو ۽ سرندي وڃائڻ ۾ ڪمال حاصل هوس. سندس اوائل حياتي نهايت تڪليف ۾ گذري، مگر پوءِ پنهنجي سهجي وارو ٿيو. راڳ بہ نهايت عمدو ڪندو هو. اها موسيقي جي برڪت هيس. سندس ذڪري زندگي پوءِ آرام سان

گذرڻ لڳي. قصه گوئي جي فن ۾ بيحد ماهر هو. اهوئي سبب آهي جو سندس تصنيف ”مومل راڻو“ سنڌي ٻولي جو هڪ شاهڪار ڪري پهتي ته به بجا آهي.

مومل راڻي جو قصو

”مومل راڻي“ جو قصو ڪنهن نه ٻڌو هوندو؟ ”عورت ۽ مرد“ جي ڪرت جو هڪ غير فاني يادگار آهي. اکر ۽ تاريخي نقطه نگاه کان ان جو ڪوبه صحيح احوال ميسر نٿي ته سگهيو آهي. مگر ”تاريخ تحفته الڪرام“ ۾ ان جو مختصر اشارو ڏنل آهي. گهونڪي تعلق ۾ ماڻيلي جي هڪ وستي آهي. اتان جي ماڻهن کان معلوم ٿيو ته ان ستي جي ڪنهن ۾ اڄ به راجا نند جي به حالات جا نشان موجود آهن. اڄ ان ماري کي صديون گذريون، مگر معصوم ڳولائڻ جون پشت به پشت ياد ڪيل روايتون غلط ٿي نه ٿيون سگهن. سڀڙو ماڻهي کي هون ئي ”مومل جو ملڪ“.

”مومل راڻي“ جو قصو نهايت درد انگيز آهي. ان ۾ ڏيکاريل آهي ته عورت جيڪڏهن وفاداري تي لهي ٿي ته ان جو مٿ ملي نٿو سگهي. يورپ جي مشهور تڪميل نگار ”شيڪسپيئر“ ”اڻيلو ۽ ڊيسڊيمونا“ جي آکاڻي لکي آهي، جنهنجي مطابقت گهڻي قدر ”مومل راڻي“ سان ٿي سگهي ٿي؟ ”آنگو ۽ مومل“ جي قريب ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ ”ڊيسڊيمونا ۽ مومل“، ”اڻيلو ۽ راڻي“ جي پڄاڻي ۾ ڪهڙو ڦير آهي؟ جيڪڏهن تفاوت آهي ته آکاڻين جي مختلف روايتن جو هي ٻئي المير آکاڻيون اثر پذير ”نهايت دردناڪ آهن.“

حفيظ انڌو هو، مگر جڏهن سندس تصنيف تي نظر ڪجي ٿي، تڏهن حيرت ٿي لڳي ته هڪ انڌي رڻ پٽ ۽ باغ جي نظارن، بهار ۽ غزان، چانڊوڪي ۽ اونڌاهي کي ڪيئن نه جدا جدا طرح ويهي لپايو آهي. هن قصي کي شعرن ۾ اهڙي

رہت نپاھو آھي جو واھ واھ نڪريو وڃي - ھر واقعو تفصيل سان ڏٺي ٿو ۽ ساڳئي وقت ان ۾ حقيقي روح پيدا ڪرڻ جي بہ ڪوشش ڪري ٿو. درد ۽ اثر جي سبب نہ هنکي ممتاز درجو حاصل آھي. ڪائناتس ۾ ڪيترن شاعرن ساڳيو قصو نظم ۾ لکيو آھي، پر حفيظ سان سٺ پئجي ڪونہ سگھيا آهن. ڪاڪ جنهن کي سويل جي ماڙي بہ چون ٿا، ان جي بنارت ۽ اصليت تي لکي ٿو:

بازيگر ٻڌايا طرح گھڙي تار
شيشي تي شعور سان چڙهائين جنسار
گھڙي گھوڙي سوار جي هٿي وٽ اُناهون ور
اسيرن هزار. ٿي هليا آيا ڪاڪ ٿي.

شاه پٺائي پنهنجي صوفيانہ انداز ۾ ڪاڪ جي مشهور ماڙيءَ لاءِ فرمائي ٿو:-

ڪڪوري ڪاڪ ڪوهي، راتا ٻانه ڪررت
سوڍا اڀيءَ شربت. نسوروني نيهن جو.

پر حفيظ ان ساڳي ماڙي کي ٻي طرح ڳائي ٿو، جنهن کي پڙهندي ان ظلم جي هيبت دل تي ويجهو وڃي. چوي ٿو:-

ڏسو هرڪوئي ڏريو ٿي عذر جو اسرار
ڪڪوري ڪاڪ وهي نينهن سڀي ٿروار
ٻائي سر ڪنڊ ڳاڏئون هو قاتل ڪيف قهار
گھوڙو ۽ هموار. ٿي گنوايائين گار ۾.

مٿين ستن پڙهندي شاعر جي خيالي قوت جو پتو پوي ٿو. جيتوڻيڪ هي قصو اڳ بہ عام هوندو، مگر حفيظ جنهن سچ ڏج سان ان کي لکيو آھي. ان جو قدر واجب آھي. واقعات نگاري

۾ حفيظ کي ڪمال حاصل ٿيو. سوڍرن جو حاڪم حمير جڏهن پنهنجي وزيرن سميت ڪاڪ وٽ پهچي ٿو، تڏهن ”موسل“ جي چالاڪ ٻانهي ”ناتر“ انهن کي ڪيڪارڻ اچي ٿي. هنجي نگاهه راڻي تي پوي ٿي. هنجون حقيقت شناس اڪيون هڪدم سمجهي وين ٿيون ته هي شخص آهي جو ”موسل“ جي امتحان ۾ شايد پورو ٿهي. جڏهن موسل وٽ پهچي ٿي، تڏهن کيس سموري حقيقت ٻڌائي ٿي حفيظ ان واقعي کي نهايت عسدي ريت ادا ڪيو آهي. هي:-

بسي موٽي پوئتي هي ناتر نظارو
علي هٿ ڇڙا ڪري ڦرائي ڦارو
تنهن ٻانهي ٻائي سان ڪو هٿن وڃي اظهارو
ته ماڻي سهان سان چلي ٿو چارو
وٺا ٿي سي باغ ۾ تر هڻي لهرو
اٿي سڀ ٿي سهڻا مڃ ٿي موهارو
بانڪا ٻرن باءِ جا ڪونه منجهن ڪارو
هيرو هٿيارن تي جوهر جڙيارو
تر سونا چٽ مٿي تي چندين جيسارو
ماڻڪ ۾ سونن جو پوي چولين چمڪارو
چنڊ وانگر چمڪا ڏئي ننڍو تيارو
پر چوٿون آهي چئن ۾ هڪ مرد موهارو
جوان وڏي حلوي سان سهڻو سوپارو
اڻ لکو آهيرو ڪو اک ۾ ڦاٽي ڦلهارو
واه ٿهي وينگس جو تنهن سان تارو
سو ڪيئن رهند ڪاڪ مان هاڙيو ها-ارو
ڪري نا هو تيارو- ڪوٽر هوندين ڪاڪ جا
ڪيترې قدر نه نظري بيان آهي. شگر جي رواني کي
چڏي واقع نگاري کي ڏسجي ٿو ته شاعر جي لاه آئين ٺڪري

ٿي وڃي. حمير سومرو ۽ سندس مائٽي هڪهڪڙي ”مومل“ جي ماڙي جي مير بي ٿا وڃن. شاعر هر هڪ مسافر جي هاءِ وحوال جو جدا ذڪر ٿو ڪري. حمير جي گهوڙي کي سلونڊي ٿو سڏي نه ڏورن جي گهوڙي کي پيو نالو ٿو ڏئي. شهڙي جي گهوڙي جي ساراهه نهايت دل آويز انداز ۾ ٿو ڪري. هي:-

وجهي سچ سچاڻ تي آيو جڙي جوان جوهر
گهوڙو گهٽي مان ڪاهي هليو ڪاربگر
هسندو هاريندو وڃي ڪڏندو ڪبوتر.

ڪهڙو نه عالي درجي جو بيان آهي. گهوڙو هسندو هاريندو ۽ ڪبوتر وانگر ڪڏندو ٿو وڃي. تنومند گهوڙي جي تعريف به ڪهڙي ئي سگهي ٿي. ڀيٽي سيار مومل جي ماڙي تان شڪست کائي موٽڻ ٿا باقي رالو وڃي رهي ٿو. راڻي ڪانسواهه ڀيٽي موٽڻ جي رٿ ٿا ڪن. رالي کي شينهو ٺهڻ ٿو سمجهائي:-

”سوري پلي سرنگهه کان قبر قيامت
ڪشائي اٿو ڪهڙي ان رن منجهون راحت
ڪڏ ۾ ڪاڻي جي پوي سوياءِ ۽ صورت
ڇڙر چٽي ڇا ڪي زال جهڙي زحمت
انهون آتم اسان کي سوڍيو ملن ست“

هڪ تمثيل نگار ٿي هن گفتگو جو قدر ڪري ٿو سگهي. مگر رالو موٽڻ جي نٿو ڪري. هڪي همت ٿو ڏياري:-

ورڻ واڍ وڙين جو ڪرڻ ناءِ خوار
پوءِ موٽڻ جي پلڻ تي مردن ڏين ميار
آهين سڌائين سهي سويون هٿ ستار

کيس وري به سڀئي سمجهائين ٿا. ڪهڙي ته طرفان طرفان
نه محبت واري انداز ۾. ڇي:-

پهرين پيرا ٿيسا ڪٿاريون ڦيري
سڏي سوڌي کي چون هٿ ڪٽيو هرهر
آئي هل اسان سان ٿا ٻولايون ٻيهر
راڻا لڪم رڻ ۾ سج جا چوڙ صفر
مرون ماريندو مينڌارا ٻن هٿي باندر
ماس ڪائيندو بي متيا فلنگ ٿئي ٺاهر
ڪاڻا مڙين ٿو ڪڪي پر ياد ڪندين. سو وهر
هاڻي الله توهڙو آئي اسانجي اهڙي.

ڪهڙو نه محبت ڀريل ۽ مريدان بحث هو. پڙهندڙ ائين
محسوس ٿو ڪري جن آن چوڀاري ۾ حاضر ٿيلو آهي. هيءُ
آهي اصليت ۽ واقعات نگاري. هن فن ۾ حفيظ داد جي لائق
آهي. راڻو ضد ڪري رهي پوي ٿو، ”مومل“ جي طلسم ۾ وڃي
ٿو. شاعر ان ذڪر جي نهميد ڏاڍي مزيدار لکي آهي. جنهن ۾
همت، توڪل، مردانگي، دعا ۽ قضا ۽ قدر جو فيصلو گڏجي
ٿو وڃي:-

تڏهن سوڍو آڻو سنري ڪوبو سامي ڪر
سيالي سحان کي ٿو پاڪ مڱي ٻاڪر
نه مهت ڏيارج مون ڏٺي آهان تو آثار
هاڻي هڪجهڙن ۾ منهنجي پت رکج پرور
لکي نهن نصب جي اهي ڪان ڪهن کي ڪر
پر لکيا هئا حفيظ چوي آڱي انگ اکر.

سچ لکيو آهي حفيظ، ٻيهر ۽ نصب جي ڪهن کي
خير آهي؟ قضا ۽ قدر مومل ۽ راڻي جي محبت جو انگ اڳيئي

لکيو آهي. شاعر آن کان بعد متاثر ٿو ٿئي. راڻو ڪاڪ جي
 طلسر کي جيتي ڪامياب ٿئي ٿو. مومل محبت جو شڪار ٿئي
 ٿي ۽ هنجون ملاقاتون ٿين تيون. حفيظ آن وصال جي راس جي
 عمدو ذڪر ڏنو آهي. مومل جي مريب کان راڻو ڏکائجي ڪاڪ
 کان الوداع ٿو ڪري. ”مومل“ ان فراق کان ڪنڊي ڦلر
 متاثر ٿئي ٿي. آن جو شاعر هئن ٿو بيان ڪري:

موٽي ويو مينٽرو هليو پڇي هير
 نازڪ جاگي ننڊ مان ساجهر وير موهر
 ڪلام لڌائين ڪانڌ جي منجهه اوندهه مهن مير
 مڌ اٿي محلات ۾ ٻاري شمع چڱير
 اتي ڏٺائين اٺ جا پٽ مٿاهون پير
 پوءِ ڀرڪي مٽي ڀير. دانهن ڪري ڌرتي ڪري.

مومل راڻي کي پرچائڻ لاءِ ڇا ڇا ڪيو. انجو جواب
 حفيظ جو شعر آهي. سندس رانيون ۽ ڏينهن ڪئن ٿي گذريا.
 هي محبت جو الماڪ داسان آهي. حفيظ سڄي درد کي سادي
 ريت، هر جامع بيان ڪيو آهي، ڇي:-

جي زر ڏني زاري اگهي سهنجي توسان سر
 نه سوين ورهايان سفر سڏي سڏي فقير
 حال في الحال حفيظ چوي. بهرايان پير.

مگر افسوس جو راڻي جي پٽر دل نه ريجهي. مومل آخر
 استقلال سان محبت جي موت کي مهن ڏيڻ سعادت سمجهي.
 شاعر ان درد انگيز ڪيفيت کي هئن ٿو ڏئي:-

ڪين گهٽيائين ڪانڌ سان ڏني ته ٽڪي
 ڪيائين سا ڪانه لڳي، ڦٽي ۽ پوءِ ڦڪي
 تڏهن چڙهي ڏاگه تي ٽسي ٽوه ڏڪي

هر ڪنهن جي حفيظ چوي رکي ڀول ڀڳي
 ات منڍرو مقابلي تو شرم ۾ ٽڪي
 چٽاين مومل کي سڪهه منجهان سڏڪي
 ته آءُ پرچون پاڻ ۾ مون بدی سڀ بخشِي
 تڏهن مومل اتي مڃ ۾ اما بات ٻڌي
 ته مس مس منهنجي توسان پرين پریت ٻڌي
 هاڻي هڪاري هلڪي ڪريان تان ڪچي ٿان.

مومل مڙي غير فاني ٿي چڪي، راڻو به نه رهيو افسانه
 حيري قدر درد انگير آهي، انکي اهڙوئي درد سان حفيظ لکيو
 آهي، هو اندو هو، مگر قدرت جا کيس ذات ڏني هئي ان کي
 هن پوري رهت سامهون آهي، منهنجي نظر ۾ حفيظ شاعر نه هو،
 مگر اهل دل به هو سندس تصنيف سنڌي ٻولي ۾ هڪ غير فاني
 شاهڪار آهي. مومل راڻي کان - واه، ساڻس هڪي ڪافيون ۽
 بيت به مسوب ڪيا وڃن ٿا، سڀني ۽ سهار مان سندس هڪي
 بيت ڏنا وڃن ٿا.

(۱)

پيئي ويس برت مان، ڪا لو لو منجهه لغار،
 لاس ڪس قلوب نان، ڪا چنڊي چشڪار،
 ڏٺائين ڏاتار جا، ڪي آلي احرار،
 آناهون عشق جو، وڌڪوڙي ويس ويچار،
 ڦهڪي لڳس فڪر جا، هو چارئي چوڪيدار،
 برهه بهڻ نه ڏي، تنهن ويچاريءَ کي وار،
 ڪجهه ڪنهن کي ڪن ڏي، اندر جي آهڻار،
 آڏيءَ رات آئي وڃي، منجهون ڀر پٿار،
 لالو چوي لوڪ جي، ڪنهي سڏ سيار،
 چڱا چارئي ٻار، ٿل سيائي ٿيندس سر ۾.

حفظ سہڻي ۽ سندس سَڄُو جو گهنگو به ڏنو آهي، جنهن
کي هتي نقل ڪريان ٿو:-

سَڄُو

مٺڙ جهليدين مهڻا، تون آڃا نائين توڙ
توسر لهندا سہڻي، ڪئن اُن جڙندا جوڙ،
سانگر مڇ، مسر سويس، خواجي اندر ڪوڙ،
دوئي ٿي نه ٻوڙ، نهين پرائي ننگ ني.

سہڻي

جيڪي نهين نهوڙيون، هي ڪئن سانگا ڪن،
عشق معازي ملرو، جيءُ سان لڳو هن،
رکي مصلحت لوڪ جي، سي ويڳائون نه وتن،
توڙي طعا ڏين، اهي سڪنديون ڪسڪي.

سَڄُو

اهو ساهڙ سہڻي، ڪائون ڪن لڳوءِ،
لاڻن ۽ اعلو چوي يا پڪن پڪ پھوءِ
چوري لاکون چٽڙن يا نهين نسلبي هره،
هاري حق پڳوءِ، سو ڪاڻي ڏينءِ ڪاڻه جو.

سہڻي

سر هڻن سکيا، فالح رک به ٻي
ساهر سہڻي سڱ هو، اڳي کان آدم
اکو لوح شاق جو لاکون لوح قلم،
پڙهو نڪاح منهنجو، هادي سان حڪم،
چاڻي پڇاڻان چي، ڏاڍن ڏنو دم کسي.

مٿيان بيت حفيظ سان تہ منسوب آھن، پر انھن ۾ مومل
۽ راڻي جي بيتن جھڙي نہ رواني آھي نہ شريسي، آڌڪوي آھي
بيت مشڪل سان، حفيظ جا چئي سگھن تہ، خدا بھتر ٿو چاڻي.

خلیفو حاجي عبدالله

سڌ جي آواڻي قصہ گو شاعرن مان حفيظ کانپوءِ، خلفي حاجي
عبدالله جو نالو ٿو اچي. خليفو صاحب، ڪڙيہ گھور تعلقي گوني
جو ويٺل هو، سندس والد بزرگوار جو اسم گرامسي خليفو محمود
نظاماڻي هو، جو پنهنجي دور جي هڪ ڪامل شخصيت ٿي گذريو
آهي. جئن روايت آهي تہ پنهنجي عمر جي ابتدائي حصي ۾، هو
دولت مند انسان هو، پر آهستي آهستي سندس دل جو لاڙو،
طلبِ الاهي ڏي مائل ٿيندو ويو ۽ هڪ ڏينھن سڀڪجهہ ڇڏي،
حضرت محمد راشد عليه الرحمت جي مريدن ۾ وهي داخل ٿيو.
ڪامل مرشد جي فيض واري نظر کان، خلافت جي درجي تي
پهتو. خليفو محمود عليه الرحمت سفر ۽ حضر ۾ هميشہ پنهنجي مرشد
سان گڏ ٿي رهيو ۽ حضرت محمد راشد جي ملفوظات کي جمع
ڪيو آس، جنھن ۾ تصوف ۽ سلوڪ جي نڪتن کي دلڪش
پرايہ ۾ بيان ڪيو ويو آهي. سندس ٻي تصنيف آزاد نظر جي
صورت ۾ آهي، جنھن ۾ ”حقيقت معلمي کي نهايت وضاحت
سان بيان ڪيو ويو آهي. انجي ابتدائي حصي کي نقل ڪيو
وهي ٿو:-

اسم سان الله جي ڀيڻي ٿوڪ ٿيا
اڳو خالص آرل ڪان، آجو انتها
فعال ڪمائيند، قادر قصد ڪيا
جنن ڪئن گھري مون ڏٺي اصل آھوئي آ

۽ ٿي ڪن فيڪون، ٿي ڪن آڻڻ لاءِ
 ڪن ٻي قصدي ڪلام جو زينت ٿيڪيا
 صاحب سائل نه ٿي. موران محتاجا
 عالم سڀ عجز ۾، مالڪ مختارا
 واحد خالص وحدت سان دوئي ڦلائي آ
 ڪاڻي آڳ ڪشف جي، اٿو ادراڪا
 محمد معجز آ سڀ ۾، احمد احمد لاءِ
 مرسل منتظر معراج ٿي، موسيٰ طور سينا
 رب نراحت نوت ڪان، حاصل وحي ڪيا
 نه ڪو در درجات ڪي، همت جاءِ نه ڪا
 ولي سڪن وات ڪي، عجب اسرار
 احمد سوئي احمد ٿيو، ويو مير وڃا
 ڪم ڪار بند ٿيو، فاعل مفعولا
 ڪل جو قيد نهي ٿيو، جزي جاءِ نه ڪا
 انسان بستري وانايسره، سڀو سر وڃا
 توکي ڪشف ڪرامتن، هت آهي يقينا
 ڏس ڏس ڪان ڏور ٿي، آڳ آئيني پا
 مٿس بصر ۾ آئي، اوندو ابصار
 روشن آب حيات جو منجه تاريڪي غارا

حضرت خليفن مٿين آزاد نظر ۾ حقيقت محمدي ڪي،
 ”وحدت الوجود“ جي نظريه جي روشني ۾ لکيو آهي ۽ نبي ڪريم
 صلي الله عليه وسلم کي هن ڪائنات جي تخليق جو باعث
 لکيو آهي. فرمائي ٿو:-

مَرَّ رَأْيِي فَقَدْ رَأَيْتُ الْحَقَّ رُكَّ هُنَّ حُدُثَا
 پرين گول نه پري، وڃن اوڻو اوڻ ڪا
 اُت اوتارو سچڻ، جتي آه نه ٺاهه

طلب نه طالب آئين ۽ نه ڪو مطلوب
 ٿي صافي صفايتن ڪنن لاه ڏاڻي ذوق غيا
 ڏيڻو ٻاري گولئين سڌو سچ شعاع
 متابعت محمد جي سور نموت آ
 محمد سولي موڪليون، رحمت عالم لاءِ

خلفي صاحب جيئن روايتن مان معلوم ٿئي ٿو ته ۱۲۶۷ هجري ڌاري وفات ڪئي. ڪوشش ٻيو سندس فرزند، خليفو عبدالله فقيري جي مسند تي ويٺو. خلفي محمود رحمت الله علم جي مريدن جو حلقو نهايت وسيع هو. سندس مريدن مان هڪ مريد حامد بن حسن شيخ عثمان انصاري جي تصنيف عشق جو سنڌي ۾ ترجمو ڪيو، جو قوت العاشقن جي نالي سان مشهور آهي. خلفي عبدالله ”ليلي مجنون“ جي قصي کي، سنڌي بيتن ۾ لکيو. هي قصو ۱۲۸۰ هجري ڌاري لکيو ويو.

”ليلي مجنون“ جي محبت جو واقعو عرب جي زمين سان واسطو رکي ٿو ۽ سندن پاڪ محبت جو هڪ غسرفاني يادگار آهي.....

عرب جي مشهور تذڪرن ۾ هي تاريخي واقعو، جدا جدا روايتن سان ڏنل آهي. مگر هي تحقيق ٿيل ڳالهه آهي ته مجنون جو اصل نالو ”غمر“ هو، ۽ هو سي علم قسبه مان هو. ليلي ۾ هڪ پاڪيز عرب چوڪري هئي، جنهنجي محبت ۾ قيس ڦاٿو ۽ ليلي جي وصل کان محروم ٿي نجد جي رڻ ٻيٽ ۾ مجنون جي نالي سان مشهور ٿيو، ائين نديم ”ڪتاب الفهرست“ ۾ سندس هڪ ديوان جو ذڪر ڪيو آهي. ڪڏهن ڪڏهن عربي ڪتابن ۾ سندس مشهور شعر ضرب المثل طور ڏيئا آهن. هي سندس مشهور شعر آهي:-

”ٻيو اتر نه عراق ۾ ليلي يمار آهي ،
الاهي، عراق جي سڀني مريضن کي شفا ڏي.“

”ليلي مجنون“ جي قصي کي پارسي نظر ۾ ڪيترن شاعرن
لکيو آهي . مگر سڌي نظر ۾ ان قصي جو رچيندڙ خليفه صاحب
عبدالله آهي .

خليفه صاحب قصي کي نهايت وڻندڙ نموني ۾ لکيو آهي .
مگر تاريخي حقيقتون جي ڏنل آهن، هي ايت اعتبار کان ڪرڻل
آهن . ”لبس“ جي حالت ۾ جتي شاعرن سندس محبت کي غير
معمولي سمجهي بلند درجو ڏنو آهي ، اتي هن جي محبت سري
جي لاءِ هن اهڙيون به گاهيون گهڙيون آهن، جي ڪڏهن به
اعتبار ۾ نه اچي سگهن. هڪ پارسي زبان جي شاعر فرمايو آهي
ته ”ليلي جي گهڻي جي ڪني جي پرن کي مجنون چيو ٿو،
مالهن ڇيس هي ڇا آهي؟ ورائئين ته ڪڏهن ليلي جي گهڻي ۾
ويندو آهي.“ هڪ مست ۽ مجنون محبت ۽ اشتياق جي جذبي
کي روڪي سگهي ۽ ڪني جا پير چمي سگهي ٿو، مگر هن
ووايت کي ڇا ڪجي، جو مجنون کي ڪاڌ جو بند سمجهي
هڪ ڪاٺير کيس ويڻ ٿي شروع ڪيو، تڏهن عاشق ڪهاڙي
جو ڌڪ کائي، بقول شاعر پڪاريو:-

محبت ڪيو محبن جي مونکي پریشان
جانب وريا جنهن جوءِ تي حاذق وريا نه هان
مونکج چڙي چيرن ڪل لذائون کان....

هڪ واقعو ضروري آهي جو ٻڌائڻ گهرائون ته خليفه عبدالله
صاحب پنهنجي تصنيف ۾ ٺيڪاريو آهي ته مجنون جي آخري وقت
۾ جڏهن هو فجد جي رڻ ۾ ولين ۾ ويڙهجي چڪو هو،

تڏهن ليلي ونس آئي هي ۽ محبي سندس سامهون دم ڏنو. مگر هي حقيقت آهي ته ليلي جو موت مجنون کان اڳ ٿيو هو. انهن عجب روايتن جي هوندي به خليفه صاحب جو شعر ۽ محبت جي نڪتن مان معمور نظر گهڻي قدر حي لائق آهي. هڪ هنڌ محبت جي اصلي حقيقت کي هيئن بي نقاب ڪري ٿو:-

راسخ سندي راز کي ٻو ٿان ڪير رسي
پساڻ منجهائين پاڻ ٿو پاڻيهي پسي.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته خليفه صاحب پنهنجي دور جو پاڪيزه خيال شاعر هو. خدا جون مٿس هزارين رحمتون هجن، هڪ عمدي - وڪڙي سنڌ وارن لاءِ يادگار ڇڏي اٿس.

مدح گوہ شاعر

تذڪره جي پهرئين جلد ۾، اسان ڏيکاريو آهي ته سنڌي ۾ مدح جو پهريون موجد ميان سر فرار خان ڪلهوڙو هو، جنهن پنهنجي قيد جي زماني ۾ حضرت سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جي شان ۾ مدح لکي هئي. ان کان پوءِ ميان صاحبڏني جي مداحن جو ذڪر ٿو اچي، جن جو اسان مٿي ذڪر ڪري چڪا آهيون. هڪ مداح حليفي محمود ڪڙي واري سان به مسوب آهي، جا هيئن ريت آهي:-

موليٰ سنڌي يا مصطفيٰ صلوات سرتوسيندا
ماعت ساعت جا بجا صلوات سرتو سبدا
آدمي صفي اصفيا سنڌي ذوالڪفل ۽ ذڪريا سدي
بي لوط ۽ يحيٰ سنڌي صلوات سرتو سبدا
يعقوب يوسف شيث حيٰ ايوب ۽ اديس جي
ذي النون ۽ جرجيس جي صلوات سرتو سبدا

محبوب مدني ماه ما هر حال نسي همراه ۱۰
 مڪ سڻو سڏ ماه ما صلوات سرتو سڏا
 توڏنهن توجہ طور تي غافل سندو ڪو غور ٿي
 سو غور پر في الفور تي صلوات سرتو سڏا
 ٻانهي مٿي ٻاجههه جي ولهڙي طرف واجهههه جي
 آزار سڀ اوچاههه جي صلوات سرتو سڏا
 ڪنهن جان جي ڪنهن جام جي، ڪنهن ڪي همت حڪام جي
 آءٌ سڏا سو سام جي صلوات سرتو سڏا
 قلبي مرض قلبون ڪٽيو بدنسي علت بدنان پٽيو
 سڀ رنج سين راحت مٽيو صلوات سرتو سڏا

ملان صاحبڏنه جي زماني ۾ پيو مشهور مدح گو شاعر
 ”جمن چارڻ“ هو. هو رائيپور (رياست مير) جي مشهور اهل الله
 سيد صالح شاهه جيلاني اولء جو مريد هو. ”جمن چارڻ“ اکبن
 جي تڪليف سبب ڄڻو ٿي پيو هو ۽ کيس اولاد نه ٿيندو هو.
 چيو وڃي ٿو ته اُن مذاحون لکڻ شروع ڪيون. خدا جي قدرت
 هنجي اکين کي روشنائي حاصل ٿي. جيتوڻيڪ هي ڳالهه عاقلن
 جي اڳيان وسهڻ جهڙي ڪٿي نه به هجي، مگر تاريخ جي هي
 حقيقت آهي ته ”علامه نرسي“ کي فالج جي بيماري ٿي پئي،
 هن بيماري ۾ قصيدو لکيو جنهن کي ”قصيده برده“ سڏجي ٿو.
 خدا جي قدرت هن جي سموري شڪايت دفع ٿي وئي.

”جمن“ جي پارسي ۾ به هڪ مدح آهي جنهن مان انتخاب
 ڏيان ٿو:-

* سيد موصوف سچل فقير، مخلص محمد عاقل *

پير محمد شاه صاحب بنگلي ڏکڻ جو همعصر هو.

۴

رسول مرسل کہ اوست پکسر بملک بهتر بخلق رهبر
بمقل کامل بفضل شامل بلطف مکرم اخلاق دین پرور
بجان ارادر زجان خوشتر بخوانم از بر فرستم از سر
صفات صلیق بروح پاکش بلطف لحظ درود بر سر

مهندس سندی ۾ مشهور مداح آهي حضرت سيد
عبدالقادر جيلاني جي شان ۾ چيل، جنهن مان انتخاب هيٺ
ڏيان ٿو:-

سر سبحاني ٿوئي	غوث صمداني ٿوئي
قطب رباني ٿوئي	محبوب حقاني ٿوئي
اين حال من دني ٿوئي	يا پير پيران بادشاهه
هن حال جي ٿو معلومي	زرد زده گر ظلمي
همراه ٿي هن حال ۾	يا شاه قطب العلي

يا پير پيران بادشاهه

تون اولياء الله جو	اولاد علي شاه جو
مرشد مهر ۽ ماه جو	ڪو نور مان ڏاه جو

يا پير پيران بادشاهه

۳- ”فتح فقير“ جي مداح جو ذڪر ڪيو اٿس.
۴- پير محمد اشرف جو مدحي ڪلام به گهڻو آهي، جو
قديم طرز تي لکيل آهي پير صاحب موصوف جو عربي ۾ به
مدحي شعر آهي جو قصيده برد، جي طرز تي چهل اٿس.
مثال لاء:-

ذَهَبَ الْعَيْبُ وَ لَاكِنْ كُنْتُ لِي الشُّومُ
وَ عَلَيَّ زَادَ زُهَابُهُ كُنْزُهُ أَلَا لِي.....

وَاِذَا مُحْصِلُ الرَّجَا تَحْتَمِلُ رَجَاءَ اَشْرَفِ
بِعِزَّتِهِ الشَّجِي وَ اِلَيْهِ اُولَى التَّيْمِ

سنڌي ۾ سندس مداح مان انتخاب هيٺ ڏجي ٿو:-

جن وٽان ويس وسري تن سڀا جهن سانگين
ڪر نه لڏي ڪڏهن منهنجي مولي مارو ٿو
هي گرهيون حال کي ٿي رٿان رت ڦڙن
جن آءُ بندبائي بند ۾ هو پنهر منجهه پٽن
هو ڪل پٽن ڪير ٿا، آءُ ڪٿان منجهه ڪوٺن
هو واڳيون سڀ ورن سان آءُ جڙيس زنجيرن
هو سرتيون سڀ سڪن ۾ آءُ ڏکي منجهه ڏکن
ڪرم آنديس ڪوٽ ۾ نه ته هت ڪير اچي
جف آلهل پها هو ڪاڻ ٿا لکيا ليک پڙهن
لکيا هيرو لوح ۾ نه ته هي ڪير سوور سهن
جهڙو قيد قسمت جو، ٿڙا ڪين سمجهن
قيد الماء آئند من قيد الحديد ايشن ڪتاب لکن
ڏاڍا ڇڏي ڏاڍايون، هوڏيون نان نه ڪجن
گهڻو اڪنڊي آهيان، من عمر آبائين
ميان ڪر ڪا مهر تين سڀا جهن مين
پاڇهيندڙ پاڇهائين مٿي مريضن
عاصي هن اشرف ڪي، ميڙين سان معبهن

صاحب خان "سورھ" میراڻي

Cell No: 0344 - 3919786

Cell No: 0300 - 3404488

ایڊمن : فیس بوک پیج ۽

واٽس ایپ گروپ

